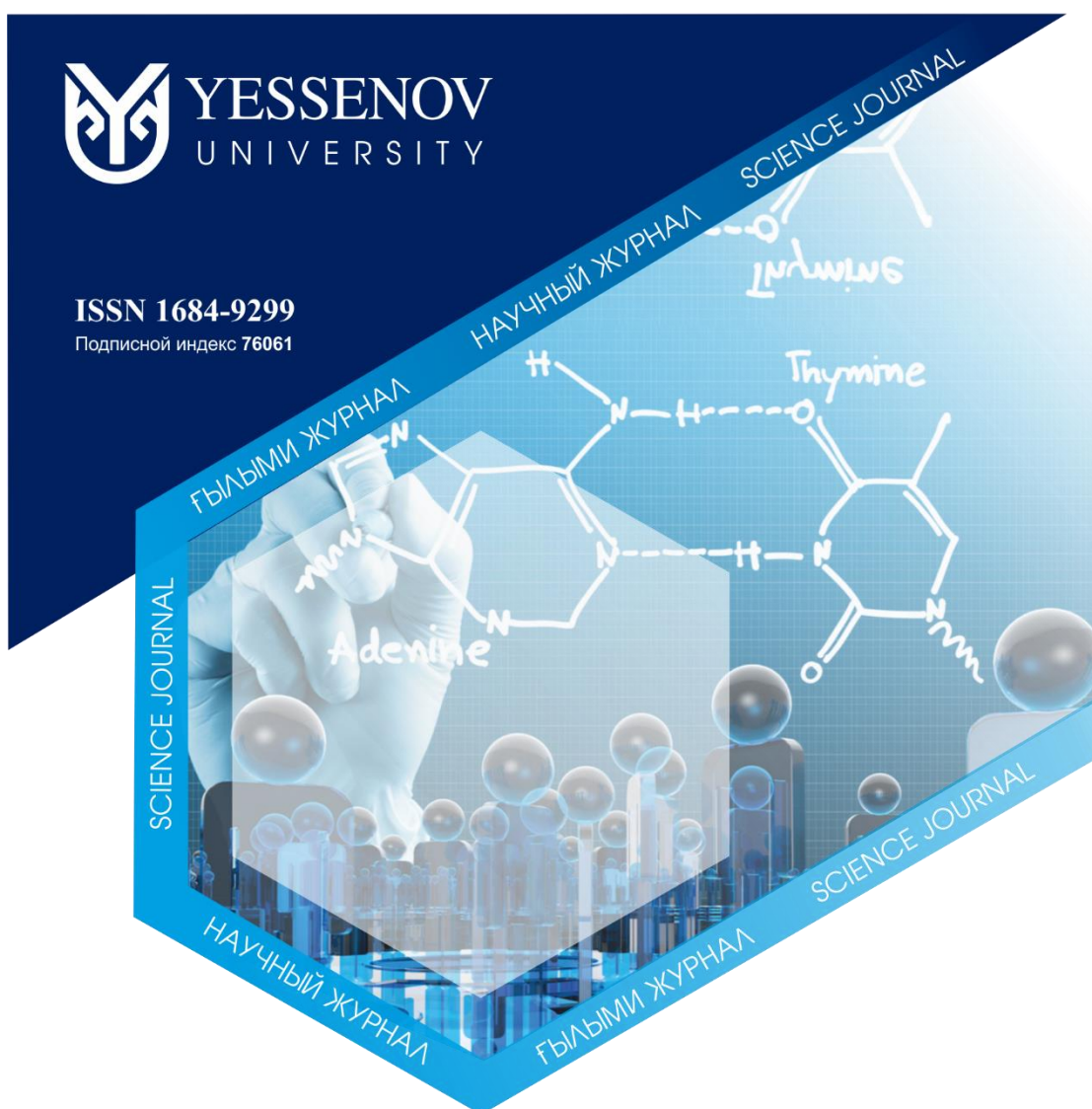

YESSENOV
UNIVERSITY

ISSN 1684-9299

Подписной индекс **76061**

Yessenov Science Journal

№1 (33) 2018

Yessenov Science Journal

Ғылыми журнал 2002 жылдың
маусым айынан бастап шығарылады.
Жылына 2 рет шығады.

Жекеменшік –

Ш.Есенов атындағы Каспий
мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университетінің ЛБХ
бойынша РМҚ

Редакция мекен-жайы:
Қазақстан Республикасы,
130000, Ақтау қ., 32 шағын аудан,
Есенов университеті, бас ғимарат.

Тел./факс: +7(7292)42-02-29,
+7(7292)42-57-80

Сайт: : www.yu.edu.kz.

Журнал Қазақстан
Республикасының мәдениет және
ақпарат министрлігінде қайта
тіркеуден өткен құлқ №17181-Ж
21.06.2018 ж.

ISSN 1684-9299

Тираж 300 дана

Ш.Есенов атындағы
ҚМПУ-ның редакциялық-баспа
орталығында басылған.

Мекен-жайы: Ақтау қаласы,
32 шағын аудан.

Редакция қеңесі

Бас редактор: Ахметов Б.Б., т.ғ.қ.,

Академик

Бас редактордың орынбасары:

Нрмаганбет Е.П., доктор PhD

Жауапты хатшы: Джанисенова А.М.,
магистр

Чоудхури Д., доктор PhD,

Ұлыбритания

Боран-Кешишьян А.А., т.ғ.қ., доцент,

Новороссийск қ., Ресей

Mohamed Othman, Dr. PhD, Department
of Communication Technology
and Network Faculty of Computer Science
and Information Technology, Universiti
Putra, Malaysia

Янковский Г., профессор, Познань қ.,

Польша

Кошимова Б.А., ф.ғ.қ., профессор

Жумаев Ж.Ж., т.ғ.д., профессор

Саймағанбетова Т.А., э.ғ.қ., доцент

Кулиманова М.Р., ф-м.ғ.қ., доцент

Пабылганов М.П., т.ғ.қ., доцент

Yessenov Science Journal

Научный журнал издается с июня 2002
года. Периодичность 2 номера в год.

Собственник –
ҚТУПМ им. Ш. Есенова

Адрес редакции:
Республика Казахстан, 130000,
г. Ақтау, 32 мкрн., здание университета
Есенова.

Тел./факс: +7(7292)42-02-29,
+7(7292)42-57-80

Сайт: : www.yu.edu.kz

Журнал перерегистрирован в
Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан Свидетельство
№17181-Ж 21.06.2018 г.

ISSN 1684-9299

Тираж 300 экз.

Отпечатано в редакционно-
издательском отделе ҚТУПМ

им. Ш. Есенова

Адрес: г. Ақтау, 32 мкрн.

Редакционный совет:

Главный редактор: Ахметов Б.Б.,
к.т.н., Академик

Заместитель главного редактора:
Нрмаганбет Е.П., доктор PhD

Ответственный секретарь:

Джанисенова А.М., магистр

Чоудхури Д., доктор PhD,

Великобритания

Боран-Кешишьян А.А., к.т.н., доцент,

г. Новороссийск, Россия

Mohamed Othman, Dr. PhD, Department
of Communication Technology

and Network Faculty of Computer Science
and Information Technology, Universiti

Putra, Malaysia

Янковский Г., профессор, г.Познань,

Польша

Кошимова Б.А., к.ф.н., профессор

Жумаев Ж.Ж., д.т.н, профессор

Саймағанбетова Т.А., к.э.н., доцент

Кулиманова М.Р., к.ф-м.н., доцент

Пабылганов М.П., к.т.н., доцент

Yessenov Science Journal

Scientific Journal published

Since June 2002.

Periodicity: 2 times a year

Proprietary-

RSE on RFU «Sh.Yessenov Caspian state

university

Of technologies and engineering »

Editorial address: Republic of

Kazakhstan,

130003, Republic of Kazakhstan,

Mangystau region

 Aktau city, 32 microdistrict

Web-site: www.yu.edu.kz

Journal is re-registered in the Ministry of

Culture and Information

Republic of Kazakhstan

Certificate №17181-Ж dated 21.06.2018

ISSN 1684-9299

Circulation: 300 copies

Printed in Sh.Yessenov Caspian State

University

Of technology and engineering

Address: Aktau, 32 microdistrict

*Chief Editor: Ahmetov B.B., (Cand.Sci
(Eng.), academician)*

Deputy Chief Editor: Nurmaganbet E.T.,

Dr. PhD

Executive Secretary: Dzhanisenova A.M.,

master

Chowdhury D., Dr. PhD, Great Britain

Boran- Keshishyan A.L., Cand.Sci (tech),

Novorossiysk, Russia

Mohamed Othman, Dr. PhD, Department

of communication technology and

Network faculty of Computer Science and

Information Technology, Putra University,

Malaysia

Jankowski G., prof., Poznan, Poland

Koshimova B.A., (Cand.Sci. (Phil)),

Zhumaev Zh.Zh. (Dr. Sci. (Eng.))

Professor

Saimaganbetova G.A., (Cand.Sci. (Econ.),

associate professor),

Kulmanova M.R. (Cand.Sci. (Phys-Math),

associate professor),

Tabylganov M.T. (Cand.Sci (Eng.),

associate professor)

МАЗМҰНЫ

Ұлттық көркем ойлау көріністері	
Қамарова Н.С.	10
Маршал Әбдіхалықов шығармаларындағы ұлттық идея	
Отарова А.Н.	19
Луций Апулейдің «Метаморфоза» романы	
Кобланов Ж.Т.	29
Марат Қабанбаев шығармаларындағы көркемдік ізденістер	
Абишева Ш. С.	36
Өндіріс ғимараттарын қайта конструкциялау	
Есеева Л.Б.	42
Құрылыс өнімінің сапасын қамтамасыз ету	
Оспанова С.М.	46
Біртексіз термомеханикалық жүктелу кезіндегі тік стерженнің орнықтылығы	
Байсарова Г.Г.	50
Кеме энергетикалық қондырғыларын техникалық диагностикасының қазіргі заманғы негізгі аспектілері	
Табылов А.У., Сатжанов Б.С.	54
Құрылыс өнімінің сапасын қамтамасыз ету	
Оспанова С.М.	61
Жалпылама статикалық моменттер және келтірілген ауырлық центрі координаттары	
Байсарова Г.Г.	66
СБС Л 30-01А маркалы стирол-бутадиен-стиролды блок-сополимерды пайдалана отырып битумды түрлендіру	
Аккенжеева А.Ш., Сыдыков С.У.	71
Жосықсыз бәсекелестік актілерін шетел заңнамалары бойынша саралау	
Косжанов К.Б.	79
Мұнай және газ өндірісінің дайындауын ресурстардың және өндірістік пәндерін экономикалық бағалау	
Бақытқалиқызы Н., Естурлиева А.И.	90
Жаңғырту жолында кадрларды даярлаудың өнеркәсіптік секторының инновациялық даму үшін Қазақстан Республикасының экономикасы	
Кулмурадов А.С., Досмамбетова Ф.К.	103
Даму перспективалары ҚР сыртқы саудасының төмендеуі жағдайында мұнайдың әлемдік бағасының	
Айтджанова Г.О., Естурлиева А.И.	114
Бағалау маркетингтік зерттеулер мен қауіпсіздігін азық-түлік нарығында	
Маңғыстау облысы	
Нурнепесов Ш., Аманиязова Г. Д.	124
«Жарық интерференциясы» тақырыбы бойынша деңгейлік есептер	
Таймуратова Л., Джанғалиева А.	134
Б. Майлин туындыларының көркемдік әлемі	
Абишева Ш. С.	140
Белсенді туризмді дамытудың шетелдік тәжірибесі	
Байискакова К.А.	147
Драма жанрында фольклорлық дәстүрді игеру мәселесі	
Қобланов Ж.Т.	155
Физиканы оқыту үдерісінде үдеу ұғымын қалыптастыру әдістемесі	
Туркменбаев Ә. Б., Мамбетов О. К.	162

Математикалық есептерді шығару арқылы экономикалық сауаттылықты қалыптастыру	
Кощанова Г.Р., Шаленова С.М.	169
Ақпараттық технологияны мамандар даярлауда қолданудың ерекшеліктер	
Байназарова Р.М.	176
Жазушы шеберлігі	
Абишева Ш.С.	179
Мемлекеттік коммуналдық өнімдердің өнімдердің мемлекеттік деңгейлі деңгейін экономикалық мәтіні	
Естурлиева А.И.	185

СОЖЕРЖАНИЕ

Проявления национальных художественных мысли	
Камарова Н.С.	10
Национальная идея в произведениях Маршала Абдыхалыкова	
Отарова А.Н.	19
Роман «Метаморфоза» Луций Апулея	
Кобланов Ж.Т.	29
Художественные поиски в произведениях Марата Кабанбаева	
Абишева Ш.С.	36
Реконструкция производственных зданий	
Есеева Л.Б.	42
Обеспечение качества строительных изделий	
Оспанова С.М.	46
Устойчивость прямого стержня при неравномерном термомеханическом нагружении	
Байсарова Г.Г.	50
Основные аспекты современной технической диагностики судовых энергетических установок	
Табылов А.У., Сатжанов Б.С.	54
Обеспечение качества строительных изделий	
Оспанова С.М.	61
Обобщенные статические моменты и координаты приведенного центра тяжести	
Байсарова Г.Г.	66
Модифицирование битума с использованием стирол-бутадиен-стирольного блок-сополимера	
Аккенжеева А.Н., Сыдыков С.У.	71
Внешняя конкурентоспособность деятельности в иностранной валютной экспертизы	
Косжанов К.Б.	79
Экономическая оценка ресурсно-производственного потенциала предприятий нефтегазодобывающей промышленности	
Бақыткалиқызы Н., Естурлиева А.И.	90
Пути модернизации подготовки кадров промышленного сектора для инновационного развития экономики Республики Казахстан	
Кулмурадов А.С., Досмамбетова Ф.К.	103
Перспективы развития внешней торговли РК в условиях снижения мировых цен на нефть	
Айтджанова Г.О., Естурлиева А.И.	114
Оценка маркетинговых исследований и безопасность продуктов питания на рынке Мангистауской области	
Нурнепесов Ш.К., Аманиязова Г.Д.	124
Уровневые задачи по теме «интерференция света»	
Таймуратова Л., Джангалиева А.	134
Художественный мир Б. Майлина	
Абишева Ш.С.	140
Зарубежный опыт развития активного туризма	
Байискакова К.А.	147
Проблема использования фольклорных традиции в жанре драмы	
Кобланов Ж.Т.	155
Методика формирования понятии ускорения в процессе обучения физике	
Туркменбаев А.Б., Мамбетов О.К.	162

Формирование экономической грамотности при решении математических задач Кощанова Г.Р., Шаленова С.М.	169
Особенности использования информационных технологий в обучении специалистов Байназарова Р.М.	176
Мастерство писателя Абишева Ш.С.	179
Экономические методы государственного регулярного уровня продуктов по рациональным коммунальным продуктам Естурлиева А.И.	185

CONTENTS

Manifestations of national artistic thought	
Kamarova N.S.	10
The national idea in the works of Marshal Abdyhalykov	
Otarova A.N.	19
Roman Metamorphosis of Louisia Apuley	
Koblanov Zh.T.	29
Artistic search in Marat Kabanbaevas literary works	
Abisheva Sh.S.	36
Reconstruction of production buildings	
Yesseyeva L.B.	42
Quality assurance of construction products	
Ospanova S. M.	46
The stability of a straight rod with no uniform thermomechanical loading	
Baisarova G.G.	50
Basic aspects of modern technical diagnostics of ship power plants	
Tabylov A.U., Satzhanov B.S.	54
Quality assurance of construction products	
Ospanova S. M.	61
Static generalized moments and coordinates of the given center of gravity	
Baisarova G.G.	66
Modification of the bitumen using the styren-butadiene--styrenic block sopolimer SBS L 30-01A	
Akkenzheyeva A.S., Sydykov S.U.	71
External competitiveness activities in foreign currency examination	
Koszhanov K.B.	79
Economic evaluation of resource and production potential of oil and gas industry preparations	
Bazykkalikyzy N., Esturliyev A.I.	90
Ways of modernization of training of industrial sector persons for innovative development of the economy of the Republic of Kazakhstan	
Kulmuradov A.S., Dosmambetova F.K.	103
Prospects of development of foreign trade of RK in the conditions of decline of world oil prices	
Aitdzhanova G., Yesturliyeva A.I.	114
Evaluation of marketing researches and safety of food products on the marginal region market	
Nurnepesov Sh.K., Amanyazov G.D.	124
Level tasks on the theme "interference of light	
Taimuratova L., Jangalieva A.	134
Literary world of B. Mailin	
Abisheva Sh. S.	140
Foreign experience of active tourism development	
Baiiskakova K.A.	147
The problem of using folklore traditions in the genre of drama	
Koblanov Zh.T.	155
The method of forming the concept of acceleration in the process of teaching physics	
Turkmenbayev A., Mambetov O.	162
Formation of economic literacy through at the solution of mathematical tasks	
Koshanova G., Shalenova S.	169
Specific features of the use of information technology in the training of specialists	
Baynazarova R.M.....	176

The writer's skill	
Abisheva Sh.S.	179
Economical methods of state regular of the rational utilities oil products	
Yesturlieva.A. I.	185

Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру

ӘОЖ 82-7

Қамарова Н.С.¹

¹Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

ҰЛТТЫҚ КӨРКЕМ ОЙЛАУ КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа. Ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан қазақ әдебиетінің даму жолы халқымыздың рухани ұлттық сипатын танытады. Қазақ поэзиясының көркемдігін зерттеу үстінде поэзиядағы бейнелеу мен ажарлаудың ұлттық сипаты, ұлттық көркем ойлау көріністері ашылады.

Қазақтың белгілі ақыны Фариза Оңғарсынованың поэзиясы – қазақ сөзінің қайталанбас құдіреті. Ақынның ішкі терең сырлары лирикалық өлең арқылы аңғарылады. Ф. Оңғарсынова поэзиясындағы лирикалық «Мен» кейіпкер пішініндегі ақын бейнесінде көрініс табады. Ақын өлеңдеріндегі тура психологизм мен жасырын психологизмге таладаулар жасалады. Ақынның ішкі монологы тұтас поэзиясының көркемдік ерекшелігі екендігі дәлелденеді.

Ұлттық ойлау ақын поэзиясының өн бойында желі тартып жатқандығы нақты мысалдармен айтылады. Ақын өзінің бейнесі, ойы, сезімі арқылы өлеңдерінде халқының ұлттық мінезін танытады.

Түйінді сөздер: Қазақ поэзиясы, Фариза Оңғарсынова, психологизм, поэзия падишасы, лирикалық өлең, лирикалық «Мен», ішкі монолог, ұлттық көркем ойлау, ұлттық мінез, ұлттық рух.

Ұлттық идея мәселесі бүгінде барлық посткеңестік мемлекеттер үшін маңызды болып отыр. Бүгінде қазақстандық қоғамда да мемлекетіміздің болашақ даму бағытына қатысты ұлттық идея мен мемлекеттік идеология қандай болуы тиіс деген қызу пікірталас қалыптасып отырғандығын аңғаруға болады. Қазақтың ата-бабалардан сақталып, ұрпақтарға ұлықталып жеткен ұлағаты – ұлттық қарым-қатынас мәдениетін, мінез-құлықтың ең ізгі қасиеттерін құрметтейтін дүниетаным көзқарастары. Ақындық поэзияның

лирикалық-дидактикалық өлеңдерінде, айтыстарында, дастандарында қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық ойлау дүниетанымына тән өрнектер мақал-мәтелдер арқылы ұрпақтар жадына жаңғырта ұсынылды [1, 8-9]. Бұл мақалада поэзия падишасы атанған Фариза Оңғарсынова поэзиясындағы ұлттық көркем ойлау көріністерін сөз етпекшіміз. Поэзиядағы сұлулық, сезімнің кір шалмаған шынайы тазалығы, ойдың тереңдігі арқылы Фариза қазақ поэзиясының рухын асқақтата түсті. Талантты ақындар шығармашылығындағы қабілет-қарымын айқындайтын көрсеткіш – тек шынайы сезім ғана емес, сонымен бірге ерекше ойлау өнері. Нағыз сыршыл поэзияны туғызатын – ақынның үлкен жүрегі.

Ақын поэзиясындағы лирикалық кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның қазақ екендігін танытатын психологиялық және ойлау өзгешелігі ақынның тылсым сырлары ашып көрсетеді. Фариза өлеңдерінен лирикалық «Мен» арқылы терең түйсік аңғарылады. Кейде тұтас бір буынның өзекжырды сыры ақын тебіренісімен жарыққа шығады. Ф.Оңғарсынова терең сырлы өлеңдерінде тура психологизммен бірге жасырын психологизмге көп ден қояды. Ұлтымызға тән мінез ақын өлеңдерінен көрініс тапқан. Бұл тәсіл – ақынның ерекше шеберлігі. Ақын жанының тереңінде тұнған сезімді тек көкірек көзімен ғана көру керек:

Елесің қуантардай,
сен жайлы ой кешемін.
Өзіңе дым да айта алмай,
Құрбыңмен сойлесемін.
Қолыңды алам да мен,
Қысуға қысыламын.
Гүлімді саған деген,
Мен оған ұсынамын [2, 282].

Мұнда бозбала психологиясы жасырын психологизм арқылы ашылады. Ғашығының елесі қуантып тұрған бозбаланың кездескенде ештеңе айта алмай, құрбысымен сөйлесетіні қалай? Немесе алған гүлін басқаға ұсынатыны несі? Бұл – нағыз ғашық халі.

Кездесем жеке мүлдем,
Кетер деп сыр жалғасып,
Байқамай өтемін мен,
Жаныңнан жылдам басып [3, 205].

Алдыңғы шумақтардан жігіт жанын байқасақ, бұл шумақтағы сезім – қыз сыры. Қанша көруге ынтықса да, жанынан жылдам басып, байқамай өту де – қыздың сүйген

жігітіне сыр бермеуі. Қазақ қызының табиғатына ғана тән ибалы мінез әдемі жырланған. Қыз жанының жұмбақ сырын мына мысалдардан да аңғарамыз:

Жиында жұртқа жарқылдап,
Көзге ілмей сені тұрамын [4, 49],
немесе
Қыздардан өрлік қалған ба -
Құлай сүйсе де шектелген:
Сен алғаш сүйіп алғанда,
Ашуланған боп кеткем мен...[4, 50].

Бойжеткен қыздың пәк көңілі, ақ жүрегі көрінеді. Ол бірақ сыртқа байқалмайды. «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл, көзбен көр де, ішпен біл» деген Абай афоризмінің көрінісі. Қазақ қызының ұяң мінезі де тармақтар тасасында жасырынып тұр..

«Әр ақынның өз дарыны, өз интеллектісінің дәрежесіне орай шығар биігі бар. Құс қанатының қуаты жеткен жеріне дейін көтеріледі десек, ақын да сондай» [5, 42] - деп көрнекті зерттеуші М. Дүйсенов жазғандай әр ақынның дүниетанымы оның адами кейпін, азаматтық позициясын, ішкі жан дүниесін танытады. Сондай-ақ әр қаламгердің өз шама-шарқына қарай дараланған стилі де айқындалады. Ал дара стильдің поэтикасы Ю.И.Минералов көрсеткендей «ішкі қозғалыс кешені» [6, 32]. Адам жанына қабылданған нәрсенің бәрі қозғалысқа негізделеді. Лирикалық өлеңнің ішкі қозғалысы – адамның сезім құбылыстары, эмоциясы, жалпы ішкі әлемі. Ішкі әлем ақын жасаған астарлы образдармен астасып жатады. Ақынның ішкі дүниесіндегі құбылыстар ғайыптан пайда болмайды, ол – өмір құбылыстарының әсері. Лирикадағы тартыс, драматизм, психологизм өзге жанрлардағыдай сюжеттік ситуация арқылы көрінбесе де, ақынның, лирикалық «Меннің» күйініш-сүйініші, ой-сезімі арқылы көрінеді. Лирик ақын ішкі әлемнің ерекше ырғағын, сұлу қозғалысын тудырады.

Ішкі монолог тәсілінің әдебиеттің барлық жанрында да белгілі бір көркемдік қызметі, өзіндік ауыр жүгі бар. Ал лирикалық өлеңдегі көрінісіне Фариза ақыннан бір мысал алайық:

Мен қашанғы ішімнен шыңғырамын,
Қашан, қашан басылар бұл құмарым.
Ей, адамдар, айтсаңшы біреуің кеп,
Қандай емнен жазылар жынды жаным? [3, 303]

Ақын алай-дүлей сезімін осылай өлеңге түсірген. Ішкі монологты лирикалық «меннің» баламасы деуге де болады. Фариза ақынның тағы бір өлеңіндегі ішкі монологқа құлақ түрейік:

О, жасаған! Сүйе алар жүрек беріп,
Неге маған сүюді мұң еткенің,
Дәл осындай қасірет тілеп пе едім? [3, 279].

Мұнда ақынның лирикалық «Мені» мұң шағып тұр. Осылайша лирикалық өлеңдердің көбінесе ішкі монологқа, кейде ішкі диалогқа құрылу себебі, бұл – автордың өзгеше өрелі тыңдаушысын іздеп шарқ ұрғаннан туындайтын құбылыс. Лирикадағы мұң барлық ақында бірдей болғанымен, оның жеткізілуі әр қалай. Қазіргі қазақ әдебиетінің кемелденуіне байланысты, көркемдеу құралдарының, бейнелеу үлгілерінің молаюына байланысты ішкі монолог түрленіп қолданылып, шығармаға көркемдік нәр береді. Бұл тәсіл көбіне психологиялық талдау ретінде беріледі. Ф.Оңғарсынованың «Әйелдің монологы», «Бақыттының монологы», «Бойжеткеннің сөзі», «Жастық шақ монологы», «Қоштасу» («Қыз Жібектің соңғы сөзі»), «Жантолының монологы», «Жастық шақ туралы элегия», «Кек немесе келіншектің ызасы», «Аңсау немесе жесірдің зары», «Мұқтаждық немесе жетімнің монологы» сияқты лирикалық өлеңдердің сезімдік психика циклі – эстетикалық өріс емес, зерттеу. Ақын өзін ғана зерттеп қоймайды, жалпы адам жанын зерттейді, лирикалық кейіпкерін де танытады. Жоғарыда аталып өткен ақынның монологтары – лирикалық кейіпкердің, атап айтсақ, бойжеткеннің, Майраның, Жантолының, Қыз Жібектің, т.б. атынан айтылады. «Әйелдің монологынан» үзінді келтірейік:

Сенің от құшағыңда
дүниені ұмытып талықсыдым.
Жүрегімді өртеді жан ыстығың...
Бірақ өзің айныдың.
Ұмыттың да жастықтың жұмақ күнін,
сен мысқылдап, мен дағы жылап тұрдым.
Өмір деген бұрқанған дарияға
бұрымымнан ұстап ап лақтырдың.
Сонда ғана есейіп бұл жалғанда,
Бәрі алдамшы екенін бір-ақ білдім [7, 68].

Лирикалық кейіпкердің жан айқайын ақын дөп басып, дәл көрсете білген. Алдамшы сезім жетегінде кеткен әйел үні ақын жүрегінен сүзіліп шыққан. Бұл – кейіпкер пішініндегі ақын сөзі. Сонымен бірге лирикалық кейіпкердің ішкі рухани дүниесі лирик ақынның дүниетанымын да байқатады. Кейіпкер психологиясын танымдық тұрғыдан тану өлең өрімін табиғи тұтастықта талдауда шеберліктің шынайылық сипатына саяды. Бірсыдырғы мазмұндау, қарадүрсін, қарабайыр жүйелеу жыр әлемінің жүйесін жасытып, жемісін

желілей алмайды. Нағыз психологиялық өлең – шын ақынның өмірден көрген-түйіндерінен туған терең толғаныс, әсерлер.

Фариза Оңғарсынованың өзі туралы монологының тағы бірі мынадай:

Жұрт мені қатал дейді,
 Найзағайдай мінезі шатырлаған,
 Біреулері айтады ақыл маған:
 Өркөкірек, тәкаппар, менменсіген...
 Ұнатпайды дәл мұндай ақынды адам,
 (Одан сайын мен шіркін қатуланам).
 Біреулер қиялдайды,
 Мұндай адам ешкімді сүйе алмайды,
 Өтірік өлең жазады талықсыған,
 Қайдан ғана бал сезім таныс бұған?
 (Түсініксіз қалпыммен байғұстарды,
 Ойларымен өздерін алыстырам) [4, 165].

Лирикадағы монолог – ақынның шынайы да мөлдір жаны, ішкі тынысы, ішкі демінің дірілі. Фариза ақынның кейіпкер психологиясын дәл ашуы бозбала атынан үн қатуы «Мен өмірді сен деуші ем» (бозбаланың күнделігінен) циклді лирикасынан аңғарылады:

Асықтым әр таңға мен,
 Жүзінді көрем бе деп.
 Бұл қайғым тарқар демен,
 Өмірде сенен бөлек.
 Тіл қатсаң жігіттерге,
 Қызғандым аласұрап.
 Күңкілшіл күдіктен бе –
 Сенделдім дара шығып... [4, 95].

«Қыз сыры» аталатын лирикасында да бойжеткеннің ішкі жан-дүниесі әдемі өріледі. Бұл айтылған лирикалық кейіпкер жанының толқындары – ақынның өз басынан кешірген сезім сәттері. Құйылып түскен мөлдіреген әрбір лирикалық өлеңнен Фариза ақын жүрегінің аяулы лүпілі сезіледі.

Ұлттық көркем ойлау – қазақ поэзиясында кеңінен көрініс тапқан тәсілдердің бірі. Фариза поэзиясында ұлттық ойлау, ұлттық мінез көбіне төрт түлікті образға айналдыру арқылы танылады. Ақын жырларында ең көп кездесетін ұлттық образ – жылқы түлігі.

Арман деген елесті қуып келем,
 Алып-ұшқан жастықтың тұлпарымен... [8, 30].

Адам көңілін жылқының ең асыл тұқымды түріне, дүлдүліне, жүйрігіне балау – қазақ поэзиясында әуелден қалыптасқан дәстүр. Алып-ұшқан, көтеріңкі көңіл-күйді бейнелейтін осындай лирикалық туындылардың басым бөлігінде арғымақ, тұлпар образдары ілесіп жүреді.

Өзімді-өзім қайраумен, тістенумен,
Қуат сорып, ұшқын ап іштегі үннен.
Табанымнан тілінген шөңге жұлып,
Сәйгүлік күшке мінем [9, 170], -
немесе:

Сонысымен тәтті де өмір деген,
тұралаған өмірді өмір демен.
Құлазисың, құлайсың, тағы тұрып,
Тағы ілгері желеді көңіл-дөнен [3, 253], -

деп бірде көңіл күйін сәйгүлікке баласа, біресе дөненге телиді. Сәйгүлік күшке міну, желген көңіл-дөнен – оптимистік сарындағы бейне. Бұл жердегі сәйгүлік те, дөнен де – ақынның ұшқыр қиялы, оттай ыстық сезімінің көрінісі.

Құпиясы мол ақын жанының күрделілігі мына бір жолдардан да байқалады:
Менде бір толғаныс бар,
(Кейде өзім де түсінбеймін),
Дауыл күнгі дарияның күшіндей бір.
Сонау біздің қырдағы тұяқ тілген,
Бәйге алаңы сияқты дүсірлеймін [8, 31].

Қырдағы дүсірлеген бәйге алаңы – ақын басындағы әрқилы көңіл-күйлер, психологиялық драматизм, сезім-қиял шиеленісуі мен шарықтауы. Қандай да болмасын күрделі ой мен сезім күйлерін осылайша қарапайым, көзге елестетерліктей бейнелі жеткізе білу – Фариза ақын қаламына тән қасиет.

Жыл сайын, ауыл, сендегі,
Қымбаттарыма оралам.
Сақталған көңіл- теңдегі,
Сырды ақтаруға оралам [3, 76].

Тең – ұлттық өмірімізде ата-бабаларымыздың көшпелі өмірінен қалған мұра, көлікке арту үшін буып-түйген жүк болса, ақынның көңілді теңге балауы, жүрекке артатын сыр толы «теңі» – ұтқырлықпен бірге ақын жан-дүниесінің байлығы, қымбат қазынасы.

«Жайлауға келгенде» деген өлеңде жайлауға сағынышпен келген, бірақ ауылда туып, қалада өскен, қала сәнімен киінген ақынның жан дүниесі жайлаудай шалқи жөнеледі:

Жоқ, менің жаным – қазақтың жаны кіршіксіз,
 Бал қымыз қайда – әкелші, қалдық күнсіп біз.
 Келдім ғой мұнда (қарама, жеңге, аңырып)
 Тезекке піскен таба нан иісін сағынып...
 Домбыра бар ма? Берейін әсем ән салып,
 Қазақтың әнін тыңдайсыңдар ғой тамсанып...
 «Қалада өстім, бәрі ерсі мұнда», - демейін,
 Қол тимей жатса, сиыр да сауып берейін... [2, 220].

Нағыз ұлттық психология. Ауылын аңсап келген, қалада жүргенде жүрегі «ауылым» деп соғатын әрбір қазақтың жүрек түкпіріндегі алып-ұшқан сезімді дөп басып көрсеткен. Сәні қалалық болғанмен, жаны далалық ақынның шынайы толғанысы бұл өлеңде әдемі өрілген. Атамекенге сағынып жеткенде ақын жаны әсем күймен күмбірлеп кеткендей күй кешеді:

Сағынып жеткен шағында,
 Жаз жайлау – атамекенге.
 Дала боп дарқан жаның да,
 Жадырап қалады екен де...
 Ән-күйің қымбат мұнда аса,
 Күтпейді сізден сый бөтен,
 (домбыра төрде тұрмаса.
 Қазақтың үйі үй ме екен!) [8, 18]

Ақын өзінің бейнесі, ойы, сезімі арқылы бұл шумақтардан халқының ұлттық мінезін танытады. Әр тармақты сипаттап жатудың өзі артық. Қарапайым жолдарға мол сыр ұялатып, оқырманын ғажайып сезім әлеміне жетелей жөнелтетін Ф.Оңғарсынованың лирикасындағы ұлттық бояу мына өлеңдерден де танылады: «Жаулықтар», «Түс», «Жайлау. Той», «Жерошақ», «Боздақ», «Ертегі елестері», «Туған ауыл», «Киіз үй», «Оюлар», «Ер-тұрман», «Айналайын ауылдың адамдары-ай!», «Тілеу», «Қазақтың дәстүрлері», «Қырдағы бәйге», «Жайлау таңы», «Қыз қуу», «Тағдыр», «Қыр қазағының қартайғандағы сөзі», «Арғымақтары қайда екен бұл даланың», «Жаралған деп жат үшін», «Ауыл қызы» және т.б. Жақсы болып көріну – мақсат емес, // ар аттамау – мен үшін басты мұра [9, 254], – деп ақын өзі жазғандай жан сұлулығы, шынайылық, арлылық – ақынның өмірде ұстанған басты мақсаты. Бұл мақсат – күллі оқырманына өсиет.

Ф.Оңғарсынова поэзиясын ұлттық поэзиямызды өз жаңашылдығымен байытқан, өзіндік дәстүр қалыптастырған жаңа арна деп атауымызға болады. Ақындық әлемі сыршыл сезім, парасатты ой, азаматтық ұстаным, ақындық өлшем бірлігінен тұратын Фариза

поэзиясының қашанда тұғыры биік, жұлдызы жоғары. Ұлттық мінез – Фариза Оңғарсынова поэзиясының алтын қазығы. Ұлттық идеяға негізделген ақын поэзиясы қазақпен бірге жасайды. Ф.Оңғарсынова өлеңдерінің поэтикалық қуатын күшейтіп тұратын ерекшелігі – ондағы ұлттық сипатты танытатын ұлттық мазмұн мен пішіннің бірлігінде, ұлттық дәстүр мен образды ойлаудың жаңашылдығында. Қазақ поэзиясының көркемдік дәстүрінен мол сусындаған ақын өлеңдерінде тың ой, жаңа ізденіс, рухани кеңдік, көркем суреттер мен шынайы образдар көптеп кездеседі. Ақын поэзиясындағы дала, домбыра, бесік, тау, тұлпар, киіз үй сияқты ұғымдар символдық мәнге айналған ұлттық көркем дәстүріміз. Фариза ақын қазақ поэзиясында ұлттық ұғымға негізделген тұтас көркемдік ойлау жүйесін қалыптастырды, қазақ халқының ұлттық көркем образын мүсіндеді. Фариза – қазақ поэзиясын ұлттық нақыштармен әрлеген, ұлттық көркемдік ойлау дәстүрін жалғастырған және жаңа көркем образдар тудырған қайталанбас тұлға. Қазақтың ұлттық поэзиясына, өз көркемдік әлемімен, өз таңбасымен келген ақын шығармашылығы әркез әдебиеттану ғылымы мен сынының назарын аударып жоғары бағасын алып отырды. Ақын поэзиясы қазақ әдебиетінің тарихына өшпес мұра ретінде енген.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Нұрғалиев Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. Астана: Күлтегін, 2002. – 528 б.
- [2] Оңғарсынова Ф. Он томдық шығармалар жинағы. – Астана, 2004. – Т.1. – 324 б.
- [3] Оңғарсынова Ф. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1978. –Т. 1.
- [4] Оңғарсынова Ф. Ғашық сезім. Лирика. – Астана: Фолиант, 2013. – 224 б.
- [5] Дүйсенов М. Қазақ лирикасындағы тақырып пен көркемдік шешім // Кітапта: Жанр сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971.
- [6] Минералов Ю.И. Поэтика индивидуального стиля. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Москва, 1986.
- [7] Оңғарсынова Ф. Мен саған ғашық емес ем. – Алматы: Білім, 1999.
- [8] Оңғарсынова Ф. Он томдық шығармалар жинағы. – Астана, 2004. – Т.2. – 328 б.
- [9] Оңғарсынова Ф. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1978. –Т. 2.

ПРОЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ МЫСЛИ

Қамарова Н.С. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан.

Аннотация. Способ развития казахской литературы, которая развивается на протяжении многих веков, отражает духовный национальный характер нашего народа. В изучении художественности казахской поэзии отражается национальный характер и проявления национальных художественных мысли.

В этой статье анализируется психологизм поэзии известной поэтессы Фаризы Онгарсыновой, раскрывается красота и идейный смысл ее лирических произведений. Ее поэзия - неповторимый шедевр. Глубокие тайны души акына становятся понятными через его лирическую песню. В его лирике особое место занимает образ лирического «я». В своих творениях Онгарсынова создает предпосылки для развития прямого и скрытого психологизма. Через внутренний монолог целиком раскрываются художественные особенности ее поэзии.

Национальные мысли поэтессы подтверждаются конкретными примерами из ее поэзии. Через свой образ, мысли, чувства она создает в своих произведениях национальный характер народа.

Ключевые слова: казахская поэзия, Фариза Онгарсынова, психологизм, королева поэзии, лирический стих, лирическая «Я», внутренний монолог, национальное художественное мышление, национальный характер, национальный дух.

MANIFESTATIONS OF NATIONAL ARTISTIC THOUGHT

Kamarova N.S. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Abstract. The way of development of Kazakh literature, which has been developing for many centuries, reflects the spiritual national character of our people. The study of the artistry of Kazakh poetry reflects the national character and manifestations of national artistic thought.

This article analyzes the poetry psychology of known poet Fariza Ongarsynova, reveals the beauty and meaning of her ideological lyrical works. Her poetry is a unique masterpiece. Deepest secrets of akyn's soul become clear through her lyrical song. The image of the lyric "I" occupies a special place in her lyrics. Ongarsynova creates prerequisites for the development of direct and hidden psychology in the works. Through inner monologue reveals the entire artistic features of her poetry. National thoughts of poet are confirmed by specific examples from her poetry. In her works, she creates the national character of the people through her image, thoughts and feelings.

Key words: Kazakh poetry, Fariza Ongarsynova, psychology, queen of poetry, lyrical verse, lyrical "I", internal monologue, national artistic thinking, national character, national spirit.

Отарова А.Н.¹¹Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан**МАРШАЛ ӘБДІХАЛЫҚОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ**

Андатпа. Аталған ғылыми мақалада белгілі жазушы Маршал Әбдіхалықовтың әңгімелеріне шолу жасай отырып, ондағы негізгі рух ұлттық сипаттың басымдылығымен байланысты екендігі пайымдалған. Қаламгер шығармаларындағы азаматтық ұстаным, ұлттық рух сияқты халықтық мәселелер талданып, олардың маңыздылығын туындылары арқылы негіздеген.

Сонымен қоса М. Әбдіхалықов әңгімелеріндегі адамгершілік аясы, ұлттық ерекшеліктермен бейнеленген қоғам қайраткері Тобанияз Әлниязұлы бейнесі арқылы жан-жақты талдау жасалынған. Әңгімелерінің басты кейіпкерлерін прототиптік негізде ала отырып, өзіндік көркемдік қиял, ойдан шығару шешімін де үйлестіре қолданатындығы сарапталған.

Жазушы қандай кейіпкерді сипаттаса да ұлттық мінез, ұлттық орта, ұлт жағдайынан туындарлық әлеуметтік ой айтатындығы дәлелденген. Қаламгердің ұлтжанды, отансүйгіштік асыл қасиеті, шығармаларындағы патриотизм мәселелерін туған жер мен халқының, оның салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына қашан да адалдығын ұлттық идеялармен байланысты саралайды.

Түйінді сөздер: философиялық проза, көркемдік ерекшелік, стиль, поэзия, ұлттық үрдіс, эпитет, метафора, эстетикалық көзқарас.

Өткен ғасырдың 60-80 жылдары қазақ романдары тақырыптық жағынан кеңейіп, сан түрлі мәселелерді әр қырынан танытып, жанрды игерудің жемісті кезеңі ретінде көрінді. Бұл кезеңдегі қазақ прозасының жаңа сатыға көтерілуіне М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин секілді қаламгерлер, соғыстан кейінгі жылдары әдебиетке келген І.Есенберлин, Ә.Нұрпейісов, Ә.Әлімжанов, Ә.Нұршайықов, С.Шаймерденов, Т.Ахтанов, З.Шашкин, З.Қабдолов, Ш.Мұртаза секілді жазушылармен қатар М.Әбдіхалықовтың да өзіндік үлесі бар. Әрбір дәуір әдебиетіне тарихи құбылыстар мен үрдістерге негізделген өзіндік ерекшелік, өзіндік стиль, өзіндік бағдар тән. Жетпісінші-сексенінші жылдары ғылыми - техникалық өркениеттің қарыштап дамуы сол техниканы игеріп, өрістетіп отырған адамды танып білу, оның жан - дүниесіне тереңірек бойлау әдебиетте ерекше мәнге

ие болды. “Бір кездегі өндіріс тақырыбына жазылған С. Ерубаевтың “Менің құрдастарым”, Ғ. Мұстафиннің “Қарағанды”, Ғ.Мүсіреповтің “Оянған өлке”, З. Шашкиннің “Теміртау”, З. Қабдоловтың “Жалын”, І. Есенберлиннің “Айқас” романдарының қатарына: А. Жақсыбаевтың “Егес” (1975) пен “Бөгеті” (1981), Ш. Мұртазаевтың “Қара маржаны” (1976), Ә. Таразидің “Бұлтқа салған ұясы” мен “Тас жарғаны” (1980), М. Әбдіхалықовтың “Жердің асты жеті қат” (1978), М. Сәрсекеевтің “Жаңғырық” (1979) т.б. романдары келіп қосылды. Бұл романдардың бәрінде де ортақ тақырып – өндіріс тақырыбы, жұмысшы өмірі роман желісіне арқау болған”[1, 81]. Қоғам мен адам өмірінің алуан түрлі оқиғаларын, әлеуметтік қайшылықтарды, тартыстарды кең әрі жан-жақты көрсетуі жағынан романмен ешбір жанр теңесе алмайды. Романда адамдар арасындағы қарым - қатынастар сыры, түрліше дәрежеде шиеленіскен драмалық тартыстар, адамның ішкі жан әлемін сипаттар тұстар ауқымды келеді. Жазушының ұлттық идеяны арқау еткен әңгімелерінің жөні бір бөлек. Енді соған тоқталайық.

Тәуелсіз Қазақстанның қоғамы санасындағы өзгерістер тарихи тағдыр тәлкегімен ұмыт болған ұлттық дәстүр мен құндылықтарды қайта жаңғыртумен сипатталып, ерекшеленеді. Ол бірнеше ғасыр бойы отаршылдық пен тоталитаризмнің ықпалымен мәдени деградация мен трансформацияға ұшыраған ұлттық мәдениетті қайта өркендету, мемлекеттік деңгейде ұлттық идеяның негізін құрайтын түбегейлі құндылықтарды қайтару, осы уақытқа дейін тыйым салынып келген халықтың тарихи өткенін толығымен, жан-жақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру және ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы – мәдени-рухани мол мұраны игеру сияқты міндеттерді шешуді жүктейді. Сонымен қатар, тәуелсіздік алған жылдардан кейін еліміздің алдындағы өзекті мәселелердің бірі – жаңа заман талабына жауап бере алатын мемлекеттің ұлттық идеясын жасау мәселесімен қатар, қазіргі модернизациялану жағдайында қоғам өміріндегі ұлттық идеяның алатын орнын анықтап, рухани жетілу, адамгершілікті дамыту, идеологиялық біріктіру қызметтерін кеңейту мүмкіндіктерін іздестіру қажеттілігі туды.

Қазақ халқының тарихында “ел басына күн туған” алмағайып кезеңдер аз емес. Кеңестік идеологияның әсерінен тарихи маңызы жоғары оқиғалар мен халқымыздың талайлы тағдыры тудырған көтерілістер, оның басшылары туралы деректер шындықтан мүлдем алшақ жазылды. Қазақстандық көпұлтты қоғамның қазіргі ұлттық даму сатысындағы өзіне тән ерекшеліктердің бірі – әртүрлі құндылықтар негізінде қалыптасқан сан-алуан әлеуметтік-мәдени құрылымдардың қатар өмір сүруі және олардың әрқайсысына сәйкес қоғамдық сана мен мінез-құлық үлгісінің пайда болуы деп айтсақ болады. Сонымен қатар, бұрынғы концепциялар қайта қаралып, тарихта ұмытылған немесе тоталитарлы кезеңде тыйым салынған құбылыстарды қайта жаңғырту үрдісі байқалуда.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарында ғана тарихи мәселелердің шынайылығына көз жеткізу жүзеге аса бастады. Жетпісінші жылдардың өзінде М.Әбдіхалықовтың туған жерінің, өлкенің тарихи тұлғалары “халық жауы” ретінде жазықсыз жапа шеккен, кейін ақталған көрнекті қоғам қайраткерлері Тобанияз Әлниязов (“Қаратөбе келісімі” – 1973ж), Төлесін Әлиев (“Полковник Т.Әлиев” – 1989ж), Нұрсұлтан Оңғалбаев (“Революция оятқан жігіт” – 1985ж), Жалау Мыңбаев (“Ж.Мыңбаев туралы” – 1964ж), Сыдиық Жұбаев (“Атылған ақын. Ол кім?” – 1989ж) т.б. туралы очерктер жазуы – оның тарих, қоғам алдындағы үлкен еңбегі, ерлік ісі деуге болады. Жазушы шығармашылығындағы ұлттық идея тамырын тереңнен алады.

Ұлттық идея, академик Д. Кішібековтың пікірінше этностың болмыстық табиғатын түзеді, оның тарихымен және мәдениетімен байланысты болады. Ұлттық идея этникалық сезімдердің негізінде пайда болады. Ал идеология қоғамдық сананың жоғары даму сатысы болып табылады. Егер ол ұлттық идеяға негізделсе, оны құндылықтармен толықтырса, күшке ие болады. Идеялардың маңызды топтастырушысы болып табылатын идеология стихиялы түрде пайда болмайды, оны адамдар қалыптастырады және оның өзіндік мақсаты мен қызметі болады. Ұлттық идеяның одан айырмашылығы – оны адамдар жасамайды, ол табиғи түрде пайда болады. Ұлттық идея мәселесі бүгінде барлық посткеңестік мемлекеттер үшін маңызды болып отыр. Бүгінде қазақстандық қоғамда да мемлекетіміздің болашақ даму бағытына қатысты ұлттық идея мен мемлекеттік идеология қандай болуы тиіс деген қызу пікірталас қалыптасып отырғандығын аңғаруға болады. Бұл мәселеде Қазақстанның зиялы қауым өкілдерінің пікірлері келесідей бағыттарға бөлінеді: кеңестік заманда ұмыт болған дәстүрлі мәдени құндылықтарды қайта жаңғырту және нығайту; батыс құндылықтарын енгізу; батыс құндылықтар жүйесі мен дәстүрлі сананың араласуы. Сонымен қатар, елімізде анағұрлым кең интеграцияны білдіретін «еуразияшылдық» идеясы да кеңінен талқыланды. Сондай-ақ, қоғамның идеялық шоғырлануына септігін тигізетін әлеуметтік-экономикалық сипаттағы «Қазақстан – 2030» стратегиясы, «Әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің санатына ену», «Зияткерлік ұлт қалыптастыру» идеялары да соңғы кездері ресми билік тарапынан да, бейресми ұйымдар тарапынан да қызу пікірталастар тудырып отыр. Өзінің «Ұлттық идея және идеология» деп аталатын еңбегінде академик Д. Кішібеков оны былайша тарқатып айтады: «Мемлекеттік ұлт деп, егер ол тұтас мемлекетті қамтыған жағдайда (ұлттық біртұтас мемлекет) немесе ұлттық гомогендіктің (біртектіліктің) тасымалдаушысы болған жағдайда аталады. Алайда бұл ұғымның астарынан, сондай-ақ бірнеше ұлттарды қамтитын кейбір мемлекетте (мультимәдени) қалыптаса алатын біртұтас сананы білдіретін жетекшілік рөлді аңғаруға да болады. Ал егер ұлттық әралуандылықты құрайтын бір ұлттың жағдайына келсек, онда ол субұлтты

білдіреді. Ақырында, мәдени ұлт дегеніміздің мемлекетке бірегейленуге қатысы жоқ ұлтты айтады. Бұл ұлт біртұтас ұлттық мемлекет құруға қабілетсіз немесе бірнеше мемлекеттерге бөлінген болуы да мүмкін» [2, 4].

М.Әбдіхалықовтың 1973 жылы “Жұлдыз” журналында жарық көрген “Қаратөбе келісімі” [3] очеркінде 1918 жылы тұңғыш Адай ревкомының төрағасы болып сайланған кеңес өкіметін ақгвардияшылардан қорғау, елді сауаттандыру, елшілік, шаруашылық істерімен айналысқан қоғам қайраткері, шешен, би, отызыншы жылдардағы қуғын - сүргіннің құрбаны болып “халық жауы” ретінде атылған Тобанияз Әлниязұлы туралы баяндалады. Тобанияздың бейнесін алғаш рет әдебиетте бейнелеген – халық ақыны Сәттіғұл Жанғабылов еді. Сәттіғұл ақын Тобаниязды көзі көрген, оның халқына істеген қызметін, Адай ревкомының тұңғыш төрағасы болып сайланғанын, артынан қатал тағдыр шырғауында темір тордан босана алмай, “солақай саясат құрбанына айналғанына куә болған. Осы жайларға байланысты Тобанияз Әлниязұлына арнап “Тобанияз туралы толғаулар” атты екі үлкен жыр-толғау шығарған. (“Тобанияз хан тұрғанда” (1918 ж), “Тобанияз ұсталғанда” (1929 ж). Олар қауіпсіздік комитетіндегі “Тобанияз ісіне” байланысты жұртшылыққа жариялану құқығынан айырылған. Тек еліміз егемендік алған соң Сәттіғұл ақынның сол толғауларына алғысөз жазып филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.Тілепов Маңғыстау облыстық газетінің бетіне жариялады. 1919 жылы Ә.Жангелдин отряды Маңғыстауға келіп, төңкеріс комитетінің төрағалығына Тобаниязды сайлағанда халық ақыны Есмағанбет Мекеұлы Тобаниязға арнау сөз шығарған. Көркем әдебиетте бұдан кейін Тобанияздың тарихи тұлғасын ақын Қ.Бекхожиннің сомдауына ақынның өзі айтқандай, Әлібидің үлкен ықпалы тигені сөзсіз. Әйтпесе ақын оны білмеуші еді. Ол кезде Тобанияз Әлниязов “жабық тақырып” болғандықтан, комиссар Маңғыстау сапары, Тобаниязбен кездесулерін жасырын түрде айтқан. Сол себепті Тобанияз есімі “Атанияз” деп өзгертілген болатын.

“Тобанияз есіміне кесір кезеңі салған тозанды тазалауға тұңғыш талпынған марқұм Маршал Әбдіхалықов. Компартия айға азуын білеп тұрған уақыттың өзінде ол осы тақырыпқа қалам тартты... – Жалпы Тобекен жайлы бір сүбелі шығарма жоспарымда бар, – деп жүретін еді қайран Маршекен. Амал не, сұм ажал ол арманына жеткізбеді ғой”, – деген Ә. Спан [4, 99], - дерегіне сүйенсек, Тобанияз Әлниязовтың тарихи бейнесін баспасөз бетінде алғаш рет танытқан Маршал Әбдіхалықов екендігіне шүбәсіз көз жеткіземіз.

Очерктен “ТобаниязӘлниязұлы кім болған?” деген сауалға жауап ала аламыз. Ол – 1918 жылықазақдаласының төтенше комиссары Ә. Жангелдин Қаратөбеде өткізген он екі болыс өкілдері съезінде сайланған Адай төңкеріс комитетінің төрағасы. Әрине, бұндай жауапты істі атқару ел мүддесін қорғай алатын, халықты етене білетін, тиісті орындарда

қажетті сөзін айта алатын би, өткір, әділ, шешен ұйымдастырушылық қабілеті зор Тобанияз сияқты үлкен жүректі, Адай елінің бетке ұстар азаматының ғана қолынан келетін еді. Шағын очерктің өзінен көптеген тарихи жайттарға қанығуға болады.

Бұдан М.Әбдіхалықовтың сол жетпісінші жылдардың өзінде Тобанияз Әлниязұлы туралы тиісті мәліметтерді білгендігін, оны толықтай жариялауға заманы мүмкіндік бермегенін аңғарамыз. Қаламгер Тобанияз бейнесіне бұдан әрі дендей түсіп “Екі әңгіме” (“Алданияз”) әңгімесінде, “Ынтызар жүрек лүпілі” очеркі, “Ленин тапсырмасы” повестерінде оралып отырады.

“Қаратөбе келісімі” [3] очеркі зерттеу негізінде жазылғандығымен құнды. Себебі, автор осы тақырыпты жазу үшін мұрағат деректері, әскери құжаттармен жұмыс жасаған, кәрікұлақ шежіреші қариялардан Тобанияздың көзін көрген Жазмағанбет Қызылбаев, туысқаны Бүркітов Айтуар, ғұлама ғалым Әлкей Марғұландардың естеліктері негізінде баяндау әдісімен деректерді келтіре отырып жазады. Қазақстан тарихына “Қаратөбе жиыны” деген атпен енген оқиға Маңғыстау түбегінде 1918 жылдың 22-25 қыркүйек күндерінде өтеді. Әліби Жанкелдиннің интернационалдық отрядының Маңғыстау сапарында кеңес өкіметін жариялауы очерктегі негізгі оқиға желісін құрайды. Ә.Жанкелдин отрядына Тобанияз елден күш-көмек жинап беруді өз мойнына алады. Үш күнге созылған екі жақты даулы мәжілістің соңы Маңғыстауда Совет өкіметін жариялаумен шешіледі. Оны басқаратын революциялық комитет құрылып, төрағасы болып Тобанияз Әлниязов сайланады. 1919 жылғы Советтердің бүкіл қазақстандық бірінші мәжілісінде Маңғыстау еңбекшілерінің өкілдерін Т.Әлниязовтың бастап алып баруы, 1920 жылы Ақтөбе облысына қарасты Қопа жерінде Адай, Табын, т.б. рулардың съезінде де Ленин атына телеграмма жібергендігі әңгімеленеді.

“Мен күнге сенемін” атты жазушының жеке мұрағатынан табылған очеркте Тобанияз туралы мұрағаттардан деректер келтіре отырып, оның өміріне, қоғамдық қызметтеріне тоқталады. 1918 жылы Маңғыстау түбегінен Ақтөбеге бағыт алған Ә.Жанкелдин отрядына көмек ұйымдастырғаны үшін ел билеуші атаман Толстовтың Тобаниязға, ол құрған ревкомға деген ашу-ызасы адайлардан ақшалай, малдай салық төлетуге мәжбүрлейді. Олардың бұл құқайынан Тобанияз айлакерлікпен “сүндет той” жасап құтылып кетеді. Бұл жөнінде сол кезде “Яицкая” газетіне мақала жазылды. Тобанияздың совет өкіметіне деген өшпенділігі болмаса да 1930 жылы “Ш.Ералиев деген кісіні кемеден суға лақтырып жіберген” деген жалған жаламен Маңғыстаудан қамалған 31 адамның бірі ретінде ұсталып, 1933 жылы жазықсыз, айыбын мойындамаған күйде “атылғаны” турасында айтылады. Очерк соңы: “қазір біздің қолымызда ол кісі ақталды. Ешқандай кінәсі жоқ” деген бір жапырақ қағаз бар” деп аяқталады.

Тобанияздың ақталғандығы туралы қағаздың ең алғаш Маршалдың түсіргені туралы М.Дүйсенов естелігінде де айтылады: Тобанияз Әлниязұлының тағдыры Маршал ағаны қатты толғандырып жүргені есімде: “Т.Әлниязұлының ақталғандығы жөнінде анықтама қағазды қолға түсірдім” деп балаша қуанғанының да куәсі болуыма тура келді. Подольск архивінен тауыпты...” [5].

Тобанияз туралы деректерді, тарихи танымдық мәні зор ел тарихына қатысты ресми материалдарды жинақтаған І.Сариев: “Бұл деректерді жазушы Маршал Әбдіхалықовтың да айтқанын естіп едім. Марқұм Маршал тірі кезінде Тобанияз жөнінде бірқатар материалдар жинаған деп естіп едік, олардың қазір қайда, кімнің қолында білмейміз” [6, 34], – деген өкінішін де білдіреді. Расында, Тобанияз Әлниязұлы, Тұрмағанбетұлы туралы мол мәлімет, дерек көздерін жинақтаған М.Әбдіхалықовтың ауызекі естігеніміз бойынша көркем туынды жазу ойында болған. Әйтсе де, өкінерлігі сол, ол материалдардың жазушының жеке мұрағатында сақталмауы, қолымызға түспеуі.

“Қаратөбе келісімі” очеркі жазылған тұста Тобанияз туралы жазбақ түгілі, айтуға тиіс емес болатын. Ол туралы деректер жабулы жатқан кез. Дейтұрғанмен, жазушы қызыл империяның қылышы қылпылдап тұрған заманның қатал кезеңінде әдебиетті пайдаланып Тобанияздың көркем бейнесін жасады. Бұл жазушының ұлттық рухының мықтылығы, елдік қасиеттерге адалдығынан дер едік.

Жалпы Тобанияз Әлниязұлының тарихи бейнесі мен атқарған қызметтері жөнінде мәліметтер бүгінде көптеп саналады. Соның алғашқыларының қатарында осы бір ірі тарихи әрі трагедиялы тұлғаның халқымен қайта қауышарына ерлікке тең іске барып, атын атап түстеген М. Әбдіхалықов екендігін ерекше атап өтеміз.

Көркем шығарманың тақырыбы мен идеясы да өзінен-өзі пайда болмай, бір кезде жазушыны толғандыратын әлеуметтік не болмаса өмірден көрген оқиғасы арадан біраз уақыт өткенде жаңа мазмұнмен, мол тәжірибемен толығып барып, суреткердің санасында қайта жаңғырады. 1977 жылы “Жұлдыз” журналында “Екі әңгіме”(“Қызыл жұлдыз” және “Жау мен жау”) деген атпен шыққан екі әңгімесінде М.Әбдіхалықовтың көңіліне із салып, көкейіне орныққан тақырыптардың бірі – Тобанияз Әлниязовтің өмірі мен қоғамдық істері арқау болған. Кейін бұл әңгімелерді біріктіріп 1991 жылы “Алданияз” деген атпен жариялады.

Әңгіменің оқиғасына “Қаратөбе келісімі” атты очеркінде сөз болатын Маңғыстау өлкесінің тарихына қатысты жайттар алынған. “Қызыл жұлдыз” атты әңгімеде қазақ ауылына біртіндеп ене бастаған кеңес өкіметінің өзгерістерін сипаттайды. Әңгіме шағын көлемді болғанмен, көтерген жүгі салмақты, көркемдік қуаты мен идеялық мақсаты тұрғысынан да көңіл аудартады. Кедей өмірі мен ауыр тұрмыстары шындық сипатында

бейнеленеді. Шығарманың бас кейіпкері Мұраттың әкесі Кенжебайдың жылқысын бағып жүріп, байдың әділетсіз ісіне шыдамай дау үстінде қатты сойыл тиіп өледі. Күндіктегі шешесі де ауыр тұрмыс азабынан ауырып өліп, Мұраттың алдындағы апасы Ақкүміс он бір-он екілер шамасында болады. Ақкүмісті Кенжебаймен келіскен біреу әйел үстіне зорлықпен тоқалдыққа алып кетеді. Байда есесі кеткен бала да болса намысшыл Мұрат еріксіз әлдекімнің жетегінде кеткен апасын құтқарудың әрекетіне шындап кіріседі. “Саған көмектессе бір-ақ адам көмектеседі, ол – Алдакең –Алданияз” дегенді естігесін Алданиязға барады. Алданияз – Маңғыстау өлкесінің тұңғыш ревком төрағасы Тобанияз Әланиязұлының прототипі.

Жаңа заман өкілі ретінде Алданияз адамдарының “Ақкүмісті қайда, кімге жібердің?” деген сауалдарына ескіліктің содырлы сарынын көкसेген, ауыл адамдарын өз уысында ұстап, ескі жолмен жүруді аңсаған, сол арқылы ұпайын түгендеп, дүние жинап, бедел алғысы келетін Кенжебай тіпті айтқандарына құлақ аспай, мойын ұсынбайды. Ақкүміс іздеп келген бауыры Мұратқа қанша ет-жүрегі езіліп бордай босап тұрса да, тағдыр ісіне басын иіп “әйел жолы жіңішке” деген ұғым-түсінікпен келген жерінде қала береді. Ақкүміс кеңес өкіметі орнауының алғашқы жылдарында өмір сүргенмен, оның басына теңдік әперерлік күш бар еді. Алайда қазақ қызының өз бас бостандығын толық сезініп, шындап ұғынуы, өзінің мүддесін қорғауға қаймықпай қадам басуы аз уақытта іске аспайды, санаға біртіндеп енетін күрделі өзгеріс екендігі шындықтан алыс кетпеген.

Мұрат – бірбет, өз дегенінен қайтпайтын қайсар, намысшыл бейне. Оның бұл мінезі Кенжебай мен оның төңірегіндегілерге қарсылығынан танылады. Қаламгердің кейіпкер тұлғасын мүсіндеудегі психологиялық иірім, ұтымды штрихтары табиғи әсерлі. Мәселен, апасын Кенжебай байдың уәделескен адамдары өңгеріп алып кеткеннен кейінгі көңіл-күйі былайша суреттеледі. “Мұрат үйіне жеткенше олар қырқадан асып қараларын үзіп кетті. Ауыл адамдарын біреу жұтып қойғандай. Далаға бір жан шықпады. Мұрат не істерге білмеді. Мұраттың көзі қарауытып, басы мең-зең болғандай. Әлдекім қолқасынан тартып, бүкіл іші-бауырын суыратын секілді. Сол бүгілген күйі үйіне кіріп, төрге құлай кетті. Әлдекімге ерегесіп, екі жұдырығын түйіп алған. Дыбыс шығарып ыңқ етпеуге бекініп, тас түйінген. Іші қаншама егіліп бара жатса да көзінен бір тамшы да жас шықпады. Жарқырап жалын атады...” [7, 11]. Әңгіменің соңын Алданияздың “Әнеукүні кеткен Әліби бір нәрсе айтты ғой. Қалаға бар. Шәрлі жерде оқу бар. Қызылдардың адамын тап, соларға ер. Тілегім, берер батам сол”, –Мұраттың келешегі оқып-білім алуда екенін, жаңа заманның беталысын, өзгерісін көріп-танысын деген тұжырымдайды. “Бағытын сонау алыста теңіз жағасында жатқан қалаға түзеп Мұрат кетіп барады. Маңдайындағы алқызыл жұлдыз күнге шағылысып, бір сәт шынында да отша жанатын секілді еді...” [7, 12].

Автор осы бір кезеңнің ауыр зардаптарын жетім бала Мұраттың көңіл-күйімен сабақтастырып, байланыстырады. Туған әпкесі Ақкүмістің ауыр да аянышты тағдыры баланың ойымен, іс-әрекетімен астастырыла беріледі. Жалғыз апасының еріксіз әлдекімдердің жетегінде “лақша өңгеріліп” кете беруі, ескілікті көзқарастың шылауынан шыға алмай тағдырына көнбістік танытуы бала көңілін жүдетеді, жанын сыздатады. Қаламгер кейіпкер бойындағы, сезіміндегі осындай сәттерді, жан дүниесіндегі өзгеріс-кұбылысты күйініш-сүйінішті табиғи, әрі дәл жеткізе білген. Мұрат басындағы жай арқылы бір жанұяның, сол арқылы белгілі бір тарихи кезеңнің, әлеуметтік ортаның келбетін көз алдымызға әкеледі. Еркіндік таңының кедейлер өмірі үшін қымбатқа түсіп жатқаны Алданияз, Мұрат бейнесі арқылы көрінеді. Бұл бейнелер – еркін өмір теңдік заман жолында қашан күреске екендіктерімен, болашаққа деген сенімдерінің жоғарылығымен нанымды әрі әлеуметтік теңсіздікке, үстемдік атаулыға жан-тәнімен қарсы кедей табының өкілдері.

Осы әңгіменің жалғасындай “Жау мен жау” атты әңгімесінің оқиғасы бейқам отырған Алданияз ауылына ақтардың келуінен бастап, өрбиді. Алданияз бұл кезде суы тапшы өлкеде мал суарудың қиындығын шешпек болып бұрынғы ата-кәсіптің бірі – құдықшылықты кәсіп етіп, бес-алты жігітпен шыңырау құдық қазып жатырған болатын. Алданияз ауылға келгесін тілмаш та, қасындағылар да оны сұрақтың астына алып, өздерінің Толстовтың адамдары екенін білдіреді. “Олардың талабы – бүкіл Маңғыстау елінен салық жинау екен. Үй басынан жүз сом. Ақшалай не малдайжинау. Генерал Толстов өзін “Осы түбектіңқожасы” деп жариялаған. Олардың туралап келіп Алданияз ауылына ат тірегені оның өткен жылы бұлардың жауына істеген қызметтерін білетін көрінді. Енді, генералға сондай қызмет көрсетсе, кінәсі кешіріледі. Әйтпесе, мұны қол-аяғын байлап, Гурьевке алып келутапсырылған” [7, 18].

Комиссар ӘлібиЖангелдин отряды 1918 жылы осы Маңғыстау арқылы Шалқарға өтерінде қаржы-қаражат, қару-жарақ, ат-көлік, адамдармен көмектесіп, өткізіп жіберген Алданияз бен оныңқасындағыжолдас-ауылдастарыеді. Онкүннің ішінде аталған салық, малды жинап беруді бұйырып, ауыл тұсына пулемет құрып қояды. Алданиязқарулықісілердің “берсе қолынан, бермесе жолынан” деп неге де болса тайынбайтын, шын жаулық ниеттерін түсінгеннен кейінелақсақалдарымен ақылдасады. Ақылдасакеліп, бұлардан құтылудың бірайла-амалы, жолы – “той, сүндеттойын” өткізуге рұқсат алу деп шешеді.

Әңгімедегі негізгі ірі оқиға – той өткізілетін күн. Алданияз тойға ертеден кірісіп, мал сойғызып, сүндеттеуге тиісті ауылбалаларынжатқызып, молдаларын да шақыртып қояды. Ол әрі-бері ойланып, сенімді деген адамдармен ақылдасқан соң оқысқимылға бел байлайды. Толстов әскерлерін ың-шыңсыз қолға түсіруде Алданияз тапқырлықтың,

парасаттылықтың, тосын әрекеттің ерекшебір үлгісін танытады. “Тентексуға” қымыз қосып беріп, буындары босаған жауларды қарусыздандырып қолға түсіреді.

Алданияз – ертеңін ойлайтын өте әділ, дұшпанына да қажет жерінде өзін қай қырынан да мойындатып, бағалата алатын жан. Қолғатүсіп, ойламаған жерден мүсәпір күйге түскен атажауына да мәртмінезкөрсетеді. Қолға түскен жауларды бірі “өлтіру керек” дегенмен Алданияз бір шешімге келіп: “Бұларды өлтіргенде бізге не түседі? Сонау қияннан қайбір еркімен келді дейсің? Анау генерал жұмсағансоң амалдары бар ма? Пәле сол генералдағой. Бүлікшығарыпжүрген де өзі. Ендеше соладамдарының кейпін өзі көрсін. Әйтпесе, қапиясын тауып тасадан өлтіріп тастады дер. Содан кейін бүлелге қайта қоқыраңдамасын деп те жеткізетін кісілер керекқой” деген тоқтаммен, оларды адамдарына Құлсарыға дейін апарып тастауға тапсырмабереді.

Кейін осы оқиғажөнінде 1919 жылдың 31 қазанындағы “Яицкаягазетінің” № 47-санында “Ретікелмегеналым” деген мақала жарияланады. Генерал Толстов әскерінің елге тұтқиылдан келіп салық салмақ болған жәбір-жапасына, қанды қырғынның болуының алдын алуда Алданияздың терең ақылымен пайымы, көптікөргендігі, айлалығы себепболды. Алданияздың бүліс-әрекеті оның нағыз халық үшін туған, қайраткерлік, күрескерлік дәрежесін танытады. Тарихи тұлға, қайраткер туралы жазғанда өткенді біліп қанақоюжеткіліксіз. Ол өткеннің өнегесі мен өкінерлік жерлерін де жетік білуі қажет. М. Әбдіхалықов әңгімелерінде Тобанияздың өмірінің жекелеген кезеңін суреттей отырып, сол арқылы қоғамдық-әлеуметтік тартысты тереңірек көрсетуді мақсат етеді.

“Жау менжау”, “Қызылжұлдыз” әңгімелерінде тартыс сипаты Алданияз бен ақтардың офицерлері, қанаушы тап өкілдерінің арасынан байқалады. Әдеби шығармаларда тартыс көбінесе тақырыптың өзегін құрайды, тартысты ашу шығарма авторының идеялық нысанасына айналады.

Шағын екі әңгімеде Маңғыстауда кеңес өкіметінің орнауы, сол жылдардың қиын-қыстау, дүрбелең кезеңінің ақиқаты айтылған. Шығармасының кейіпкері – Алданиязды ел басына қиындық түскен, сын кезеңде көреміз. Оныңсалмақты, салқынқанды, қысталаң шақтарда жолтапқыш, халқын шын сүйген, ер мінезді, өжет, батыл тұлғасынан небір қауіп-қатерде де елі үшін басын тіге алатын ел басшысының образын танимыз. “Қиын кезеңнің адам бойындағы рухани қасиеттерді жарқыратып көрсететіні көпке белгілі” [8, 309]. Күшібасым, “ажал оғын себуге” келген аяусыз дұшпанның өрекіпген астамшылкеудесін басу, айла-тәсілмен ұтқырлықт аныту, ажал құрығынан бүкіл ауыл-аймақ, жеке қарабасын алып шығу үшін тиімді де төте жолды тани алуының өртұлғасына лайықжайттар. Қаламгер негізгі оқиғаларды ғана баяндап отырып, кейіпкерлер психологиясын, мінез-құлық ерекшеліктерін көрсетуге, көбінесе революциялық комитет төрағасы, ел басшысы

Алданияз образынжан-жақтыашуға баса назараударады. Ол кейіпкермінезін ашу, жағымды қасиеттерін бейнелеуде сөз арқылы дәлме-дәл сипаттамай, Алданияздың іс-әрекеті, қимыл-қозғалысы, сөз саптауымен де оқырманға әсерлі түрде ұқтырып отырады.

Жазушы азамат соғысы жылдарында ақтар жүрген жерде жақсылық болмайтынын, ел ішін үрейлендірер әрекет-істерге баратындарын Тобанияздың ойлары арқылы береді. Жаңа заман орнатуға тілектестік танытып жүрген Мұраттың жас болса да ел тілегіне үн қосып, ертеңгі күнге сеніммен қарауын нанымды суреттейді. Алданияз Маңғыстауда жаңадан орныға бастаған қоғамдық-саяси жүйе кеңес үкіметінің өкілі ретінде халықпен тілдеседі, жүрегіне жол табады. Осы түбекке ревкомның төрағасы етіп сайлап кеткен комиссар Жанкелдиннің өзіне тапсырған қоғамдық үлкен жүкті, елдің ертеңгі тағдырының жауапкершілігін сезінеді, соған сәйкес әрекет жасайды.

М. Әбдіхалықовтың қаламгерлік шеберлігі – ел тағдырындағы тұтас бір кезеңнің тарихи, қоғамдық-әлеуметтік өмірін қатардағы ауыл адамдарының күнделікті тыныс тіршілігін суреттеу арқылы ашып көрсетуінде.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Көркемдік кілті – шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1985. – 348 б.
- [2] Кшибеков Д.К. Национальная идея и идеология // Известия Казахстана, 2005, 25 мая. С.4-5.
- [3] Әбдіхалықов М. Қаратөбе келісімі // Жұлдыз. – 1973. – №1. –186-189-бб.
- [4] Спан Ә. Тобанияз. – Алматы: Жазушы, 1996. – 110 б.
- [5] Дүйсенов М. Менің Маршалым // Маңғыстау. – 1986. – 10 тамыз.
- [6] Сариев І. Қанды ойран. – Алматы: Жазушы, 2001. – 208 б.
- [7] Әбдіхалықов М. Екі әңгіме. Қызыл жұлдыз. Әңгіме // Жұлдыз. – 1977. – №11. – 11-18-бб.
- [8] Шалабаев Б. Қазақ романының тууы мен қалыптасуы. – Алматы: Жазушы, 1990. – 312 б.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАРШАЛА АБДЫХАЛЫКОВА

Отарова А.Н. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова. г.Ақтау. Казахстан.

Анотация. В данной научной статье рассказывается о произведениях известного писателя Маршала Абдыхалыкова, дается обзор всей истории того периода, показывается

национальный приоритетный характер духа народа. В произведениях писателя затрагиваются такие проблемы людей, как гражданская позиция, национальный дух и их значение в жизни.

Гражданская позиция, национальные особенности в произведениях Абдыхалыкова были всесторонне раскрыты через образ общественного деятеля Тобанияза Алниязулы. Было заключено, что основные герои его произведений были созданы на прототипной основе, что доказывает совпадение художественного воображения действительностью. Какой бы образ писатель не создавал, он передавал через них национальный характер, национальную среду, являющимися основой нации.

Ключевые слова: проза, художественные особенности, стиль, поэзия, национальная традиция, эпитет, метафора, эстетическое мировоззрение.

THE NATIONAL IDEA IN THE WORKS OF MARSHAL ABDYHALYKOV

Otarova A.N. - Caspian state university of technology and engineering to the name Sh.Essenov, Aktau, Kazakhstan.

Annotation. This article describes the works of the famous writer Marshal Abdyhalykov, gives a review of the whole history of that period, and shows the national priority character of the spirit of the people. In the writings of the writer, such problems of people as civil status, national spirit and their significance in life are touched upon.

The civil position, national peculiarities in the works of Abdyhalykov were comprehensively revealed through the image of the public figure of the Tale of Alniyazuly. It was concluded that the main characters of his works were created on a prototype basis, which proves the coincidence of the artistic imagination with the effectiveness. Whichever image writer creates, he passed through them the national character, the national environment, which are the basis of the nation.

Highly patriotic, devoted to his homeland, the writer linked the patriotism of the heroes of his works with fidelity to his native land, his traditions and customs, national ideas.

Key words: prose, artistic, features, style, poetry, national tradition, philosophical thought, aesthetic outlook.

ӘОЖ 82-7

Қобланов Ж.Т.¹

¹Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы

ЛУЦИЙ АПУЛЕЙДІҢ «МЕТАМОРФОЗА» РОМАНЫ

Аңдатпа. Рим әдебиетінің тууы, қалыптасуы, гүлденуі және дағдарысқа ұшырауы грек әдебиеті сияқты құлиеленушілік қоғам жағдайында болған еді. Сондықтан, Грекия тарихының әртүрлі дәуірлерінде пайда болған идеялық мәселелер Рим қоғамының кейбір даму сатыларына да сай келді және тарих алаңына едәуір кейін қадам басқан римдіктерге мектеп қызметін атқарды. Міне осы жағдай, яғни бір халықтың өмірінде екінші халық тарихының белгілі бір дәрежеде қайталануы – Рим қоғамы дамуының барлық саласында терең із қалдырды. Көркем әдебиетте өз қызметін төрт-бес ғасыр соң бастаған Рим халқы үшін бұл бағыттағы барша істі дәл сол қалпында қайталаудың ешқандай қажеттілігі жоқ болатын. Римдіктер жүздеген жылдар бойы грек әдебиеті қалыптастырған көркем туындылардан өнеге ала отырып, сол құнды мұралар негізінде өздерінің ұлттық әдебиетін жасады.

Мақалада ежелгі рим әдебиетіндегі Луций Апулейдің романдарының мәнін көрсету, әлеуміттік тақырыпқа жазылған шығармаларының табиғатын ашу мәселелері қарастырылады. Қаламгердің суреткерлік шеберлігі, өзіндік ерекшеліктері талданып, шығармаларына ғылыми тұрғыдан баға беріледі.

Түйінді сөздер: роман, фольклор, тақырып, идея, поэтика, сюжет

II ғасырда Рим империясы мәдени дамудың ең жоғарғы сатысына көтерілді. Астананың зәулім қамалдары, әдемі театрлары, биік ғибадатханалары, тас төселген даңғыл жолдары, су құбырлары және қазіргі уақытта сәулет өнерінің таңғажайып үлгісі болып қалған тағы да түрлі ғимараттар негізінен соңғы императорлар заманында салынды. Жалпы, Рим мәдениеті осы кезеңде көршілес жатқан көптеген мемлекеттерге таралды. Бірақ II ғасырда Рим уалаяттарында басталған экономикалық және мәдени жанданумен бір қатарда құлиеленушілік қоғамның ішкі және сыртқы қайшылықтары да шиеленісіп бара жатқан еді. Осы қайшылықтар арасында ең маңыздысы, әрине, Рим халқы ортасындағы әлеуметтік теңсіздік болды. Жоғары билеуші топтар ұлы империядағы барша байлықты өз уыстарында ұстап, ойын-сауық пен тоқшылықта өмір сүрді. Жерінен айрылып күйзелген орта және кедей шаруалар, Рим қоғамының көпшілігін құраған құлдар тобы ауыр жағдайда жасады. Күннен-күнге өршіп бара жатқан жоқшылық, еріксіздік жүгі астында езілген еңбекші халық бақытты күндердің орнайтындығынан үмітін үзіп, діни нанымдардан, аңыздардан жұбаныш іздейді.

Жоғарыда айтылған өткір әлеуметтік қайшылықтар, рухани бұзықшылықтар Италияның болашақ дамуына кедергі болды.

II ғасырдың басында-ақ Рим империясының алыс уалаяттарында күшейген экономикалық даму нәтижесінде Римнің жиһангерлік-жетекшілік рөлі бірте-бірте Шығыс

мемлекеттеріне, Африканың солтүстік жағалауларына ауыса бастайды. Бір кездегі құдіретті орталық өзінің бұрынғы маңызынан мүлдем айрылып, қарапайым провинцияға айналады.

«Іштей құлдырап, күйреуге бет алған соңғы антикалық қоғам жағдайында өнер мен әдебиет өзінің қоғамдық маңызынан айрылып, күнделікті өмір талаптарынан бой тартып, жай бір ермек, байлар мен императорлардың сойылын соғатын думанды мадақнама рөлін атқарды»[1,34].

Міне осы дағдарыстар дәуірінде шығармалар жазып, әдебиет тарихында терең із қалдырған және замандастарының рухын өзгелерден гөрі толығырақ бейнелеген қаламгер Апулей болды.

Луций Апулей 124-жылы солтүстік Африканың Мадавра қаласында дәулетті отбасында туды. Алғашқы сауатын туған жерінде ашып, соңынан Карфаген мен Афинада оқуын жалғастырады. Апулей өте талантты, заманасы үшін қажет болған барша ілімдерді (шешендік, философия, тарих, жаратылыстану) игерген, латын және грек тілдерін жақсы меңгерген, түрлі тақырыптарда мол шығармалар жазған, жан-жақты білімді және зиялы жан болған. Жазушы өз өмірінің көп бөлігін Рим империясын бойлап саяхатта өткізеді, әдебиет және басқа да ғылыми тақырыптарда сөйлеген сөздерімен даңққа бөленеді, замандастары арасында жинаған абыройы және мәртебесі арқасында Карфагенде тіпті әкімдік лауазымға дейін көтеріледі. Апулейдің қанша өмір сүргендігін анық білмейміз. Ғалымдардың пікіріне қарағанда, жазушы шамамен 180-жылдары қайтыс болған.

«Апулейдің ғылыми, философиялық және әдеби тақырыптарда жазылған мол мұрасы арасында, оның есімін дүние жүзілік әдебиет тарихында мәңгілік қалдырған жалғыз шығармасы - «Метаморфозалар» романы. Өзінің биік көркемдік ерекшеліктеріне байланысты шығарма кейін «Алтын есек» атымен даңққа бөленген» [2,128].

Романның қысқаша мазмұны төмендегідей:

Луций деген грек жігіті сауда істерімен Фессалия уалаятындағы, бұрыннан таныс дәулетті отбасына келіп түседі. Фессалия халқы ежелден сиқыршылықпен аты шыққан болатын. Көп ұзамай Луций үй бикесі Памфиланың сиқыршы екендігін сезеді және жәдігөйлік сырын білу мақсатында осы үйдің кәнізегі Фотидамен жақын байланыс жасайды. Фотида түнде Луцийді бір есіктің алдына алып келеді. Жігіт есіктің саңылауынан қараса, Памфила жалаңаш денесіне әлдеқандай дәрілерді жағып жатқан екен. Кенет ол жапалаққа айналады да, терезеден далаға ұшып кетеді. Мұндай таңғажайып оқиғаны көрген Луций Фотидаға жалбарынып, сиқырлық сырын үйретуді сұрайды. Сиқырлық істе оншалықты тәжірибесі жоқ Фотида Луцийді құсқа емес, есекке айналдырып қояды. Қайтадан адам бейнесіне оралу үшін Луций әтіргүл жеуі керек еді. Бірақ қазір әтіргүл табудың лажы болмағандықтан, кәнізек қыз оны уақытша атқораға қамап қоюға мәжбүр

болады. Осы күннен бастап Луцийдің азабы басталады. Түнде байдың үйіне ұрылар түседі де, ұрланған заттарды есек бейнесіндегі Луцийге артып қашады. Кейін біз оны түрлі адамдардың қолында, біресе қайғылы, біресе күлкілі оқиғалар арасында көреміз. Луций есек бейнесінде болғанымен, оның адамдық ақыл-парасаты өзгермеген еді. Сол себепті, ол әр бір нәрсеге зейінмен назар аударады, айналасындағы бірер оқиғаны көзінен таса қылмайды. Адамдар болса, одан бейхабар, түрлі қылмыстар мен зинақорлық істерді еш нәрседен қорықпай істеп жатады.

Қолайлы жағдай болмағандықтан, Луций көп уақытқа дейін әтіргүл таба алмайды. Бір күні ол қожайнынан қашып кетіп, теңіз жағасына келеді және құдай Цзидаға жалбарынып, адам қалпына қайтаруын, болмаса жанын алып, азаптан құтқаруын сұрайды. Луцийдің зарын естіген Құдай оның түсіне кіріп, жәрдемдесетінін айтады. Ертеңіне Цзида құдайдың құрметіне ұйымдастырылған салтанатты діни мереке кезінде Луций әкімнің қолындағы гүлшеңберді жеп, бұрынғы қалпына келеді және өмірінің соңғы күндеріне дейін осы Құдайға құлшылық қылады.

«Алтын есек» романында бейнеленген оқиғалар антикалық әдебиет тарихында жаңа тақырып емес. Адам баласының сиқыр күшімен әр қилы жануарларға айналу жағдайларына ежелгі заман адамы, әсіресе II ғасыр адамдары шынымен де сенген, бұл жайлы Апулейге дейін де шығармалар жазылған. Оқырманды күлдіру, оның көңілін көтеру мақсатында осы аңыздық сюжетті қолға алғандығын романның кіріспе бөлімінде жазушының өзі ескертеді. Бірақ осы көңілді күлкінің астарында өзінің замандас адамдарын тәрбиелеу, оларға үгіт-насихат жүргізу мақсаттарын көздегендігі романның соңғы бөлімінде айқын сезіледі.

Апулейдің терең сенімі бойынша, «әр бір адам өз тұрмысында, бүкіл іс-қимылында, жүріс-тұрысында дұрыс, адал, таза болуы, құдайлардың тәртібімен жасауы тиіс, егер олай болмаса, ол тағдырдың қаһарына душар болады, басы қасіреттен шықпайды. Луций жастықтың желігімен ойсыз өмір сүрді. Адам бола тұрып, есек сияқты құмарлыққа берілді. Қанағатсыздықпен тылсым дүние сырларын білуге ұмтылды. Бұл қылмыстары үшін тағдырдың қарғысына ұшырап, нағыз есекке айналғаннан кейін де, сол мақұлық бейнесінде әрдайым өзінің алдыңғы жағымсыз істерін қайталайды. Шамадан тыс ауыр азаптар тартқан соң, тәубеге келіп, Цзида құдайдың көмегімен есектіктен құтылып адам болды, тағдырдың құдіретімен тыныш ғана өмір сүре бастады».

Жалпы, адамның бақытын тек діни сенімдерге, тылсым күштер құдіретімен байланыстыра баяндау - жазушының діни наным-түсінігінің жемісі екендігі даусыз. Міне, осындай діни талаптарға сай, жазушы өз шығармасына халық ауыз әдебиеті үлгілерінен алынған шағын хикаяларды енгізіп жібереді. Бұл хикаялардың барлығы роман

қаһармандарының сұқбаттарында баяндалған яки есек бейнесіндегі Луцийдің өзі естіген оқиғалар түрінде берілген.

Романды оқи отырып, қорқынышты аңыздардың, қарақшылардың басынан кешірген оқиғаларының, ауыр қылмыстардың, зинақорлықтардың және басқа да қызықты өмір үзінділерінің куәсі боламыз.

Осындай әдемі хикаялар арасында ең ғажабы - Амур мен Психея туралы ертегі. Шығарма халық ауыз әдебиеті нұсқасында былай басталады: Бір бар екен, бір жоқ екен, баяғыда бір патша болған екен. Оның әдемі үш қызы бар еді. Психея деген кенже қызының сұлулығы сондай, оны көрген адам Венера құдай екен деп ойлап, оған иіліп құрмет көрсетеді. Бұл жағдай қызғаншақ Венераның намысына тиіп, ызасын қоздырады. Махаббат құдайы қыздан кек қайтару мақсатында баласы Амурды құзырына шақыртып, оған жүрегін өртеген қызғанышын айтып, басқаларға ғибрат болу үшін «Психея жаман бір құбыжыққа ғашық болсын» деп тапсырады. Осы кезде шахзадалардан құдалар келіп, Психеяның апалары ұзатылады. Кенже қыздың құдіретті сұлу жүзінен шошынып, ешбір жігіт оған ауыз салуға батпайды. Мұндай жағдайға қайғырған қыздың ата-анасы кеңес сұрап, бір ғибадатхананың абызына барыпты. Абыз патшаға «қызыңды биік таудың шыңына апарып таста, осы жерге тіпті Юпитерден де құдіретті, үлкен қанаттары бар бір құбыжық келеді. Маңдайына жазылған сол жарымен Психея мәңгілікке табысады», дейді. Патша мен ханым көз жастарын төгіп, қыздарымен мәңгіге қоштасып, абыздың айтқанын орындапты. Таң нұры Психеяны орнынан көтеріп, гүлге оранған көк шалғынға алып түсіпті. Сорлы қыз қорқып айналасына қараса, көз алдында ертегідегідей ғажайып бір сарай пайда болыпты. Бірақ, бұл жерде бірер тірі жан көрінбейді, тек Психеяны еркелеткен тәтті сөздермен тамақтануға шақырған дауыстар естіледі. Ханша сарай ішіне кірсе, түрлі тағамдар, қымбат ішімдіктермен толтырылған мол дастарқан тұр екен.

Түн ортасында қыздың алдына қалыңдығы келіпті. Бейтаныс жан қыздың құлағына жалынды ғашықтық сөздерін сыбырлайды, бірақ өзінің көзге көрінбейтінін, егер де көрінсе, әйелінің өміріне қауіп төнетіндігін қайта-қайта ұқтырып, таң алдында ұшып кетеді.

Осылайша бірнеше күн өтеді. Психея да сиқырлы мекенге көндігіп, сырлы қалыңдығына үйренеді. Сүйген жарын күте-күте шыдамы таусылған ханша ата-анасын, туыскандарын қатты сағынады. Осы кезде апалары сіңлісін іздеп, сиқырлы сарайға қарай жолға шығыпты. Психеяның өмірі, байлығы олардың жүрегінде қызғаныш сезімін оятыпты. Белгісіз күйеудің кім екенін білуге, егер ол дию немесе айдаһар болып шықса, оны өлтіруге Психеяны көндіреді. Түн ортасында жас келіншек орнынан тұрып, шырақ жағып жарының қасына келіпті. Тәтті ұйқыда жатқан махаббат құдайының сұлу жүзін

көріпті. Қайран қалған Психея иіліп, оны бауырына баспақшы, еріндерінен сүймекші болған екен, шырақтан тамған ыстық май Амурды оятып жіберіпті.

Сұлу құдай орнынан атып тұрып, әйеліне ренжіп, мұның соңы жақсылықпен аяқталмайтындығын айтып, көзден ғайып болыпты. Қайғы мен азап шегіп, жалғыз қалған Психея алдын апаларынан кек қайтарыпты, кейін жарын іздеп жолға шығыпты. Шөлдаланы кезіпті, тау-тастардан асыпты, қала-қыстақтардан өтіпті. Сансыз азаптарды көріп, бірнеше рет ажалға бетпе-бет келіпті. Осы күндері Амурдың жарақаты ұлғайып, төсек тартып қалыпты. Ұлының «ұрлығын» сезіп қалған Венера, оны ешқайда шығармай, қамап қояды. Қыздан кек қайтаруды ойлап, оның ізіне түсіпті. Бақытсыз қызды тауып, оны қауіпті сапарларға, қиын істерге жұмсапты. Бұл арада Амур науқасынан айығып, тұтқындықтан әрең құтылып, сүйіктісін іздеп жолға түседі. Өлім құшағында жатқан жарын қайта тірілтіп, онымен бірге Олимп тауына келіпті. Юпитер махаббат құдайының тілегін қабылдап, салтанатты тойды бастайды, Психеяға мәңгілік өмір сыйлайды. Көп өтпей Психея әдемі қыз босаныпты, құдайлар оған «Валюита» (Ләззат) деп ат қойыпты.

Ғажайып поэтикалық мазмұн, образдар жасаудағы нәзік шеберлік, бандаудағы көркемділік – «Амур мен Психея туралы ертегіні» көркем әдебиеттің үздік үлгісі дәрежесіне көтерген. Романға енген қалған хикаялардың да өзіндік жетістіктері бар.

Жоғарыда айтқанымыздай, Апулей өз замандастарына әдептілікті үйрету мақсаттарын негізгі міндет қылып алған тәрбиеші жазушы. Сондықтан ол реалистік бояуларда тұрмысты шынайы көрсету талаптарынан едәуір алыс жатқан. Рим өмірінің кейбір жақтары, мәселен, құлдардың өте ауыр тұрмысы, диқандардың кедейлігі, еріксіздігі, езілгендігі, билеушілердің озбырлықтары, қылмыстары, соттардың жемқорлығы «Алтын есек» романында анық және шынайы суреттелген. Жазушы мұндай маңызды әлеуметтік жағдайларды көрсетуге кіріскенінде, оның алдыңғы қарқыны біраз бәсеңдеген, сатиралық қуаты едәуір ақсап қалады.

Мәселен, «жазушы шығарманың бір жерінде халыққа азап берген қарапайым әскердің озбырлығын сынайды, бірақ жоғары лауазымдағы әскери адамдарға тіл тигізбейді. Сот билеушілерінің сатқындығы, жемқорлығы туралы жалпы айтып, нақты образ жасамайды. Гибадатхана абыздарының екіжүзділігін, халықтан жиналған қайыр-садақаларды ойын-сауыққа, бұзақылыққа жұмсайтынын аяусыз әшкерелейді, шығарма соңында өзі соларға қайтадан бас шұлғиды. Жалпы, қаламгер қоғамдағы әлеуметтік құрылысқа келгенінде маңызды кемшіліктерді елемей, тек тұрмыстың майда, ұсақ мәселелеріне шырматылып қалады. Сондықтан, Апулейдің сатиралық қуаты, реалистік күші «Сатирикон» романының авторы Петронийге қарағанда әлде қайда әлсіз»[3,205].

«Алтын есек» авторының негізгі ерекшелігі - оның жан-жақты, әдемі көркемдік әдісінде. Бұл романды қолға алған әрбір оқырман ғажайып оқиғаларға еріксіз беріліп, біресе Олимп тауындағы құдайлар ортасында, тылсым табиғи аңыздар, сансыз сиқыршы-жәдігөйлер әлемінде болады, біресе ақсүйектердің думанды ойын-сауықтарында жүреді яки Рим театрларының көрерменіне айналады немесе қарақшылардың басынан кешіргендері туралы хикаяларға құлақ түреді. Жазушы міне осы оқиғаларды бейнелегенде, оның шығармашылық қазынасында солардың барлығы үшін жеке-жеке әдіс пен өрнектер бар. Жазушы шешендік мектебінде меңгерген сұлу, нәзік, мығым көріністерді кең түрде пайдаланады, халық ауыз әдебиетіндегі жеңіл, ойнақы сөздерді қолданады.

Апулейдің атағы өзінің көзі тірісінде-ақ антикалық дүниеде кең таралды. Орта ғасырларда, Қайта өрлеу дәуірінде, XVIII ғасырда жазушының даңқы көкке шырқайды. «Алтын есек» романының кейбір хикаялары Боккаччоның «Декамерон» шығармасына едәуір өзек болған; «Амур мен Психея» ертегісінің жаңа замандағы өнер мен әдебиетке тигізген әсері өте күшті. Осы аңыз негізінде атақты ақындар (Францияда - Лафонтен, Ресейде- Богданович), ұлы суреткерлер (Рафаэль) жаңа шығармалар жазды.

Апулей - классикалық антик әдебиеттің ең соңғы ірі өкілі. IV ғасыр Рим империясын апатқа алып келді. Мұнан кейінгі ғасырларда адамзат тарихының жаңа кезеңі – Христиандық дәуір басталады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Ковалев С.И. История Рима. – Ленинград: 1948.–386 б.
- [2] Всемирная история. . – Москва, т. I. 1955. – 450 б
- [3] Қобланов Ж. Шетел әдебиетінің тарихы. – Алматы: 2015.–234 б.

РОМАН «МЕТАМОРФОЗА» ЛУЦИЙ АПУЛЕЯ

Кобланов Ж.Т. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова. г.Ақтау. Казахстан.

Аннотация. Возникновения, становления, развития и кризис римской литературы как и греческая происходила в условиях рабовладельческого общества. Поэтому идеологические вопросы, возникшие в разные эпохи греческой эпохи, совпали с некоторыми этапами развития римского общества и служили школой для римлян, которые вошли в поле истории гораздо позже. Греческая история оставил глубокий отпечаток во всех аспектах развития римского общества.

Римляне создали свою национальную литературу на основе этого ценного наследия, многовекового из литературных произведений на греческом языке.

В статье рассматриваются романы древнеримского писателя Луций Апулея, определяются природы произведения, написанных на социальных тем. Анализируются и оцениваются с научной точки зрения творческие навыки и особенности писателя.

Ключевые слова: роман, фольклор, тематика, идея, поэтика, сюжет

ROMAN "METAMORPHOSIS" OF LOUISIA APULEY

Koblanov Zh.T. - Caspian state university of technology and engineering to the name Sh.Essenov Aktau. Kazakhstan

Abstract. The emergence, formation, development and crisis of Roman literature, like the Greek, took place under the conditions of a slave society. Therefore, the ideological issues that arose in different epochs of the Greek epoch coincided with certain stages in the development of Roman society and served as a school for the Romans, who entered the field of history much later. Greek history left a deep imprint in all aspects of the development of Roman society.

The Romans created their national literature on the basis of this valuable heritage, a centuries-old literary work in Greek.

The article reviews the novels of the ancient Roman writer Lucius Apuleius, determine the nature of the work written on social themes. Analyzed and evaluated from a scientific point of view, the creative skills and characteristics of the writer.

Key words: roman, folklore, theme, idea, poetics, cute

ӘОЖ 82 –3'894. 342

Абишева Ш.С.¹

¹Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

МАРАТ ҚАБАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада қаламгер Марат Қабанбаевтың балаларға арнаған шығармаларының көркемдік әлемі, жазушылық шеберлігі сөз болады.

Түйінді сөздер: Марат Қабанбаев, жазушы, көркем шығарма.

Марат Қабанбаевтың балаларға арналған шығармаларының кейіпкерлері белгілі бір уақыт пен кеңістік аясында алынып, өзіндік дара ерекшеліктерімен, мінез-құлқымен,

балалық арман-аңсарымен алынған персонаждар. Олардың бойындағы ұқсас қасиеттерді жазушы уақыттың ағымымен, белгілі бір кезеңнің тұрмыс-тіршілігімен астастыра суреттейді. Мәселен, кейіпкер тілінің даралығы туралы айтқанда, мына бір мәселені ескеру қажет сияқты. Балалар әлемінің өз тілі бар. Жеке тұлға болып қалыптасудың бастапқы сатысындағы бала көбіне ұжымдық тілмен сөйлейді. Мәселен, «Бақбақ басы толған күн», «Арыстан, мен, виолончель және қасапхана» атты шығармаларында ұжымдық көзқарас, көпдауысты полилогтар шығарманың идеясын ашуда, кейіпкердің табиғатын танытуда шебер қолданылады. Туындылардағы бала тілі – сөздік қоры да ұқсас. Әрі белгілі бір мәселелер аясын қамтиды. Әсіресе ойын түрлері, мектеп өміріне қатысты, табиғат құбылыстарына байланысты балалар тілінің өзіндік шеңберін көрсететін тіл. Бала тілі пәлсападан алыс. Жазушы өзінің балаларға арналған шығармаларында баланың барлығы бірдей сөйлейтін, ұғынатын қарапайым тілді қолданады.

Көркем шығарма негізінен үш компоненттен тұрады. Олар: ой-идея, тіл және образ немесе характер. Осы үшеуі бар туындының ғұмыры қашан да ұзақ, әрі абыройлы. Бұл үшеуін ешуақытта бір-бірінен бөлуге болмайды. Міне, Қабанбаев шығармаларында айтар ой да, нақты идея да, көркем тіл мен нанымды образ да бар. Жазушының палитрасы өте бай. Бірде автор атынан төгілте әңгімелесе, бірде кейіпкерлердің өзіне сөз беріп олардың өздерін сөйлетеді. Енді бірде автор кейіпкерлердің жан дүниесіне еніп, солардың не сезініп, не қойғанын, не ойлағанын солар болып баяндайды. Кейіпкерлерінің жан дүниесі, психологиялық құбылыстары, қуаныштары, күйзелістері, мақсаттары мен армандары жазушы назарынан бір сәт қақас қалмайды.

Қабанбаев әдеби шығармаларда қолданылатын көркемдік тәсілдердің барлығын да өз ретімен, кейіпкердің табиғатын ашуда, бітім-болмысын айқындауда, сол кезеңдегі орта, табиғат көрінісі, заман шындығы т.б. тұстарды ашуда сәтті пайдаланған. Мәселен, «Бақбақ басы толған күн» атты повесте де Заманбектің ішкі жан дүниесін, мінез-құлқын образ жасаудың бір үлгісі монолог түрімен ашуы жазушының іштей сөйлету үлгісі арқылы бала психологиясын оқырмандарға дәл жеткізуге деген ұмтылысы еді: «Шабындық үлкен, қаншама шапқыласаң да шет-шегіне жете алмайсың, бірақ, географиялық картада неге екені белгісіз, аталынбапты. Глобусты қаншама ұқыптап айналдырып қарасам да «Жасаң» атты жерді таба алмадым» [1, 16] – деген Заманбек ойын автор балаға тән сезіммен суреттей білген. Күнделікті өмірдің әр құбылысынан өзінше ой түйіп, ерекшеліктерін аңғара алатын кейіпкер бейнесі көркемдік шындықтың көрінісі.

Жалпы монолог – кейіпкердің өзімен өзі сырласқандай, ойланып-толғанғандай болып айтатын сөзі. Басқа біреу ол сөзді еститіндей болса да, жауап қайыру деген болмайды, бірыңғай бір кейіпкердің сөзі ғана беріледі. Монологтың мағыналылығы – сол

адамның ішкі сырын, көңіл-күйін, психологиясын терең ашып көрсетуге өте ыңғайлы. Монологта кейіпкердің түйінді ой-тұжырымдары айтылып, оның тағдырына байланысты маңызды кезеңдегі жай-күйі айқын аңғарылып отырады. Жазушы монологты шығарманың кіріспесі ретінде оқиғаны айқындайтын деталь ретінде қолданады.

Қаламгер шығармаларында сан түрлі әлеуметтік орталар көрініс тауып, образдар мен мінездер сипаты ашылады. Академик З. Қабдолов: «Әсер ету үшін алынған өмір эпизодының шағын көрінісінің өзі соншалық тартымды, сюжет желісі қызықты болуы керек. Сюжетке ене бастағаннан-ақ оқырманның көз алдына іші-сыртын, мінез-құлқын, іс-әрекетін аттаған сайын аңғартып Адам келе бастауы керек. Ол адам өзіне тән ең бір елеулі өзгешелігімен шұғыл даралана беруге тиіс, кейіпкер тұл көрінбейді, оның өзін қоршаған айналасы айқын көзге түсуі, сол арқылы белгілі бір әлеуметтік топ, қоғамдық орта танылуы керек; әлгі адам соның өкілі, типтік тұлға болуы қажет» [2, 200], – дейді. Мұның барлығы жазушыдан өмірді терең де, жан-жақты білуімен қабат, шұрайлы сөз байлығын, жіті байқағыштықты, асқан талғампаздықты, тілдегі тамаша суреттілікті, бір сөзбен айтқанда, қалам тиген жерді өмірдің өзіне айналдырап нағыз шеберлікті, соған қоса кемел идеяға апарар терең білім мен биік мәдениетті талап етеді.

Жазушының портрет суреттеудегі шеберлігі – образ ашуда көркемдеу тәсілінің ұтымды көрінісі. «Басы домалақ, жұмыр. Шағын басқа құнтып кішкене мұрын біткен. Денесі қағылез, ықшам. Оған жиектеріне су жүгіріп қызарған оң жақтағысы әманда тапжылмастан мұнарлы көкжиектің көкірегін дәлдеп атқан көздерді қосыңыз» [1, 32], – деп, Қоқай портретінің көркем бейнеленуі жазушының үлкен талғамын, шеберлігін танытқандай. Автор Қоқай бейнесіне тән белгілі ерекшеліктерді шынайы суреттей отырып, типтік образ жасаған. Бүгінгі шындықтан туған мұндай типтік образдар үлкен эстетикалық талғамды танытса керек. Академик З. Қабдолов айтқандай, «Типтің белгілі бір қоғамдық ортадан көп және жиі кездесетін қасиеттен жинақталатыны» [1, 205], шындыққа саяды.

Қаламгер шығармаларында кейіпкерлердің іс-әрекеті, көңіл-күйі, ой-сезімі арқылы жан дүниесі танылады да, оқиғаның шым-шытырық сәттеріне оқырманын еріксіз жетелейді. Осы заңдылық жазушы туындыларының өн бойынан көрінеді. Қаламгер шытырман оқиғаға апарар жолды кейіпкер ойы, сезімі арқылы салт-санаға лайық өрнектейді, бүкіл адами проблемаларды, бір кезеңдік бала өмірін, ондағы жаңа тіршілік-тынысты, сыртқы реалдық өмір шындығын сана күресі, ой арпалысы, көзқарас қақтығысы арқылы бейнелейді. Повестегі оқиғаны баяндау барысында автор мен кейіпкердің ойы мен сөзі көбіне бірігіп кетіп отырады. Жазушы өз кейіпкерінің жан дүниесіне үңіліп, сыртқы әсерден туындайтын түңілу, торығу, күйіну, шошыну секілді ішкі жан-күйлерін көрсету арқылы образды даралай түседі. Шығарманың идеялық мазмұнын ашу мен кейіпкер мінез-

құлқын, сана-сезімін, түйсік-түсінігін жеткізуде де диалогтің орны айрықша. Олай дейтініміз: «Көркем шығармада адам әйтеуір сөйлеуге тиіс болғандықтан сөйлемейі керек. Әр сөз жасанды емес, табиғи түрде айтылып, геройдың мінезін танытып, образын аша түсіп, оны даралап жатуы керек. Сонда ғана диалог көркем шығармада өз рөлін ойнай алады» [3, 218].

Мына бір диалогте: «Заманбек Жәнипа мен Қоқай арасындағы жақындықты сезетін секілді.

– Мен оны сабаймын, аға, аңдып отырмын.

- Қоқай күйбеңінен жаңылысты.

Ақырын:

- Кімді? – деп күңк етті.

- Оқасты. Жәнипаның баласын.

- Не дейсің, пәтшағар? – Жалт қарады. Қазір оның көзі – қорқыныш пен жеккөрініштің қосындысы, мені жеп қоя жаздап тұр. Иә, ие шіркіннің пысығын. Мұның Оқасы бір емес, он онбағандық жасағанда, неге тым болмаса жалғыз рет қарымта қайтармасқа? Айтпақшы, Қоқай Оқасты қорғаштап неге шыр-пыры шыға қалды. Не де болса тегін емес. Қашан шынын шығарғанша қарыса түспекпін» [1, 47]. Осы екі кейіпкердің арасындағы аз ғана диалогтан жазушының нені меңзегенін аңғару қиын емес, Заманбек ойы арқылы шындықтың шетін сездіреді. Кейіпкер мінезін оқиға-сюжет серпінімен емес, психологиялық тебіреністерді сипаттайтын авторлық ремаркасыз диалогтер арқылы беру Қабанбаев қолтаңбасын айқындайтын көркемдік тәсіл. Заманбектің айналасындағы кейіпкерлермен ара-қатынасы өзгеше. Ол ылғи қиял жетегінде жүретін бала. Жазушының ылғи қырғи қабақ боп жүретін Оқасты таныстыруы да қызық.

Әкесінің томырық мінезі, Оқастың іс-әрекеті, Қоқай шалдың мінез-құлқы, Күләштің өзінен қашқақтауы – бәрін-бәрін ой-санасында қорытып, нәтижесін іздейді. Кітаптағы Томға еліктеп Күләшқа ғашық болуды армандайды. Хаты ұсталып күлкі болғалы баланың аңғал да аңқау сезімін жазушы тапқыр суреттеген: «...Суайт американдықтарға сол жерде жатып ренжідім. Кітаптар да алдайды екен. Мұғалімдер соны бізге алдын ала неге ескертіп қоймайды? Ондайда Күләшқа хат жазар ма едім. Бүйтіп ренжіспейтін де едік» [1, 22], бұл тұста да кейіпкердің ішкі монологы арқылы ойын аңғаруға болады.

Марат Қабанбаевтың «Туған жердің төрт мезгілі» повесіндегі табиғат көрінісін суреттеу тәсілдері – жазушы шеберлігінің бір қыры. Мұнда пейзаждың көркем көрінісі арқылы табиғаттың төл үнін, дыбысын, туған даланың сырлы әуенін естіртеді, тірі табиғатты еріксіз көз алдыға әкеледі. Жазушы бұл шығармада да жинақы, шымыр, суретті тілмен төгілтіп жазу тәсілін шыңдай түскен. Повесть «Астарлы көк сәтенмен тысталған

аспан астында қалғыған шағын ауыл мойнын ішіне салып, бейжай бұйығы жатыр», – деп, жүрекке жылы, жанға жақын, таныс суретпен басталады. Бұл әсем сурет, пейзаж ауылда өскен қазақ баласының барлығына етене таныс. Мәселен, шығарма кейіпкерлері Рәтәй мен Саматтың да өзара диалогтері барынша нанымды шыққан: «Жел (жер – А.Т.) үлкен», «Аспан үлкен» деп таласқан «Р» әрпіне тілі келмейтін Рәтәй мен Саматтың «таласы» талай шындықтың бетін ашып тастайды. Жер дегенің көп үйлі колхозды да, алып тауларды да қыңқ демей көтеріп тұр екен. «Ал аспанда не бар? Табақтай күннен басқа түк те жоқ. Оның өзі күні бойы жалғыздан-жалғыз қанкөбелек ойнап жүреді де, айналып-айналып барып, қаны басына шабады, ақыры кешқұрым көкжиекке қып-қызыл бетін басып құлай кетеді [4, 61]. Бұл – Рәтәйдің көзімен. Ал Самат аспан үлкен дейді. Әсіресе түнгі аспан ғаламат. Басындағы шашыңнан көп жұлдыз аспанда ілініп, салбырап тұрады. Сансыз будақ-будақ бұлттар да аспанның қолтығының астында тығылып тұрады. Аспан бұлтты бұрап-бұрап сығып жіберсе, қалың нөсер жаңбыр әлгі үлкен деген жеріңнің өзін ағызып әкете жаздайды. Қыста бұрқырап жауатын қар да аспаннан түспегенде, қайдан түседі? Оны да аспан бауырына тығып жатады. Қар жауса шексіз көп жауады, деген балалардың таласы бала түгілі үлкеннің өзін, рас-ау бізді аялаған табиғат қандай шексіз еді, сұлу еді, қандай күшті еді деген ойға тартады.

Балаларға арналған «Жиһанкез Тити» әңгімесі де нанымды, бас-аяғы жинақы шығарма. «Ол сол мезетте кішкентай көшенің төрт бұрышын, онда тұратын адамдарды бірін қалдырмай түгел жақсы көріп тұр еді. Бәрі-бәрі – түлкі жаға ішікті апай, Хайдардың папасы, мамасы, Алмас ең жақсы көретін адамдары екен...» [5, 77]. Бұл кішкентай кейіпкеріміздің білуге, өзін қоршаған ортадағы болмысты ұғуға деген құштарлығы басым. Айналасындағы болып жатқан құбылысқа селсоқ қарамай, өзінше ойлап, толғап отыратын қабілетті бала екендігін танытады. Әңгіме құрылымы шағын болса да, тартымды, қызықты.

Повестегі сюжет айқындығы, оқиғаның балғындар танымына сай баяндалуы, характерлерінің табиғи бейнеленуі, бала жанының ішкі иірімдерін аша білуі көркемдік шындықтың шырайын арттыра түскен.

Әдетте шығарма арқауы шындық делінеді. Шындықты тауып, оны көркемдікпен бейнелеу дарынды жазушылардың қолынан ғана келетін іс. Жазушы дарынды болғанда ғана, өмірдегі айтылуы тиіс мәселелерді өз шығармасына арқау етеді. Әдебиеттің, әсіресе балалар үшін тәлім-тәрбиелік мәнінің айрықшалығы, қуаттылығы олардың көркемдік қабылдауындағы ерекшелікке байланысты. Балалар болмысты әр қырынан көруге құштар. Сондықтан жазушы болмысты бала түсінігіне сай суреттеуі кажет. Шығарма жан-жақты, күрделі, шыншыл да объективті, алуан қырлы тұрғыдан жазылғанда ғана көркемдік шындықтың балғындар танымын толықтыра түсетіні баршаға аян.

Марат Қабанбаев қаламгерлік мұрат, ұстанымы биік өр, таза, бала жанындай жарық дүниелер жаза білді. Оның балалар әдебиетінде өзіндік дара қолтаңбасы қалды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Қабанбаев М. Бақбақ басы толған күн. – Алматы. «Жазушы», 1975.
- [2] Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы. «Мектеп», 1976.
- [3] Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы. «Алаш», 2003.
- [4] Қабанбаев М. Туған жердің төрт мезгілі. – Алматы, «Раритет», 2004.
- [5] Қабанбаев М. Жиһанкез Тити. – Алматы. «Жалын», 1982.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПОИСКИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАРАТА КАБАНБАЕВА

Абишева Ш.С. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова. г.Ақтау. Казахстан.

Анотация. В этой статье говорится о творчестве писателя Марата Кabanбаева, о роли художественных методов в его рассказах.

Ключевые слова: Марат Кabanбаев, писатель, художественная работа.

ARTISTIC SEARCH IN MARAT KABANBAEVAS LITERARY WORKS

Abisheva Sh.S. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Abstract. This article is written about the works of the writer Marat Kabanbaeva, and the importance of literal methods in his stories.

Key words: Marat Kabanbayev, writer, artistic work.

**Транспорт, строительство,
информационные системы и энергетика**

ӘОЖ 38.7

Есеева Л.Б.¹

¹Ш. Есенов атындағы Каспий Мемлекеттік технологиялар және инженеринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

ӨНДІРІС ҒИМАРАТТАРЫН ҚАЙТА КОНСТРУКЦИЯЛАУ

Аңдатпа. Бұл мақала өндіріс кәсіпорындарды техникалық қайта жабдықтау және қайта конструкциялаудың мақсаты және міндеттерін, өндіріс өнімдерінің көлемінің ұлғаюының негізгі қоғам қажеттілігінің өсуін қанағаттандыруға арналған.

Түйінді сөздер: Қайта конструкциялау, ғимараттар, жаңалану, схема, факторлар, механизациялау, автоматизациялау, техникалық, қондырғылар, құрал саймандар.

Өндіріс өнімдерінің көлемінің ұлғаюының негізгі қоғам қажеттілігінің өсуін қанағаттандыруға арналған. Ол үшін: өндірістердің материалды техникалық базасына сапалы өзгеріс енгізуді интерфикациялау арқылы жүзеге асырады. Демек, өндіріс қуатын толығырақ пайдалады, сонымен қатар шикізат қорының барлық түрін қолданылады, жұмысшылар еңбегін жеңілдету арқылы жұмыстың өнімділігін жоғарлатады. Осы аталған жұмыстар арқылы біз өндірісті қайта конструкциялау және техникалық тұрғыдан қайта қаруландырудың соңғы мақсатына жетеміз. Бұл жерде өндіріс орынының шығара бастауын бірден-бір фактор ретінде ескеру керек.

Қайта конструкциялау негізінде, ескі техниканы бүгін күнталабына жауап беретін жаңа техникаға ауыстыру қондырғылар мен құрал саймандарды модернизациялау өндірісте комплексті түрде механизациялау және автоматизациялау технологиялық процестерді өндірісті ұйымдастыруды жақсарту оның ішінде мамандандырылу және кооперациялауды ерекше өсіру шикізатының эффективті түрін қолданады. [1].

Шығарылатын өнімнің сапасын жоғарылату және еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру болып табылады. Бұл үшін келесі түсініктер өндірісте қайта конструкциялау және техникалық қайта қаруландыру үшін орнықтылған:

1. Кеңейту;

2. Қайта конструкциялау;

3.Өндірісте қайта конструкциялау;

1. Жұмыс істеп тұрған кәсіпорынды кеңейту, бұл қосымша жаңа өндіріс орындарының құрылысы, нақты цехтар және негізгі объектілерді кеңейту, аталған аймақта қызмет атқару және қосалқы ғимараттарды қосымша немесе жаңа өндіріс алаңдары ретінде пайдалану сонымен қатар осы өндіріс құрамына кіретін, жаңа өндіріс құрамына кіретін жаңа өндіріс және филиалдар құрылысы. Аталған жаңа өндіріс орындарының барлығы негізгі өндіріс балансында орналасқан.

2. Қайта конструкциялау - бұл нақты цехтар және негізгі объектілерінің негізгісі қайта құру. Әдетте аталған жұмыстар атқару барысында өндіріс орындарын кеңейтілу іс-шаралар қарастырмайды.

3. Техникамен қайта қаруландыру – бұл жекеленген өндіріс орындарының техника-экономикалық деңгейін жоғарлату алдыңғы қатарлы техника және технологияларды учаскілерге және цехтарға ендіру механизациялау, автоматизациялау және тозған ескі құрал-саймандармен қондырғыларды жоғарғы өнімді жаңаларына ауыстыру демек техникалық қайта қаруландырудың негізгі мақсаты бұл өндірісте түбегейлі интектификациялау өнімді шығаруеңбек өнімділігін артырып, өнім сапасын жоғарлату жаңа технология аркасында жұмыс орындарын қолданатын материалдар көлемін үнемдеп өнімнің өзіндік құнын кеміту, мұнда техникалық қайта қаруландыруға қарастырған қаржы көлемін оның құрылыс мантаждау жұмыстарының 10% аспауы тиіс.

Сүрет 1 - Қайта конструкциялау және техникалық қайта қаруландыру факторлар схемасы

Өндірістік ғимараттарды қайта конструкциялау ерекшеліктері.

Өндіріс ғимараттарын қайта конструкциялау барысында келесі міндеттер атқарлады:

1. Нақты ғимараттар көлемдік жоспарлық құрылымын мадэрнизацияланатын немесе орнықтырлатын жаңа өндірісінің қажеттілігіне келтіру, ал кейбір ғимараттардың функционалды арналуы өзгереді. Демек, мұны жаңа қызмет және цехтар жағдайына келтіру.

2. Нақты ғимараттардың көтергіш және қорғау конструкциялардың эксплуатациялық сапасын жоғарлату және оны жаңа өндіріс талаптарына сәйкестендіру.

3. Ғимараттың негізгі құрылыс өлшемдерін өзгерту (пішімін, жоспарын, бөлмелерін биіктігін, ұстын торын) аталған жұмыстар технологиялық процесстер тоқтатылмай атқарылуы тиіс.

4. Мадэрнизацияланатын өндірістің инженерлік жүйелерін мадэрнизациялау арқылы қажеттілігін қамтамасыздандыру және оны жұмысшылар жоғарғы норматалаптарына келтіру.

5. Ғимараттың сыртқы және ішкі көрінісі сәулет көлемдік сапасын жетілдіріп, көркейту. [2].

Өндіріс ғимарат мен үймереттерді қайта конструкциялау жүргізу қажеттілігі.

Шығарылатын өнім және оған қажетті жаңа аспаптар жаңалату қысқа мерзім арасында болып тұрады, ал олар орналасқан ғимараттар мен үймереттер бастапқы қалыпта сақталады, атап айтсақ машина құрылыс өндірісінде технологиялық өзгеруі және өндірістік аспаптардың жаңалануы 10-15 жыл, химия өндірісінде 6-8 жыл, электроникада 5 жыл. Ғимараттар мен үймереттердің оның физикалық тұрғысынан ұзақ мерзім қызмет етуі 50-100 жыл. Демек, егер біз ғимараттарды ұзақ қызмет етуіне төменгі шекарасын алатын болсақ, онда атқарлатын негізгі технология өзгеріп тұрады. Бұл дегеніміз аспаптарды ауыстыру өзгерту барысында өндірістік ғимараттарды жаңалап қайта конструкциялау қажеттілігі туындайды. Ол үшін қайта конструкциялау алдында кәсіпорындарда бастапқы параметрлермен анықтау үшін және негізгі қорды жаңалау концепциясын анықтау ретінде комплексті зерттеу жүргізеді. [3].

Сүрет 2 – Негізгі қорды жаңалаудың комплексі концепциясы

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Власов С.В. Контроль качества строительно-монтажных работ. М.;1982 г.
- [2] Долидзе Д.Е. Испытание конструкций и сооружений М.: «Высшая школа», 1974г.
- [3] Шевчук Д. Управление качеством М.: Гросс Медиа, РОСБУХ, 2008. - 216 с.

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ЗДАНИЙ

Есеева Л.Б. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова. г.Актау. Казахстан.

Аннотация. Эта статья технического перевооружения предприятий и производства цель реконструкции и конструирования увеличение объемов производства продукции для удовлетворения потребностей общества.

Ключевые слова: Реконструкция зданий, обновления, схема, факторы, механизация, автоматизация, технические, установки, инструменты.

RECONSTRUCTION OF PRODUCTION BUILDINGS

Eseeva L.B. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Annotation. This article of technical rearmament of enterprises and production aim of reconstruction and constructing increase of production of goods volumes for satisfaction of necessities of society.

Key words: Reconstruction of, buildings, upgrades, schema, factors, mechanization, automation, technical, installation, tools.

УДК 621.762.4

Оспанова С.М.¹

¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш.Есенова

НАЧАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ К РАСЧЕТУ ТОКА ПРИ КОНТАКТНОЙ СВАРКЕ ПЕРЕКРЕЩИВАЮЩИХСЯ КРУГЛЫХ СТЕРЖНЕЙ

Аннотация. В результате анализа исследования доказано, что эффективная к.п.д. $\eta_{\text{и}}$ процесса нагрева при контактной сварке перекрещивающихся стержней высокое 0,7-0,8 и чем больше длительность сварки, тем меньше эффективный к.п.д. процесса нагрева. Показано также, что чем больше ток при данной длительности сварки, тем меньше эффективный к.п.д. процесса нагрева при сварке.

Ключевые слова: контактная сварка, нагрев поверхности, сварочный ток, сварка.

При контактной сварке арматуры железобетона, свариваемые стержни сжимаются между электродами контактной машины так, что центры контактных площадок располагаются на концах одного диаметра стержня (рисунок 1).

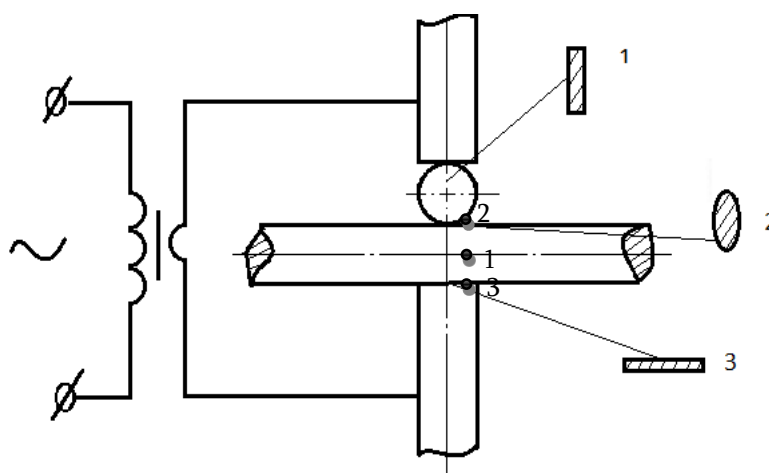

Рисунок 1 - Схема контактной сварки перекрещивающихся стержней и очертания контурных площадок: 1, 3 - между электродом и стержнем; 2 - между стержнями.

Схематизируя процесс контактной электросварки перекрещивающихся стержней, можно представить его как совокупность одновременно протекающих и непрерывно взаимодействующих процессов [1], основными из которых являются: а) пластическая деформация металла в зоне сварки стержней (осадка); б) распределение тока в стержнях; в) распределение источников теплоты; г) распределение температуры.

Эти процессы хорошо известны для контактной сварки перекрещивающихся стальных стержней большого диаметра (более 16 мм).

В связи с расширением области применения железобетонных конструкций в народном хозяйстве большое внимание в течение последних лет уделяется разработке рациональной технологии контактной сварки арматуры железобетона диаметром около 10мм, особенно контактной сварки металлической сетки из перекрещивающихся круглых стержней как с одинаковыми, так с и разными диаметрами.

Рассмотрим процесс электроконтактной сварки перекрещивающихся круглых стержней диаметрами 10+5 мм.

Размеры и очертания контактных площадок зависят от формы и размеров свариваемых стержней и токоподводящих электродов, а также от приложенного к электродам сжимающего усилия [2-3].

Очертание рабочей контактной площадки между перекрещивающимися круглыми стержнями одинакового диаметра практически близко к окружности. По мере увеличения диаметра одного из перекрещивающихся стержней, рабочая контактная площадка вытягивается вдоль образующей малого стержня и по окружности большого стержня. Токопроводящая контактная площадка между медным электродом с плоской поверхностью и круглым стальным стержнем [68,69] располагается по полосе вдоль образующей стержня (рисунок 1). Ток промышленной частоты, нагревающий стержень, распределенный по объему стержня между контактными площадками - токопроводящей и рабочей, т.е. направленный параллельно диаметру стержня, в дальнейшем будем называть такой ток поперечным (по отношению к оси стержня).

Расчет распределения поперечного тока в круглого стержня будем вести исходя из следующих предпосылок:

1. Круглый проводящий цилиндр радиуса r_0 (см), с осью O_z (рис.2) считаем неограниченно длинным, что соответствует практическим условиям сварки стержней арматуры.

2. Проводимость σ (ом⁻¹·см⁻¹) материала полагаем постоянной во всем объеме цилиндра. Это предположение соответствует холодному стержню, т.е. состоянию в начале процесса нагрева.

3. Поперечный ток J_a считаем постоянным, т.е. влиянием промышленной частоты тока на его распределение пренебрегаем. Это предположение подкрепляется высокими плотностями тока при контактной сварке в центральной зоне стержня между контактами.

4. Ток считаем приложенным к цилиндру через полосовые контактные площадки 1 и 2 на его боковой поверхности, центры которых расположены на оси ОУ. Размеры контактных площадок 1 и 2 полагаем неодинаковыми, а именно в направлении образующей цилиндра: $2Z_1$ и $2Z_2$, а в направлении окружности - $2\varphi_1 r_0$ и $2\varphi_2 r_0$. Такое достаточно общее предположение охватывает разнообразные, встречающиеся на практике типы очертаний контактных площадок.

В действительности очертания площадок рабочего контакта более или менее округлены; если принять очертание площадок полосовым, то это исказит распределение тока преимущественно у углов прямоугольной площадки и тем более, чем очертание площадки ближе к квадратному.

5. Ток J распределен равномерно по поверхности контактных площадок 1 и 2, поэтому плотности радиального тока выразятся:

$$j_1 = \frac{I}{4Z_1\varphi_1 r_0} \quad \text{и} \quad j_2 = \frac{I}{4Z_2\varphi_2 r_0}$$

Условия распределения тока или потенциала по площади рабочего или токопроводящего контакта трудно определимы и зависят они от размеров и очертания стержней и электродов. Принятое нами простейшее предположение о постоянстве плотности тока по постоянным площадкам оправдывается еще и тем, что повышение плотности тока у краев контактной площадки в холодном массивном теле быстро выравниваются вследствие местного перегрева этой зоны током повышенной плотности.

Вне контактных площадок боковую поверхность стержня считаем изолированной [4].

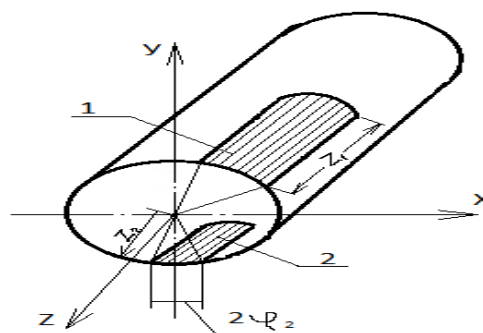

Рисунок 2 - Схема контактных площадок в проводящем стержне

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Рыкалин Н.Н., Пугин А.И. Влияние поверхностного эффекта на нагрев стальных стержней при контактной стыковой сварке. /Сварочное производство, №4, 1994.
- [2]. Гельман А.С., Павличенко В.С. Влияние активного и индуктивного сопротивления на процесс сварки оплавлением. /Сварочное производство, №4, 1961.
- [3]. Шаламберидзе М.Ш., Хвадагиани А.И., Цкалобадзе А.П., Сахвадзе Д.В. Способ изготовления электродов для электроконтактной точечной сварки. Авт. свидетельство СССР №1660902, Б23КМ130. Приоритет изобретения 6 июля 1989 г. 0707.91. Бюллетень №25.
- [4]. Шаламберидзе М.Ш., Хвадагиани А.И., Сахвадзе Д.В. Способ изготовления электродов для электроконтактной сварки. Авт. свидетельство СССР №1798087, Б23К11/10. Приоритет изобретения 15 июля 1990 г. 28.02.93. Бюллетень №8.

АЙҚАСАТЫН ДӨНГЕЛЕК СЫМДАРДЫ ТҮЙІСТІРЕ ПІРІСУ КЕЗІНДЕГІ ТОҚТЫ ЕСЕПТЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН БАСТАПҚЫ ШАРТТАР

Оспанова С.М. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Зерттеу нәтижелерінде айқасқан сымдарды электрлік түйістіре пісіру кезіндегі қыздыру үрдісі кезіндегі η п.э.к. тиімділігін зерттеу кезінде сымдағы 0,7-0,8 п.э.к. жоғары және пісіру ұзақтығы үлкейген сайын, қыздыру үрдісі кезінде п.э.к. тиімділігі төмендейді. Сонымен қатар берліген пісіру ұзақтығындағы тоқ қаншалықты жоғары болса, пісіру кезіндегі қыздыру үрдісіндегі п.э.к. тиімділігі соншалықты төмендейді.

Түйінді сөздер: түйістіре пісіру, бетті қыздыру, пісіру тоғы, пісіру.

THE INITIAL CONDITIONS FOR THE CALCULATION OF THE CURRENT AT CONTACT WELDING OF INTERSECTING ROUND RODS

Ospanova S.M. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Annotation. The analysis of the study proved that the effective efficiency and the heating process in contact welding of crossed rods is high 0.7-0.8 and the longer the welding duration, the less effective efficiency of the heating process. It is also shown that the higher the current at a given welding duration, the lower the effective efficiency. the heating process in welding.

Key words: contact welding, surface heating, welding current, welding.

УДК 38.7

Байсарова Г.Г.¹¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш.Есенова**УСТОЙЧИВОСТЬ ПРЯМОГО СТЕРЖНЯ ПРИ НЕРАВНОМЕРНОМ
ТЕРМОМЕХАНИЧЕСКОМ НАГРУЖЕНИИ**

Аннотация. В статье рассматривается нелинейная задача деформирования стержня при термомеханическом нагружении. Рассматривается плоская задача, когда стержень деформируется в плоскости под действием механической нагрузки и неравномерного температурного поля.

Ключевые слова: Термомеханическое нагружение, деформация, стержень, нелинейная задача.

Для обычных строительных конструкций критическая нагрузка при потере устойчивости в упругой стадии, часто весьма близка к разрушающей и является опасной. Поэтому весьма актуальна в расчетной модели максимально учитывать геометрические особенности конструкции и режим нагружения сооружения в условиях эксплуатации. Весьма интересна установить зависимость критической нагрузки от градиента температуры в поперечном сечении и время, за которое наступает критическое состояние для конструкции.

Для установления критической нагрузки и формы деформированного элемента необходимо исследовать геометрически нелинейную термо упругую задачу. Аналитическое решение связанной нелинейной задачи механики стержней и задачи теплопроводности трудно и в определенном смысле не эффективно. Задача эффективно решается численными методами, что позволяет автоматизировать сложные инженерные расчеты. Основные уравнения нестационарной термомеханической задачи приведены в работе [3].

Рассмотрим стержень с прямоугольным поперечным сечением нагруженный продольно-поперечной нагрузкой и нестационарным температурным полем $T = T(t, z, y)$. Для температурной задачи выберем систему координат $zoу$, начало которой расположено на нижней поверхности стержня, ось y совпадает с осью симметрии поперечного сечения,

а ось z параллельно оси стержня. Пусть нижняя поверхность стержня на участке $[e, b]$ нагревается нагревательным устройством с удельной мощностью Q .

Уравнение теплопроводности в безразмерных величинах имеет вид:

$$\frac{\partial \bar{T}}{\partial \bar{t}} = \bar{a} \left[\left(\frac{h}{L} \right)^2 \frac{\partial^2 \bar{T}}{\partial \bar{z}^2} + \frac{\partial^2 \bar{T}}{\partial \bar{y}^2} \right] + \frac{t_*}{c \rho T_f} Q [H_1(\bar{x} - \bar{e}) - H_1(\bar{x} - \bar{b})] \quad (1)$$

Для нелинейной задачи механики используем метод Эйлера. Выберем систему координат z_1cy_1 , начало которой совпадает с приведенным центром тяжести поперечного сечения, а ось z_1 параллельно с осью z (рисунок 1).

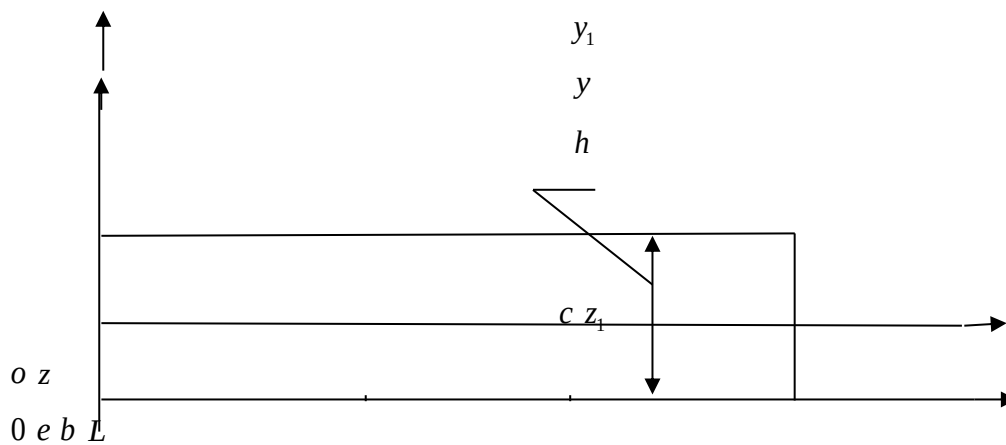

Рисунок 1 - К расчету задачи нестационарной термоупругости

Поскольку температурное поле нестационарное, то компоненты вектора перемещений точек термо упругой линии тоже нестационарные и зависят от осевой координаты и времени (z_1, t) : $w = w(z_1, t), v = v(z_1, t), \theta = \theta(z_1, t)$ [2]. Рассматривается медленное нагружение при котором силы инерции можно пренебречь. Будем считать, что перемещения большие и конечные значения не зависят от пути термомеханического нагружения. Материал подчиняется закону Гука и модуль упругости не зависит от температуры.

В координатах Эйлера система дифференциальных уравнения нелинейной задачи плоского деформирования термо упругости в безразмерных величинах имеет вид:

$$\begin{aligned}
 \frac{\partial \bar{v}}{\partial \bar{z}_1} &= (1 + \varepsilon_0) \sin \theta, \\
 \frac{\partial \bar{w}}{\partial \bar{z}_1} &= (1 + \varepsilon_0) \cos \theta - 1, \\
 \frac{\partial \theta}{\partial \bar{z}_1} &= \bar{\kappa}_x, \\
 \frac{\partial \bar{R}}{\partial \bar{z}_1} &= -(1 + \varepsilon_0) \bar{q}_{y_1}, \\
 \frac{\partial \bar{H}}{\partial \bar{z}_1} &= -(1 + \varepsilon_0) \bar{q}_{z_1}, \\
 \frac{\partial \bar{M}}{\partial \bar{z}_1} &= (1 + \varepsilon_0) (\bar{H} \sin \theta - \bar{R} \cos \theta - \bar{m})
 \end{aligned} \tag{2}$$

В уравнениях (1) и (2) использованы безразмерные величины.

Последовательность решения задачи такова. Сначала решается задача теплопроводности и на каждом шаге определяем распределение температуры в стержне, находим приведенный центр тяжести поперечного сечения и интегрируем нелинейные дифференциальные уравнения плоского деформирования (2).

Для интегрирования дифференциального уравнения в частных производных (1) имеем начальные и граничные условия:

$$t = 0, T = T_f \tag{3}$$

$$\begin{aligned}
 y = 0, z \in [0, e) \wedge z \in (b, L], -\lambda \frac{\partial T}{\partial y} &= \alpha(T_a - T_f) \\
 y = 0, z \in [e, b], T &= f_1(t) \\
 y = h, z \in [0, L], -\lambda \frac{\partial T}{\partial y} &= \alpha(T_h - T_f) \\
 z = 0, y \in [0, h], -\lambda \frac{\partial T}{\partial z} &= \alpha_1(T_0 - T_f) \\
 z = L, y \in [0, h], -\lambda \frac{\partial T}{\partial z} &= \alpha_1(T_L - T_f)
 \end{aligned} \tag{4}$$

В граничные условия (4) функция $f_1(t)$ обычно задается на основе экспериментов например в виде зависимости или в виде степенной функции в интервале $[e, b]$ $f_1(t) = T_f + q \cdot t^n$. Степенная зависимость установлена на основе результатов экспериментальных исследований, приведенных в пятом разделе. Функцию $f_1(t)$ можно задать, также, на основе характеристик нагревательного устройства.

Для интегрирования системы дифференциальных уравнений (2) используем граничные условия. Например, для консольной балки с жестким защемлением на левом конце (в начале системы координат) в безразмерных величинах имеем:

$$\begin{aligned}\bar{z}_1 &= 0, \bar{v} = 0, \bar{w} = 0, \theta = 0, \\ \bar{z}_1 &= 1, \bar{R} = 0, \bar{H} = 0, \bar{M} = 0.\end{aligned}\quad (5)$$

Решение уравнения теплопроводности (1) осуществляется методом прямых. Заменяем производные по координатам z и y центральными конечно-разностными аналогами выбирая прямоугольную сетку.

$$\dot{\bar{T}}_{i,j} = \bar{a} \left[\left(\frac{h}{L} \right)^2 \frac{\bar{T}_{i+1,j} - 2\bar{T}_{i,j} + \bar{T}_{i-1,j}}{\Delta \bar{z}^2} + \frac{\bar{T}_{i,j+1} - 2\bar{T}_{i,j} + \bar{T}_{i,j-1}}{\Delta \bar{y}^2} \right] + \bar{Q} \quad (6)$$

Начальные и граничные условия в безразмерных величинах имеют вид:

$$\begin{aligned}\bar{t} &= 0, \bar{T}_{i,j} = 1; \\ j &= 1, i \in [1, \dots, 4] \wedge i \in [6, \dots, 8], \bar{T}_{i,0} = \bar{T}_{i,2} - 2\alpha \Delta \bar{y} h (\bar{T}_{i,1} - 1) / (\lambda T_f); \\ j &= 1, i \in [5, \dots, 8], \bar{T}_{i,1} = \bar{f}_1(\bar{t}); \\ j &= m, \bar{T}_{i,m+1} = \bar{T}_{i,m-1} - 2\alpha \Delta \bar{y} h (\bar{T}_{i,m} - 1) / (\lambda T_f); \\ i &= 0, \bar{T}_{0,j} = \bar{T}_0; i = n, \bar{T}_{n+1,j} = \bar{T}_{n-1,j} - 2\alpha_1 \Delta \bar{z} L (\bar{T}_{n,j} - 1) / (\lambda T_f).\end{aligned}\quad (7)$$

На каждом шаге времени, после определения температурного поля решается нелинейная краевая задача деформирования стержня. Интегрирование системы дифференциальных уравнений (2) с граничными условиями (5) проводится методом движения по параметру с параллельной пристрелкой.

Деформация термоупругой линии ε_0 и величина $\bar{\kappa}_x$ определяются с помощью уравнений. При интегрировании системы (2) в качестве параметра движения следует принять внешнюю нагрузку. При нулевом значении внешней нагрузки точно задаются граничные условия в начале интервала интегрирования.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Алфуттов Н.А. Основы расчета на устойчивость упругих систем. - М.: Машиностроение (Библиотека расчетчика) б 1978. -312с.
- [2]. Байсарова Г.Г., Киквидзе О.Г. Устойчивость стержня при неравномерном термомеханическом нагружении// GEORGIANENGINEERINGNEWS, No.1,2016. -pp.

[3]. Reissner E. One dimensional large displacement finite strain beam theory//Stud.Ahhl. Math.-1973, 52.-№2.-pp.87-95.

БІРТЕКСІЗ ТЕРМОМЕХАНИКАЛЫҚ ЖҮКТЕЛУ КЕЗІНДЕГІ ТІК СТЕРЖЕННІҢ ОРНЫҚТЫЛЫҒЫ

Байсарова Г.Г. - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Мақалада термомеханикалық жүктелу кезіндегі стержень деформациясының сызықсыз есебі қарастырылған. Стерженге механикалық жүктеме және біртексіз температуралық өріс әсер еткен кездегі жазықтық есеп талданады.

Түйінді сөздер: Термомеханикалық жүктелу, деформация, стержень, сызықсыз есеп.

THE STABILITY OF A STRAIGHT ROD WITH NONUNIFORM THERMOMECHANICAL LOADING

Baisarova G.G. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Abstract. The article deals with the nonlinear problem of deformation of a rod under thermomechanical loading. A plane problem is considered when the rod is deformed in a plane under the influence of mechanical load and uneven temperature field.

Key words: Thermomechanical loading, rod, thermal conductivity, dimensionless quantity.

УДК 621.44(045)

Табылов А.У¹, Сатжанов Б.С.¹

¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш.Есенова

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОЙ ТЕХНИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ СУДОВЫХ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ УСТАНОВОК

Аннотация. В статье исследованы основные аспекты современной технической диагностики судовых энергетических установок, обеспечивающих эффективную и надежную эксплуатацию морской техники

Ключевые слова: дефект, техническая диагностика, объект диагностирования, алгоритм диагностирования, технические средства диагностирования, диагностическое обеспечение, диагностические показатели.

В настоящее время эта комплексная проблема мирового судового дизелестроения, а также судостроения уже достаточно разработана, но ее оптимальное решение в конкретике будет зависеть в значительной степени от комплексной системы автоматизации, управления и диагностики СЭУ (Судовых энергетических установок) [1].

Повышение эффективности эксплуатации судовых энергетических установок транспортного флота связано с необходимостью оценки их состояния, это определило формирование нового научного направления, направленного на эффективную эксплуатацию морской техники в целом. Следует заметить, что состояние оборудования в какой-то степени оценивалось и ранее по штатным приборам. Но ограниченная информация об оборудовании затрудняла установление причины нарушения в работе. Поиск дефекта требовал больших затрат времени. Ограниченная информация зачастую не позволяла обнаружить дефект в объекте, который явно не отражался на его функционировании, регулируемом штатными приборами, но повышал вероятность отказа с течением некоторого времени.

Техническая диагностика охватывает все вопросы, связанные с оценкой состояния технических объектов. В последние годы рассматривают комплекс вопросов, связанных с проектированием и работой систем диагностирования объектов, в частности СЭУ. В настоящее время проводят работы по внедрению качественно нового принципа организации обслуживания СЭУ. Вместо господствующего календарного и временного принципов вводят принцип обслуживания по состоянию объекта [2].

Главным объектом диагностирования в СЭУ является рабочий процесс двигателя. Техническая диагностика дает возможность своевременно устранять дефекты, приводящие к возникновению неисправностей в двигателях и отклонению от нормального режима их работы.

Объектом диагностирования (ОД) судовых энергетических установок может быть блок, устройство, прибор, комплекс, состояние которого устанавливают.

Состояние объекта оценивают по диагностическим показателям (параметрам или характеристиками). Каждому состоянию соответствует своё значение диагностических показателей. Если объект может выполнить возложенные на него функции, его называют работоспособным, а состояние работоспособным состоянием. Изменение диагностического показателя недопустимым образом говорит о том, что в объекте возник дефект. В объекте, состоящем из нескольких элементов, дефектом будет нарушение связи или появление лишней связи между элементами. Возникновению дефекта в объекте, состоящем из одного элемента, соответствует потеря работоспособности. Дефект в объекте из нескольких элементов не обязательно приводит к потере работоспособности [3].

При наличии дефекта объект может сохранять работоспособность или за счёт избыточности (структурной, временной, информационной), или за счет того, что потеря работоспособности не всех элементов приводит к потере работоспособности объекта. Если в объекте возник дефект, но работоспособность не потеряна, это говорит о том, что степень работоспособности объекта снизилась, а, следовательно, повысилась вероятность его отказа в дальнейшем.

Методология технической диагностики судовых энергетических установок включает комплекс процессов по определению работоспособности объекта. Совокупность предписаний о выполнении определенных действий в процессе диагностирования называют алгоритмом диагностирования.

Множество алгоритмов, объединяемых единой целью оценки состояния технического объекта, называют программой диагностирования.

В процессе диагностирования в зависимости от условий его выполнения и способностей объекта решают следующие задачи:

- определяют, может ли объект по своему состоянию выполнить возложенные на него функции;
- определяют характер дефекта, возникшего в объекте;
- предсказывают момент времени, когда диагностические показатели достигнут определенного значения, или, когда объект потеряет работоспособность.

Первую из задач – определение работоспособности объекта, как правило, обязательно решают при диагностировании объектов любого назначения.

Вторую задачу – поиск возникшего дефекта – решают, если объект утратил работоспособность или работоспособность его значительно снизилась. Целесообразность решения этой задачи определяется возможностью восстановления объекта, т.е. устранением дефекта. Устранить дефект можно только тогда, когда объект ремонтпригоден, т.е. приспособлен к устранению возникающих дефектов, и персонал имеет время и средства для восстановления объекта. Поиск дефекта начинают, как правило, если известно его наличие, но неизвестно какой именно дефект возник. Иногда осуществляют поиск возможного дефекта. Такую задачу называют проверкой неисправности объекта. Эта задача характерна для диагностирования объекта в процессе производства.

Третью задачу называют прогнозированием изменения состояния объекта. При её решении изучают характер изменения диагностических показателей под влиянием внешних и внутренних воздействий и на основе сформировавшихся тенденций предсказывают значения показателей в определенный момент времени.

Наиболее распространены сочетания задач: определение работоспособности (степени работоспособности) и поиск возникшего дефекта; определение работоспособности (степени работоспособности) и прогнозирование изменений состояния.

Первое сочетание возникает, когда диагностируют восстанавливаемый объект. Здесь на основе полученного диагноза персонал восстанавливает работоспособность объекта.

Второе сочетание соответствует случаю невосстанавливаемого объекта, когда обслуживающий персонал, учитывая диагноз, принимает решение об использовании или режиме использования объекта.

Третье сочетание, когда при диагностировании решают все три основные задачи диагностирования, характерно для восстанавливаемого объекта при необходимости установления срока безотказного его функционирования. Это типично для диагностирования сложных, особо ответственных объектов.

В процессе диагностирования участвуют, как правило, объект диагностирования (ОД), технические средства диагностирования (ТСД), т.е. средства, предназначенные для определения состояния ОД, и человек – оператор (ЧО).

Подмножество $S_1 = \{S_i\}$, $i = 1, n$ включает все состояния, которые позволяют объекту выполнить возложенные на него функции. Каждое состояние в этом подмножестве различается степенью или запасом работоспособности, которые характеризуются приближением состояния объекта к предельно допустимому.

Подмножество $S_2 = \{S_j\}$, $j = 1, \dots, m$ включает все состояния, соответствующие возникновению дефектов, приводящих к потере работоспособности объекта. Возможные отказы разделяют на отказы элементов и на изменения структурных связей в объекте. Мощность подмножества S_2 определяется количеством различных дефектов или глубиной поиска дефектов.

Переход из одного состояния в другое зависит от возникновения в объекте дефекта.

Методология технической диагностики основана на следующих исходных положениях:

1. ОД может находиться в конечном множестве состояний S . Состояние ОД под действием внешних факторов и внутренних процессов изменяется непрерывно, но из-за ограниченных возможностей контрольных и измерительных средств на практике фиксируют ограниченное множество состояний S .

2. В множестве S выделяют два непересекающихся подмножества S_1 и S_2 : S_1 – подмножество работоспособных состояний; S_2 – подмножество неработоспособных состояний [4].

3. Решение задач оценки состояния ОД сводится к анализу множества S или подмножеств S_1 и S_2 .

При определении работоспособности осуществляют проверку условий работоспособности, по результатам которой состояние ОД относят к одному из подмножеств: S_1 или S_2 .

Условия работоспособности – это условия, в которых ОД может выполнить поставленные перед ним задачи. При поиске возникшего дефекта после установления, что объект неработоспособен, анализируют подмножество S_2 и устанавливают, какому подмножеству S_j соответствует текущее состояние объекта. При прогнозировании изменения состояния объекта анализируют подмножество S_1 , причем состоянию S_j и S_1 соответствует вполне определенная степень работоспособности ОД.

Анализ состояния объекта в подмножестве S_1 позволяет установить характер изменения степени его работоспособности, в ряде случаев предсказать момент перехода объекта в подмножество S_2 и, следовательно, прогнозировать состояние объекта. Успех прогнозирования во многом определяется изученностью условий эксплуатации и возможностью измерения параметров и характеристик, описывающих временные изменения состояния объекта.

4. Возникновение дефекта означает, что объект неработоспособен. Возникновение дефекта приводит к тому, что объект из одного состояния S_k переходит в другое S . Однако при этом условия работоспособности могут не нарушаться в том случае, когда S_k и S относятся к подмножеству S_1 , т.е. работоспособный ОД может иметь дефект, так же, как и неработоспособный.

Следовательно, заключение о том, что объект работоспособен, не означает, что в нем отсутствуют дефекты, но если объект неработоспособен, то в нем обязательно имеется дефект.

Для технического объекта характерны следующие стадии жизненного цикла: проектирование, производство, эксплуатация и использование объекта, и прекращение существования. Под эксплуатацией понимают комплекс мероприятий по обеспечению заданного уровня готовности, а под использованием – применение объекта по прямому назначению.

Основная задача – разработать и изготовить объект, состояние которого входит в подмножество S_1 . Для решения этой задачи при проектировании необходимо

предусматривать оценку состояния разработанного объекта, делая его контролепригодным. При производстве нужно оценивать состояние комплектующих элементов, добиваясь работоспособности изготавливаемого объекта. При эксплуатации требуется периодически оценивать состояние объекта для принятия решения о его использовании или восстановлении. На самом начальном этапе проектирования системы диагностирования необходимо определить периодичность и продолжительность диагностирования.

Для оценки состояния ОД необходимо спроектировать объект, приспособленный к оценке его состояния с требуемой глубиной и достоверностью, создать ТСД, которые позволяли бы оценивать состояние объекта в заданных условиях, определить роль и функции человека - оператора (ЧО), участвующего в процессе диагностирования.

Рисунок 1 - Схема жизненного цикла объекта диагностирования СЭУ

Чтобы объект был приспособлен к диагностированию необходимо разработать диагностическое обеспечение, включающее перечень оцениваемых диагностических показателей, методы их оценки, условия работоспособности и признаки наличия дефектов, алгоритмы и программу диагностирования.

На основе ДО проектирует ТСД (технические средства диагностирования), позволяющие оценивать состояние объекта в заданных условиях и деятельность ЧО с учётом принятой степени автоматизации процесса диагностирования.

Основная задача производства – обеспечение требований, предъявляемых к объекту и техническим средствам диагностирования. Для определения правильности сборки и монтажа на выходном контроле, как правило, проверяют исправность. При настройке, наладке и испытаниях проверяют работоспособность и при необходимости осуществляют поиск возникшего дефекта [5].

При изготовлении комплектующих изделий и элементов ОД часто решают задачу прогнозирования процента выхода годных.

При эксплуатации диагностирование выполняют непрерывно или периодически для определения работоспособности ОД и ТСД. При необходимости осуществляют прогнозирование или поиск возникшего дефекта для профилактических или восстановительных работ. Диагностирование позволяет обоснованно принимать решения об использовании объекта в требуемый момент времени (устраняет преждевременные переборки, возможность выхода из строя).

Система диагностирования эффективна, когда состояние технического объекта оценивается на всех стадиях его жизненного цикла.

Повышение эффективности рациональной организации технического обслуживания и ремонта машин и механизмов морской техники в условиях ограниченных экономических ресурсов базируется на основе поисковых исследований современных методов технической диагностики элементов СЭУ.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Захаров Г.В. Техническая эксплуатация судовых дизельных установок: учебник / Г. В. Захаров. – М. : ТрансЛит, 2009. – 253 с.
- [2] Коньков А. Ю. Диагностика технического состояния форсунок судовых дизелей в условиях ремонтного производства / А. Ю. Коньков, В. Г. Кочерга // Двигателестроение. — 2010. — № 2. — С. 15-19.
- [3] Корнилов Э. В. Аварии и аварийные повреждения судовых дизелей / Э. В. Корнилов, П. В. Бойко, Е. Н. Танасов. — Одесса: Экспресс, 2010. — 272 с.
- [4] Лепский А. Г. Анализ возможности формирования интегрального показателя для оценки теплонапряженности деталей судового двигателя / А. Г. Лепский, А. А. Дамаскин // Вестник МГТУ. — 2008. — № 3 — С. 451-455.
- [5] Глушеч В.А. Техническое диагностирование цилиндропоршневой группы СДВС: Методич. указания к выполнению курсовой работы / В.А. Глушеч, Я.М. Стрек. – Омск: ОИВТ (филиал) ФБОУ ВПО «НГАВТ», 2012. – 16 с.

КЕМЕ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚОНДЫРҒЫЛАРЫН ТЕХНИКАЛЫҚ ДИАГНОСТИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ

Табылов А.У., Сатжанов Б.С. - Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Мақалада теңіз техникасын тиімді және сенімді пайдалануды қамтамасыз ететін кеме энергетикалық қондырғыларын қазіргі заманғы техникалық диагностикасының негізгі аспектілері зерттелген

Түйінді сөздер: ақау, техникалық диагностика объектісі, диагностикалау алгоритмі, диагностикалау, техникалық диагностикалау, диагностикалық қамтамасыз ету, диагностикалық көрсеткіштері.

BASIC ASPECTS OF MODERN TECHNICAL DIAGNOSTICS OF SHIP POWER PLANTS

Tabylov A.U., Satzhanov B.S - Caspian state university of technologies and engineering named after Sh. Esenov, Aktau., Kazakhstan

Abstract. In the article the basic aspects of modern technical diagnostics of ship power plants are investigational providing effective and reliable exploitation of marine technique

Key words: defect, technical diagnostics, object of diagnosticating, algorithm of diagnosticating, the technical equipments of diagnosticating the diagnostic providing, diagnostic indexes.

УДК 621.762

Оспанова С.М.¹.

¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова. г.Ақтау. Казахстан.

ОПЫТЫ ПО ХОЛОДНОМУ ОБМЯТИЮ КРУГЛЫХ СТЕРЖНЕЙ

Аннотация. Площадь проекции сварочного контакта перекрещивающихся стержней примерно в 1,8 раза больше площади проекции холодного контакта при одном и том же значении осадки. Осадка непрерывно расчет в процессе сварки, как при жестком, так и при мягком режимах сварки, и не прекращается после выключения тока.

Ключевые слова: площадь, осадка, обмятие, круглые стержни, контактная сварка.

Перед сваркой между стержнями в результате их предварительного обмятия возникает площадка холодного контакта. Площадь горизонтальной проекции F

поверхности обмятия определяется усилием P , приложенным со стороны электродов, и удельным давлением смятия K [1-2].

В начале нагрева контактная площадка между стержнями невелика. Повышенная плотность тока в контакте и большое контактное сопротивление способствуют интенсивному выделению теплоты в месте соприкосновения стержней.

Контактное сопротивление резко падает, однако теплота продолжает выделяться преимущественно в зоне контакта за счет работы тока на повышенном сопротивлении подогретого металла. Интенсивность объемных источников теплоты, обусловленных работой тока на собственном сопротивлении металла, возрастает, в то время как интенсивность поверхностного источника теплоты в контакте убывает. С повышением температуры приконтактной области, сопротивление смятию падает, и площадь контакта под действием усилия P увеличивается.

По мере осадки стержней и увеличения контактной площадки средняя плотность тока в контакте снижается, а линии тока оттесняются к расширяющимся границам контактной поверхности. Распределение источников теплоты, их интенсивность и продолжительность действия непосредственно влияют на распределение температуры в стержнях в тот или иной момент процесса сварки [3-4].

Таким образом осадка стержней, распределение тока и температуры неразрывно связаны между собой, непрерывно изменяются в процессе сварки, воздействуя друг на друга. Задача пластической деформации при контактной сварке перекрещивающихся стержней может быть отнесена к категории задач о вдавливании штампа, которые рассматриваются в теории пластичности.

Однако при решении этих задач исследователи ограничивались условием, что жесткий штамп вдавливается в пластическую среду. Задача существенно усложняется, если предположить, что и сам штамп деформируется при выдавливании. Наша задача тем более сложна, что в зоне контакта имеет место нагрев, неравномерный в пространстве и переменный во времени. Теоретического решения этой задачи в настоящее время не существует, поэтому интересующую нас связь отдельных параметров в процессе обмятия стержней устанавливали опытным путем.

При изучении характера распределения источников теплоты необходимо знать размеры контактных площадок, непосредственное определение которых в тот или иной момент процесса сварки весьма затруднительно вследствие выдавливания разогретого металла из зоны сварки. Поэтому мы установили приближенное соотношение между площадью контакта и величиной осадки (взаимного проникновения) стержней. Осадка же является таким параметром, который удобно изменять в процессе сварки.

Связь между осадкой и площадью контакта изучали предварительно при обмятии холодных стержней. Круглые стрежни диаметрами 5+10 мм, выточенные из малоуглеродистой стали, сжимали в направлении, перпендикулярном осям стержней, на прессе шопере, используя специальные оправки, в которых стержни накладываются один на другой под углом 90^0 друг к другу.

В результате деформации в месте соприкосновения стержней образовалась седлообразная поверхность. Горизонтальная проекция ее близка к кругу, по диаметру которого судили о размерах контактной поверхности. В таблице 1 приведены результаты опыта по холодному обмятию стержней. Диаметр проекции контактной поверхности брали как среднее арифметическое измерений в двух взаимно-перпендикулярных направлениях. Удельное давление K в контакте между стержнями определяли, как отношение усилия смятия P к площади проекции контактного отпечатка:

$$F = \frac{\pi d^2}{4} \quad (1)$$

На рисунке 3 нанесена кривая зависимости диаметра d проекции контактного отпечатка от величины осадки h , полученной расчетом по схеме, т.е. между d и h существует следующая зависимость

$$d = 2\sqrt{2hR - h^2}, \quad (2)$$

где R - радиус цилиндра.

На этот же график нанесены опытные точки по данным таблицы 1. Опытные точки, располагаются вблизи расчетной кривой. Это указывает на то, что между осадкой и размерами контактной площадки имеется определенное соотношение, одинаковое для металлов с различной пластичностью. Соотношение — это близко к соотношению геометрических элементов пересекающихся кривых цилиндров.

На рисунке 3 представлена зависимость площади проекции контактной поверхности от усилия, сжимающего стержни. Удельное давление K в контакте, которое представляет отношение усилия P к площади проекции контактной поверхности, постоянно, а для данного сочетания диаметров имеет вполне определенное значение. Для диаметров 16+16мм удельное давление, как видно из таблицы 1, составляет около 0,6 числа твердости по Бринеллю для данного материала: $K \approx 0,6HB$;

Опыты по холодному обмятию проводили также на стержнях из малоуглеродистой стали (Ст.3) диаметрами 16+30 мм и 5+10 мм. Горизонтальная проекция седлообразного отпечатка в контакте приближается по форме к эллипсу с полуосями, а и в. В таблице 2 и таблице 3 приведены размеры, а и в проекции контактного отпечатка и осадка h, полученные при сдавливании стержня с различным усилием Р. Площадь F проекции контактной поверхности вычислена как площадь эллипса с полуосями, а и в

$$F = \pi \cdot a \cdot b, \quad (3)$$

а удельное давление

$$K = \frac{P}{F}. \quad (4)$$

Таблица 1 - Результаты опытов по холодному обмятию стержней с малыми диаметрами 5+10 мм

Материал стержней	Усилие обмятия Р, дан	Осадка стержней h, мм	Площадь проекции контакта F, мм ²	Удельное давление К, дан/мм ²
Сталь НВ146,6	200	0,20	6,01	128
	400	0,27	10,07	126
	800	0,40	12,18	127
	1000	0,80	14,17	128
	1200	1,00	18,07	128

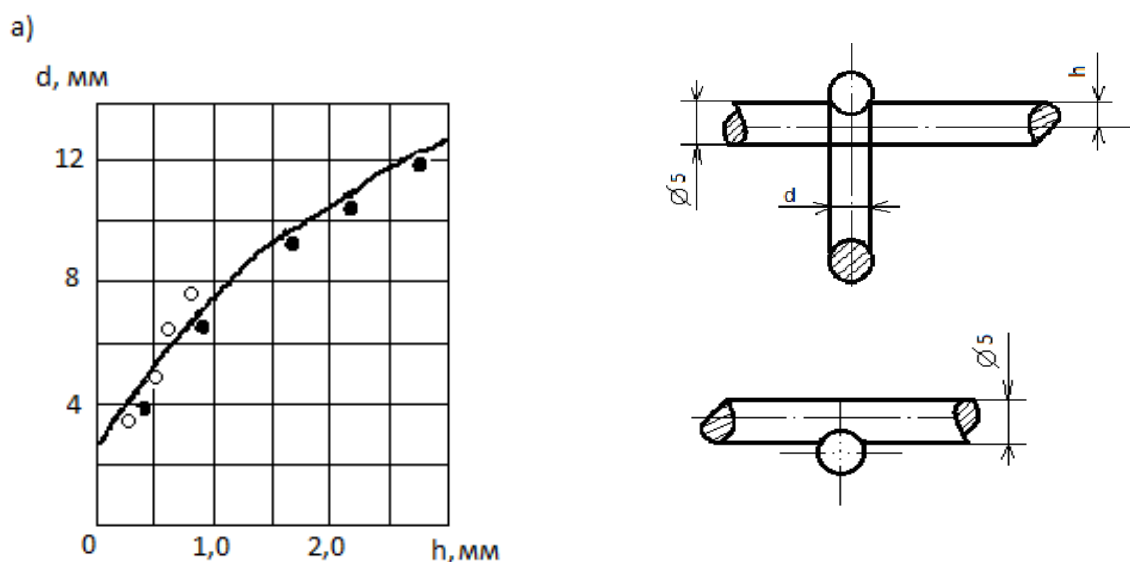

Рисунок 3 - Диаметр d проекции контактного отпечатка в зависимости от величины осадки h при холодном обмятии стержней диаметрами 5+5мм (а) и образцы после холодного обмятия (б)

Площадь контактной поверхности между стержнями при заданной осадке может быть с достаточной точностью подсчитана по соотношению геометрических элементов пересекающихся круглых цилиндров того же диаметра (рисунок 4).

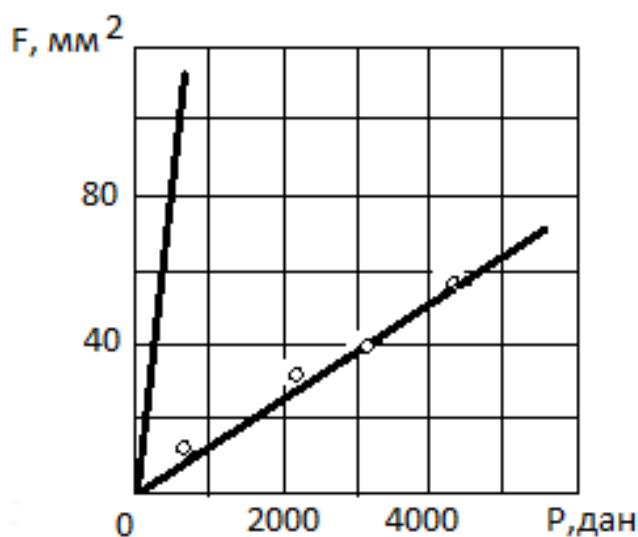

Рисунок 4 - Площадь F проекции контактного отпечатка в зависимости от усилия P , сжимающего перекрещивающиеся стержни диаметрами 5+5 мм при холодном обмятии

Установленная зависимость между осадкой и размерами контактной поверхности не распространяется, однако, на деформацию стержней при сварке, когда пластические свойства, вследствие неравномерного разогрева металла резко меняются в направлении действия сжимающего усилия. Условия пластического деформирования стержней при сварке отличаются от условий деформирования однородных стержней с одинаковыми по всему объему свойствами.

Большое удельное давление в начале сварки вызывает резкое возрастание площади контакта за счет деформации малого объема разогретого металла. Свободному возрастанию осадки при этом препятствует более холодный металл, окружающий разогретую зону.

Это отражается на соотношении между осадкой и площадью контакта. Площадь контакта с увеличением осадки возрастает в этом случае более интенсивно, чем при обмятии холодных стержней [4].

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Городецкий П.Г. Явление поверхностного эффекта при периодических токах. /Автоматическая сварка, №5, 1991.
- [2]. Гухман А.А. Введение в теорию подобия. – М.: Высшая школа, 1963.
- [3]. Кабанов Н.С., Слепак Э.С. Технология стыковой электроконтактной сварки. – М.: Машгиз, 1970. - 264с.
- [4]. Волченко В.Н., Косырев В.Ф., Евгеньев И.Е. Выбор режима точечной сварки пересекающихся стержней арматуры. /Сварочное производство, №10, 1956.

ДӨҢГЕЛЕК СЫМДЫ САЛҚЫН МЫЖЫРУ БОЙЫНША СЫНАУЛАР

Оспанова С.М. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Мақалада шөгудің бір немесе сондай мәндерінде салқын түйісу проекциясының ауданы айқасқан сымдарды түйістіре пісіру проекциясының ауданынан жобамен 1,8 рет үлкен болады. Пісірудің жұмсақ тәртібі кезінде де және қатты тәртібі кезінде де шөгу пісіру үрдісі кезінде үздіксіз артады, және тоқты сөндіргеннен кейін де тоқтамайды.

Түйінді сөздер: аудан, шөгу, мыжыру, дөңгелек сымдар, түйістіре пісіру.

EXPERIMENTS ON COLD OBLATIO ROUND BARS

Osanova S.M. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Annotation. The projection area of the weld contact of the crossing bars is approximately 1.8 times the projection area of the cold contact at the same precipitation value. Sludge is continuously calculated during the welding process, both in hard and soft welding conditions, and does not stop after the current is turned off.

Key words: the area of the precipitate, to press down, round bars, welding.

УДК621.762.4

Байсарова Г.Г.¹

¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш. Есенова

ОБОБЩЕННЫЕ СТАТИЧЕСКИЕ МОМЕНТЫ И КООРДИНАТЫ ПРИВЕДЕННОГО ЦЕНТРА ТЯЖЕСТИ

Аннотация. В статье даны формулы для обобщенных моментов инерции и координат приведенного центра тяжести. Рассматриваются обобщенные моменты инерции плоского сечения при неравномерном распределении температуры.

Ключевые слова: инерция, плоское сечение, статические моменты, центр тяжести, термомеханическое нагружение.

Для однородного тела подчиняющегося закону Гука характеристики плоского поперечного сечения называются геометрическими характеристиками и рассмотрены в курсе сопротивления материалов [2]. Для неоднородного Гуковского материала в работе [3] рассмотрены упруго-геометрические характеристики. Для структурно неоднородного тела, когда параметры материала меняются по другим параметрам необходимо использовать обобщенные геометрические характеристики (физико-геометрические характеристики). Моменты высшего порядка для плоского сечения были введены в работе [2].

Рассмотрим некоторое плоское сечение в системе координат xOy и запишем следующие интегралы:

$$S_x^* = \int_A yF(x, y)dA \quad S_y^* = \int_A xF(x, y)dA \quad (1)$$

где $F(x, y)$ - скалярная функция которая описывает состояние элементарной материальной площади и вид которой зависит от модели материала.

В формулах (1) интегрирование проводится по всей площади. Величины S_x^* и S_y^* называются обобщенными статическими моментами относительно осей x и y соответственно [4].

При параллельном переносе осей, значения обобщенных статических моментов меняются:

$$S_{x1}^* = S_x^* - bA^*, S_{y1}^* = S_y^* - aA^* \quad (2)$$

где: a - расстояние между параллельными осями y и y_1 , b - расстояние между параллельными осями x и x_1 ,

$$A^* = \int_A F(x, y)dA \quad (3)$$

представляет собой обобщенную площадь плоского сечения.

Подбираем оси x_1 и y_1 так, чтобы $S_{x1}^* = 0$ и $S_{y1}^* = 0$. Тогда координаты приведенного центра тяжести плоского сечения определяются с помощью формул [4]:

$$y_c = S_x^* / A^*, x_c = S_y^* / A^* \quad (4)$$

S_x^*, S_y^* – обобщенные статические моменты относительно осей x и y соответственно.

Следовательно, для того чтобы определить координаты приведенного центра тяжести плоского сечения необходимо в произвольной системе координат $хоу$ рассчитать обобщенные статические моменты и обобщенную площадь плоского сечения. Легко увидеть, что для однородного тела с однородными структурными параметрами обобщенные геометрические характеристики плоского сечения представляют собой геометрические характеристики, а приведенный центр тяжести совпадает с центром тяжести (геометрическим центром).

Обобщенные моменты инерции плоского сечения. Рассмотрим обобщенные моменты инерции плоского сечения относительно осей x и y :

$$I_x^* = \int_A y^2 F(x, y) dA, I_y^* = \int_A x^2 F(x, y) dA, I_{xy}^* = \int_A xy F(x, y) dA \quad (5)$$

где: I_x^*, I_y^* – обобщенные моменты инерции относительно осей x, y соответственно, I_{xy}^* – обобщенный центробежный момент.

Если функция F положительно определенная, то обобщенные осевые моменты инерции всегда положительны, а обобщенный центробежный момент инерции может быть положительным или отрицательным.

При параллельном переносе координатных осей меняются величины обобщенных моментов инерции. Будем считать, что обобщенные моменты инерции относительно осей x и y известны. Обобщенные моменты инерции относительно осей x_1 и y_1 вычисляются формулами [4]:

$$\begin{aligned} I_{x1}^* &= I_x^* - 2bS_x^* + b^2 A^* \\ I_{y1}^* &= I_y^* - 2aS_y^* + a^2 A^* \\ I_{x1y1}^* &= I_{xy}^* - aS_x^* - bS_y^* + abA^* \end{aligned} \quad (6)$$

Если оси x и y проходят через центр приведенного центра тяжести, то

$S_x^* = 0, S_y^* = 0$, формулы (6) упрощаются и принимают вид:

$$\begin{aligned} I_{x1}^* &= I_x^* + b^2 A^* \\ I_{y1}^* &= I_y^* + a^2 A^* \\ I_{x1y1}^* &= I_{xy}^* + abA^* \end{aligned} \quad (7)$$

Приведенные выше формулы показывают, что обобщенные геометрические характеристики плоского сечения при переходе на параллельные оси имеют те же свойства, что и геометрические характеристики.

Функция $F(x, y)$ при термомеханическом нагружении упругого материала (например конструкционная сталь) представляет собой модуль упругости, который зависит от температуры, а для слоев композиционного материала представляет собой модуль упругости в обычных условиях. Для конструкционных материалов:

$$F(x, y) \equiv E(T) \equiv E(x, y) \quad (8)$$

С учетом выражения (8), из формул (5) получим соотношения, приведенные в [1]. Когда модуль упругости постоянная величина, из формул (1), (2), (5) и (7) получим обычные геометрические характеристики плоского сечения в относительных величинах.

Обобщенный момент инерции относительно оси x согласно формулам (5) вычисляется как:

$$I_x^* = E_0 d \int_0^h y^2 [1 - \beta_k / E_0 (-T_s^k + T^k)] dy \quad (9)$$

Обобщенный момент инерции относительно оси x_c проходящей через приведенный центр тяжести параллельно оси x определяем по формуле:

$$I_{x_c}^* = I_x^* - y_c^2 A^* \quad (10)$$

где
$$A^* = E_0 d \int_0^h dy [1 - \beta_k / E_0 (-T_S^k + T^k)].$$

Для практических расчетов весьма важно выбор значений коэффициентов: β_k в формуле (9). Легко показать, что коэффициент β_k можно вычислить по формуле:

$$\beta_k = \frac{E_0 - E_F}{T_F^k - T_S^k} \quad (11)$$

где T_F - конечное значение температуры нагрева материала, E_0 - модуль упругости первого рода при начальной (обычной) температуре, E_F - модуль упругости первого рода при нагреве материала до конечной температуры.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Алфутов Н.А. Основы расчета на устойчивость упругих систем. - М.: Машиностроение (Библиотека расчетчика) б 1978. -312с.
- [2]. Биргер И.А., Мавлютов Р.Р. Сопротивление материалов. -М.: Наука, гл.ред.физ.-мат.литературы. -1986.-560с.
- [3]. Глушков Г.С. Инженерные методы расчетов на прочность и жесткость с применениеммоментов высоких порядков. - М.: Машгиз, 1949,-246с.
- [4]. Киквидзе О.Г., Киквидзе Л.Г. Геометрически нелинейная задача изгиба термоупругих стержней. - Тбилиси. Груинский технический университет, сб. трудов межд.симпозиума «Проблемы тонкостенных пространственных конструкции», 4-5.07.01 – С.28-31.
- [5]. Киквидзе О.Г., Байсарова Г.Г. Обобщенные геометрические характеристики для расчета лопаток турбин//III International Scientific Conference ENERGY:REGIONAL PROBLEMS AND DEVELOPMENT OPPORTUNITIES 24-25.10.2015 Kutaisi, Georgia

ЖАЛПЫЛАМА СТАТИКАЛЫҚ МОМЕНТТЕР ЖӘНЕ КЕЛТІРІЛГЕН АУЫРЛЫҚ ЦЕНТРІ КООРДИНАТТАРЫ

Байсарова Г.Г. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Мақалада жалрылама инерция моменттері мен келтірілген аырлық центрі үшін формулалар келтірілген. Температура біртекті таралған кездегі жазық қиманың жалпылама инерция моменттері қарастырылған.

Түйінді сөздері: инерция, жазық кима, статиклық моменттер, ауырлық центрі, термомеханикалық жүктелу.

STATIC GENERALIZED MOMENTS AND COORDINATES OF THE GIVEN CENTER OF GRAVITY

Baisarova G.G. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Abstract. The paper gives formulas for generalized moments of inertia and coordinates of the reduced center of gravity. Generalized moments of inertia of a plane section with a non-uniform temperature distribution are considered.

Key words: inertia, flat section, static moments, center of gravity, thermo mechanical loading.

УДК 665.6.

Аккенжеева А.Н.¹, Сыдыков С.У.¹

¹Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга
им. Ш. Есенова, Актау, Казахстан

МОДИФИЦИРОВАНИЕ БИТУМА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СТИРОЛ-БУТАДИЕН-СТИРОЛЬНОГО БЛОК-СОПОЛИМЕРА

Анотация. В статье приводятся результаты исследований по подбору рецептуры полимерно-битумного вяжущего на основе модификатора термоэластопласта. Использование модификаторов позволяет получить нефтяные битумы с расширенным интервалом пластичности, устойчивостью к старению, с высокой механической прочностью. На основе исследований показано, что при правильном подборе рецептуры улучшаются показатели полимерно-битумного вяжущего. Также результаты исследований показали, что модификатор - SBS (стирол-бутадиен-стирольный блок-сополимер марки СБС Л 30-01А) по многим показателям превосходит зарубежные модификаторы производства Испании, Германии, США и Китая.

Ключевые слова: битум, модификатор, гудрон, пластичность, эластичность, пенетрация, растяжимость.

Введение. Актуальность работы. Нефтяные битумы являются крупнотоннажными продуктами и находят широкое применение в строительстве, промышленности, сельском хозяйстве. В последнее время в связи с ростом грузонапряженности движения,

ужесточением требований к состоянию автомобильных дорог значительно повышаются требования к качеству нефтяных битумов. Поэтому уделяется внимание получению модифицированных битумных материалов. Главной целью модифицирования является получение битумов или материалов на их основе, которые позволили бы расширить интервал пластичности битумов, усилить адгезию к металлическим и минеральным материалам, увеличить устойчивость к старению, обеспечить коллоидную и механическую прочность, расширить рабочий интервал температур. Использование модифицированных битумов позволяет решить проблему получения долговечных дорожных покрытий, которые обладают комплексом необходимых структурно-механических и эксплуатационных свойств в соответствии с требованиями потребителя [1].

Новизна. Модифицирование нефтяного битума специальными структурно-образующими добавками – полимерами различного состава и строения с получением так называемых полимербитумных вяжущих ПБВ является одним из наиболее перспективных методов воздействия на целый ряд параметров дорожного битумного вяжущего. Одной из отрицательных сторон использования данного метода является высокая стоимость полимермодификатора и соответственно удорожание производимого вяжущего [2].

Методы (методология) эксперимента. Нами были проведены лабораторные исследования ПБВ, для оптимизации рецептуры с целью получения различных марок ПБВ с улучшенными характеристиками и снижения себестоимости ПБВ. Для получения, полимерно-битумного вяжущего был использован модификатор - SBS (стирол-бутадиен-стирольный блок-сополимер марки СБС Л 30-01А) [3].

Используемое сырье и реагенты: гудрон от компании Caspi Bitum, затемненная вакуумная фракция (ЗВФ), модификатор-термоэластопласт марки СБС Л 30-01А (порошок производства ОАО «Воронежсинтезкаучук»), сера (ТОО «Атырауский нефтеперерабатывающий завод»). Характеристика исходного сырья для приготовления образцов модифицированного битума приведена в таблице 1. Характеристика реагентов для приготовления образцов модифицированного битума приведена в таблице 2.

Для модификации битумов в лаборатории использовалось оборудование для смешения, состоящее из лабораторного эмульсатора ВМЕ 100LT, мешалки, термометра.

Методика приготовления лабораторных образцов полимерно-битумных вяжущих:

- В гудрон добавляем ЗВФ, смешивается нагретый в емкости до 180-185°C, вставляется в коллоидную мельницу со скоростью 3200 оборотов в минуту вводили расчетное количество полимера, массу вяжущего перемешивали с указанной выше скоростью в течение 30 минут, затем переставляли на мешалку скорость перемешивания до

600 об/мин в течение 1 часа далее добавляли стабилизатор (сера) и продолжали перемешивать массу в течение 1,5 часов при заданной температуре.

- По окончании указанного времени снижали скорость вращения мешалки до 400 об/мин и осуществляли процесс созревания массы вяжущего в течение 30 мин.

Таблица 1 - Характеристика исходного сырья для приготовления образцов модифицированного битума

Наименование	Глубина проникания иглы, 0,1 мм		Растяжимость, см		Температура размягчения по кольцу и шару, °C	Вязкость динамическая при 60°C	Вязкость кинематическая при 135°C	Температура хрупкости по Шарру, °C	Температура вспышки, °C	Изменение массы	Изменение температуры размягчения
	при 25 °C	при 0 °C	при 25 °C	при 0 °C							
Гудрон №1	95	21	>150	5,3	42,7	132,5	314,6	-14	296	0,05	4,7
Гудрон №2	110	23	>150	4,3	43,1	104,2	341,9	-16	298	0,08	5,4

Таблица 2 - Характеристика реагентов для приготовления образцов модифицированного битума

Наименование	структура	Содержание связанного стирола,	Твердость по Шору А, усл. ед.	Массовая доля летучих веществ %	Массовая доля золы %	Относительный удельный вес	Условная прочность при растяжении, МПа	Показатель текучести расплава, 200 C/5кгс
Модификатор термоэластопласт марки СБС Л 30-01А	линейная	30	80	0,8	0,3	0,95	21	1

Для проведения анализов использовалось следующее оборудование: пенетромтр, аппарат для определения температуры размягчения, прибор для определения хрупкости по Фраасу, дуктилометр, печь RTFO.

Результаты исследования. Результаты испытаний модифицированного битума приведены в таблице 3. Как видно из таблицы 3, фактические показатели ПВБ такие как температура размягчения 61,5⁰ С, хрупкость по Фраасу-20⁰ С, пенетрация при 25 °С - 82 дмм, растяжимость при 25 °С - ≥ 150 см, эластичность при 25 °С - 87,8%, однородность, изменение температуры размягчения после прогрева -0,1 °С соответствуют требованиям по СТ РК 2534-2014 [4].

Таблица 3 - Результаты испытаний модифицированного битума

№	Наименование показателей	СТ РК 2534-2014		Гудро н №1+ ЗВФ	Образец №1 (первонач альный)	Гудро н №2 +ЗВФ	Образец №2 (первонач альный)
		БМП 70 -100					
1	Глубина проникания иглы, 0,1 мм, не менее:						1
	при температуре 25 °С	70	100	95	82	110	
2	Растяжимость, см, не менее:						2
	при температуре 25 °С	25	30	>150	>150	>150	
3	Температура размягчения по кольцу и шару, °С, не ниже	60	58	43,3	61,5	41,9	3
4	Температура хрупкости по Фраасу, °С, не выше	-20	-18	-14	-20	-16	4
5	Эластичность, %, не менее:						5
	при температуре 25 °С	60	60	-	94,1	-	
6	Температура вспышки, °С, не ниже	230	235	296	284	298	6
7	Стабильность к расслаиванию, °С, %, не менее	2	2		1		7
8	Изменение температуры размягчения после прогрева, °С, увеличение, падение не более	5	6	4,7	-0,1	5,4	8
9	Эластичность, %, не менее:	50	50		87,8	-	9
10	Изменение массы, не более	0,6	0,6		0,06		10
11	Растяжимость, см, не менее:	Не нормируется			>150		142
12	Однородность	однородно		-	однородно	--	однородно

Сравнительные результаты испытаний ПБВ ТОО «СП «CASPI BITUM» согласно требованиям СТ РК 2534-2014 приведены в таблице 4. Данные испытания были проведены для снижения себестоимости модифицированного битума путем подбора наиболее дешевого и качественного модификатора. В качестве модификаторов для сравнительных испытаний были использованы СБС (КРАТОН Германия), СБС Т- 6302L КНР, ЭЛВАЛОЙ ®4170 (США), Калпрен (Испания), LG 520 (Корея) [5].

Таблица 4 - Сравнительные результаты испытаний ПБВ

№	Наименование показателей	ПБВ 70 - 100 СТ РК 2534		гудрон с бочки	100% гудрон + 2%эваллой	100%гудрон + 6% бутонал NS198	100% гудрон + 5% SBS(СИБУР) + 0,15 % сера	100% гудрон + 5% SBS (КРАТОН)+ 0,15 % сера	100% гудрон + 5% SBS (Т6302L)+ 0,15 % сера
					ПБВ 31	БВ 2	БВ 3	БВ 4	БВ 4
1	Глубина проникания иглы, 0,1 мм, не менее:								
	при температуре 25 °С	70	100	100	81	4	9	7	7
2	Растяжимость, см, не менее:								
	при температуре 25 °С	25	30	>150	93	50	1	1	1
3	Температура размягчения по кольцу и шару, °С, не ниже	60	58	43,1	59,3	0,6	5	8	6
4	Температура хрупкости по Фраасу, °С, не выше	-20	-20	-13	-16	20	-	-	-
5	Эластичность, %, не менее:								
	при температуре 25 °С	60	60	-	72,8	9,3	8	9	9
6	Температура вспышки, °С, не ниже	230	230	296	298	286	00	3	2
7	Изменение температуры размягчения после прогрева, °С, увеличение, падение не более	5	5	4,7	4,5	5,6	5	-	-
8	Эластичность, %, не менее	50	50		71,8	5,2	8	9	8

9	Изменение массы, не более	0,6	0,6	0,05	0,04	0,06	0,06	0,05	0,06
10	Растяжимость, см.	Не нормируется		>150	84,7	150	105	9,3	5,5
11	Однородность	однородно				Неоднородно	однородно		

Сравнительный анализ данных приведенных в таблице 4 показал, что при добавлении в сырье (гудрон) модификатора термоэластопласт марки СБС Л 30-01А (порошок производства ОАО «Воронежсинтезкаучук») в объеме от 4,0% до 6,0% и добавлении стабилизатора (сера техническая) производства ТОО «Атырауский нефтеперерабатывающий завод» от 0,05% до 0,15% улучшаются все показатели ПБВ.

Результаты испытаний показали, что СБС Л 30-01А порошок производства ОАО «Воронежсинтезкаучук» не уступает своим зарубежным модификаторам производство Испании, Германии, США и Китая по некоторым параметрам даже превосходит.

Выводы. Результаты испытаний по подбору рецептуры полимерно-битумного вяжущего будут использоваться на установке модифицированного битума, предназначенной для производства полимерно-модифицированного дорожного битума из вакуумного остатка Каражанбасской нефти (гудрона) с установки ЭЛОУ-АВТ и термоэластопласта SBS (стирол-бутадиен-стирольный блок-сополимер).

Установка состоит из следующих секций:

1. Секция нагрева гудрона поступающего из резервуаров хранения в товарно-сырьевом цехе с помощью ВОТ;
2. Секция предварительного смешения (диспергации и гомогенизации ингредиентов): ёмкость (5 м^3) с 2-х ярусной пропеллерной мешалкой и ВОТ-змеевиком, коллоидная мельница, дозаторы СБС и стабилизатора, насос циркуляционно-выгрузной;
3. Секция созревания: шесть комплектных параллельно работающих вертикальных емкостей (75 м^3) с 3-х ярусными пропеллерными мешалками, выгрузной насос;
4. Система эвакуации хвостовых газов из емкостей (компрессорный отсос с подачей в печь дожига хвостовых газов окисления гудрона).
5. Система управления на базе ПЛК

Проектная производительность установки примерно 120 000 тонн в год модифицированного битума.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Н.М. Лихтерова, Е.С. Лобанкова, Т.Н. Каштанова. Теоретические основы и технология получения нефтяных битумов. – Москва.МИТХТ имени М. Ломоносова, 2010. – С.99.
- [2] Белоконь Н.Ю., Васькин А.В., Сюткин С.Н. Современные проблемы модифицирования битумов //Нефтепереработка и нефтехимия. - 2000. - № 1. - С.72-74.
- [3] Полимерно-битумные вяжущие материалы на основе СБС для дорожного строительства. Информационный центр по автомобильным дорогам. Обзорная информация. Выпуск 4. – 2002. - С.28-29.
- [4] «Битумы и битумные вяжущие. Битумы нефтяные модифицированные дорожные. ТУ». Технические условия. СТ РК 2534-2014. - Астана.
- [5] Урчева Ю.А., Сыроежко А.М., Майданова Н.В., Васильев В.В. Выбор полимера для приготовления, полимерно-битумного вяжущего с улучшенными показателями качества //Известия Санкт-петербургского государственного технологического института. - 2013. - № 19/45. С.61-63.

СБС Л 30-01А МАРКАЛЫ СТИРОЛ-БУТАДИЕН-СТИРОЛДЫ БЛОК-СОПОЛИМЕРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП БИТУМДЫ ТҮРЛЕНДІРУ

Аккенжеева А.Ш., Сыдыков С.У. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекетік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Мақалада зерттеулер нәтижелері бойынша термоэластопласт модификаторының негізінде полимерлі-битумды тұтқырдың рецептурасын таңдау келтірілген. Модификаторларды қолдану арқылы кең интервалды иілгіштікке, тозуға тұрақты, жоғары механикалық беріктікке ие мұнай битумдарын алуға мүмкіндік береді. Зерттеулер негізінде, рецептураны дұрыс таңдағанда полимерлі-битумды тұтқырдың көрсеткіштері жақсаратындығы көрсетілген. Сондай-ақ, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, SBS -модификаторы (СБС Л 30-01А маркалы стирол-бутадиен-стирол блок-сополимері) көптеген көрсеткіштер бойынша Испания, Германия, АҚШ және Қытай шетелдік түрлендіргіштерден асып түседі.

Түйінді сөздер: битум, модификатор, гудрон, созылғыштығы, серпімділігі, пенетрация, созылымдылығы.

MODIFICATION OF THE BITUMEN USING THE STYREN-BUTADIENE--STYRENIC BLOCK SOPOLIMER SBS L 30-01A

Akkenzheyeva A.S., Sydykov S.U. - Caspian State University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan,

Annotation. The article presents the results of studies on the selection of composition of polymeric-bitumen binder based on a thermoplastic elastomer. The use of modifiers makes it possible to obtain petroleum bitumen with an extended plasticity interval, resistance to aging, and high mechanical strength. Based on the research, it has been shown that if the formulation is correctly selected, the parameters of the polymeric- bitumen binder are improved. Also, the results of the research showed that the modifier - styrene-butadiene-styrenic block copolymer of SBS L 30-01A brand surpasses the foreign modifiers of Spain, Germany, the USA and China in many respects.

Key words: bitumen, modifier, tar, plasticity, elasticity, penetration, expansibility.

**Актуальные проблемы социально-
экономического развития и правового
регулирувания**

МРНТИ 10.23.43

Косжанов К.Б.¹

¹Сулейман Демирель Университетінің магистранті

**ЖОСЫҚСЫЗ БӘСЕКЕЛЕСТІК АКТІЛЕРІН ШЕТЕЛ ЗАҢНАМАЛАРЫ
БОЙЫНША САРАЛАУ**

Аңдатпа. Мақалада жосықсыз бәсекелестіктің актілерін саралау қарастырылады, негізгі белгілері келтіріледі.

Жосықсыз бәсекелестік актілерін саралау арнайы бір қызығушылық тудырады сөзсіз, өйткені жосықсыз бәсекелестік, монополиялық қызмет, мемлекеттік органдардың бәсекелестікке қарсы әрекеттері сынды монополияға қарсы заңнама құқық бұзушылық түрлерінің бірі болып табылады.

Қазіргі таңда, халықаралық тұрғыда жалпы мемлекеттердің қабылдаған жосықсыз бәсекелестіктің ұғымы мен актілер тізбесі жоқ. Бірақ бұл, жосықсыз бәсекелестіктің ұғымы мен актілер тізбесін шығаруды шектемейді. Осыған орай, автор, бұл мақалада шетел заңнамаларына сай, жосықсыз бәсекелестік актілерін саралайды.

Түйінді сөздер: бәсекелестік, жосықсыз бәсекелестік, актілер, шатастық, бойкот, демпинг, коммерциялық тыңшылық, параға сатып алу, дискредитация.

Қазіргі таңда нарықтық экономика – әртүрлі өндірістік, коммерциялық, қаржылық, ақпараттық және т.б. құрылымдардан тұратын, әртүрлі бизнес салаларымен байланысқан, нарық атты бір ғана түсінікте бірігетін өзін (ауқымды) бір организм ретінде көрсетіп келеді. Нарықтық қатынастардың болмысын көрсететін негізгі ұғым, ол – бәсекелестік (competition).

Өкінішке орай бәсекелестік пайда болғаннан бері теріс пиғыл арқылы бәсекелестікке қол жеткізгісі келетіндер біршама. Бұл ретте халықаралық және отандық заң шығарушылар құқықтық тұрғыда бұған жосықсыз бәсекелестік терминін беріп, жосықсыз бәсекелестікті заңмен тыйым салған.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 26- бабы 4 - тармағында, Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады, деп көрсетілген.

Өкінішке орай қазіргі таңда жосықсыз бәсекелестік актілеріне қатысты тек қана доктриналық классификация берілген, және бұл мәселеде ғалымдардың ғылыми шығармаларын қоса алғанда әртүрлі болып келеді.

Мысалы революцияға дейінгі кезеңдегі атақты заңгер В. А. Гольденберг жосықсыз бәсекелестікке қатысты барлық әрекеттерді алаяқтық жарнама деп топтастырған. Яғни ол, теріс жарнама, теріс пиғылды әрекеттермен бәсекелестің жұмыстарын немесе тауарларын тым мақтап жібереді немесе жұмыс пен тауарларын дискредитацияға жібереді. Жосықсыз бәсекелестіктің ерекше әрекеттері ретінде, В. А. Гольденберг, жалған жарнама деп тұтынушыларды алдау әрекеттер деп саралаған. Теріс жарнама деп В. А. Гольденберг бәсекелестің мүддесін, тауарын немесе жұмысын диффамациялау (дискредитация) деген. Жосықсыз бәсекелестіктің бөлек формалары деп мекемелердің бір бірімен араластырылуы, сауда және өндіріс құпияларын жариялау және бәсекелестің өндіріс құпияларын білу мақсатында жұмысшыларын алдау деп бөлген [1, 69-140 б.].

Неміс ғалымы Эрнст Иоахим Местмекер, жосықсыз бәсекелестікті саралаудың бірде біреуі логика тұрғысынан дұрысынан саралауға келмейді деген пікірге келген. Дегенмен ғалымның ойынша жосықсыз бәсекелестікті саралау керек, өйткені ол жосықсыз бәсекелестік түрін барынша анықтауға көмектеседі. Ғалым жосықсыз бәсекелестік белгілерін төрт топқа топтастырған:

- 1) Бәсекелестің тауарларын өткізуде кедергі келтіру, оларды дискредитациялау және бойкот
- 2) Алаяқтыққа жетелейтін және жалған жарнама
- 3) Араластырылатын паразитті бәсекелестік (патенттелмеген тауарларды, тіркелмеген өнімдерді және өзгеге тиесілі тауар белгілерін қолдану)
- 4) Демпинг (бәсекелестердің тауарларына қарағанда тауарларды тым төмен бағада сату) [1. 80-81 б].

Танымал неміс заңгері Иосиф Колер де жосықсыз бәсекелестіктің логикалық тұрғыдағы саралаудың анықтамасын бере алмай тек қана белгілерін көрсететін әрекеттерді тізіп берген [2.62-64 б].

Осы тұрғыда саралаудың әртүрлі болуының бірден бір себебі бұл мемлекеттердегі заң жүйелерінің әртүрлі болуымен де ұштасады.

Сонымен, жосықсыз бәсекелестікке түрлері және оларды саралаудағы шетел заңнамаларын зерттей келе, оларды келесідей бес топқа топтастыруға себеп болды.

1. Бәсекелестердің өндірістік меншіктегі құқықтарын бұзатын әрекеттер.

Яғни, бұл топқа келесідей әрекеттер жатады: мекемелердің, тауарлардың, бәсекелестің сауда қызметімен араластырылуы; сауда және өндірістегі құпияларды жариялау.

1. Араласу, араластырылу болып жосықсыз бәсекелестің мекемесінің, тауар немесе өнім белгілері өзіне қарағанда әлдеқайда сәтті болған бәсекелестің мекемесінің, тауар немесе өнім белгілеріне ұқсауы танылады.

Аталмыш жосықсыз бәсекелестіктің түрі қазіргі нарық заманында кең таралған, өйткені нарықты «жаулаудың» оңай түрі болып табылады. Сондықтан бұл әрекет көптеген экономикалық дамыған мемлекеттердің заңнамаларында тыйым салынған, және бұл әрекетті жасаған субъектілерге азаматтық құқықтық, әкімшілік құқықтық және қылмыстық құқықтық жауапкершілік көзделген.

Германияда бұл әрекеттермен күресетін арнайы жосықсыз бәсекелестік туралы 2004 жылғы Заң бар. Ол заң өндірістіктік меншікті қорғауға байланысты арнайы заңмен тең дәрежеде қолданылады.

Мысалы фирмалық атауларды қорғау 2004 жылғы заңның § 16 [3] және Неміс сауда уложениясының § 12 жүзеге асырылады. 2004 жылғы

§16 Заңның 1 тармағына сәйкес, «Тұлға, сауда айналымында коммерциялық немесе өндіріс мекемесінің атауын қолданатын болса, және бұл әрекет толық құқықты өзге тұлғаның мекемесімен араласатын болса, соңғысының талабы бойынша қолдануды тоқтатуға тиіс» деп жазылған[4]. Құқықтық нәтиже ретінде алдыңғысының алдағы уақытта бұндай әрекеттерді тоқтатуы және бұл әрекеті үшін шығынды өндіріп беруі болып табылады.

1991 жылғы «Жосықсыз бәсекелестік туралы» Испания Заңының 6-бабына сәйкес, бәсекелестердің қызметтерді ұсыну барысында немесе мекемелерін араластыру тыйым салынады делінген (Acto de confusión). Яғни бұл әрекеттер бұндай заңбұзушылықты саралауға жетерлік.

Араластыруды тудыратын Жосықсыз жарнаманы дегеніміз, Испан жалпы Жарнама туралы Заңының 6-бабына сәйкес, бәсекелестің мекемелерін, қызметтерін, тауарларын, тауар белгілерін, тауар атауларын және өзге де белгілерді негізсіз атаудың, аббревиатураны, географиялық орнын немесе тауар белгілерін айырмашылығы болмайтындай немесе айырмашылығы сәл ғана болатындай әділеттілікке (Buena fe), этикалық нормаға және сауда дәстүріне қайшы жарнама болып табылады.

Кеткен шығынға байланысты санкция ретінде жосықсыз әрекеттерді істегеннен шығынды өндіру болып табылады.

2. Коммерциялық құпия өндірістік құпияға қарағанда қылмыстық заңнамамен қорғалмайды. Оларды заңсыз алу мен жайып салудан қорғаудың бірден бір жолы жосықсыз бәсекелестік нормаларын қолдану болып табылады. Сауда құпиясын жайған қызметшінің әрекеті жосықсыз бәсекелестік болып табылады, егер оның әрекетінде келесідей жағдайлар болса: егер ол бәсекелестің қызметшісі болып ауысса, бәсекелестің қызметшілерін алдаса, өз ісін бірігіп бастаған екінші өндіріс иесінің коммерциялық құпияларын қолданса.

Жоғарыда келтірілген елдердің заңнамаларына қарағанда, Қытай Халық Республикасының 1993 жылғы «Жосықсыз бәсекелестікке қарсы» Заңында (Law of the People's of China for Countering Unfair Competetion), «коммерциялық құпия» сөзіне анықтама береді.

Заңға сәйкес, коммерциялық құпия деп бәріне бірдей жайыла бермейтін техникалық және шаруашылық ақпарат, яғни ол иелеріне экономикалық пайда әкелетін және оны қорғау үшін иелері барын салатын ақпаратты түсінген жөн.

Сонымен қатар Қытай Заңнамасы да Ұлыбритания, Франция, Германия секілді, коммерциялық құпияны жаю, қылмыстық заңнамалармен жауаптылыққа тартылуы мүмкін.

Коммерциялық шпионаж үшін тыйым Испанияның 1991 жылғы Жосықсыз Бәсекелестік туралы Заңында да жазылған. Аталмыш заңның 13 -бабында, кәсіпкерлік қызметті жүргізуге байланысты өндірістік немесе өзге де құпияны иесінің рұқсатынсыз қолдану немесе жаю, егер жайған немесе қолданған субъект заңды негізде сол ақпаратқа қол жеткізген, бірақ үшінші тұлғаға жаймау туралы шарт жасасқан болса немесе шпионаж немесе соған ұқсас әрекеттер нәтижесінде қол жеткізген болса, бұндай әрекеттер тыйым салынады деген.

2. Кәсіпкерлердің жеке құқығы болып табылатын іскерлік беделін, атағын, абыройын бұзатын бәсекелестік әрекеттер.

Жосықсыз бәсекелестіктің бұл категориясына шетел заңнамалары әдетте дискредетация және салыстырмалы жарнаманы жатқызады.

Дискредетация (кейбір мемлекеттердің заңнамаларында бұл әрекет диффамация деп аталады) бұл жанамада түрде өз өнімдерін, тауарларын мақтай отыра бір бәсекелестің екінші бәсекелестің өнімдерін, тауарларын компраамацияға ұшыратуды мақсат тұтатын жарнаманың түрі [5. 484 б].

Зерттеліп отырған көп елдердің заңнамаларында бәсекелестің әрекетін дискредетация деп тану үшін негізгі төрт жағдай қажет: алдымен бәсекелес туралы ақпарат сауда немесе өндіріс ортасында тарауы тиіс; екіншіден таратылып жатырған ақпарат

жалған болуы тиіс; үшіншіден таратылып отырған ақпарат бәсекелеске зиян тигізу мақсатында болуы тиіс; төртіншіден ақпаратты тарату жазбаша немесе ауызша түрде болуы тиіс.

Ұлыбританияда 1952 жылы дискредетацияны және жосықсыз бәсекелестік актілерін жоюға арналған арнайы заңдар қабылданған (defamation act). Аталмыш заңға сәйкес жауапкершілік туындауы үшін (азаматтық құқықтық немесе қылмыстық құқықтық) тек қана жалған ақпараттың таратылуы жеткілікті, сондай ақ таратып отырған субъект өзінің таратып отырған ақпараттың жалғандығын білмегені немесе абайсызда жасағаны маңызды емес.

Германияда кәсіпкерлердің және өндірістің беделі Германияның азаматтық уложениясымен және жауапкершілігі бар арнайы заңдармен, сондай ақ жосықсыз бәсекелестік туралы арнайы заңымен және қылмыстық заңнамамен қорғалады.

Мысалы Германия азаматтық уложениясының 824 параграфында келесідей норма қарастырылған: Өгенің өндірістік немесе сауда кредитін бұзатын жалған ақпарат таратудан келген зиян қайта өндірілуге жатады. Бұдан бөлек бәсекелестің беделіне залал келтіретін шын ақпарат та азаматтық заңнамаға сәйкес өндірілуге жатады (Германия азаматтық уложениясының 826 параграфы).

Германияның 2004 жылғы Жосықсыз бәсекелестікке қарсы заңында дискредетация үшін қылмыстық жауапкершілік көзделетіні қарастырылған. Онымен қоса қылмыстық заңнаманы бұзу, қылмыстық санкциямен қатар азаматтық санкцияны да қосады, яғни бұдан әрі ондай ақпаратты тыйым салумен қатар келген залалды өндіру туралы.(6)

Италия азаматтық кодексінің 2596-бабының 2 бөлігінде дискредетацияға заңды түсінік берілген. Аталмыш нормаға сай, дискредетация ол «бәсекелесті дискредетация жасайтын ақпаратты тарату немесе баға беру». Италия доктринасы бойынша, бәсекелесті дискредетация жасайтын ақпаратты тарату тек қана жазбаша емес, сонымен қатар көпшілікке мәлім болған ақпаратты ауызша тарату дискредетация болып табылады [7].

Дискредетацияға санкция ретінде Италия азаматтық кодексімен сот арқылы оның ізін кесу және келген залалды өндіру шаралары қарастырылған.

Италиялық заңнамаға қарағанда француздық заңнама дискредетация әрекетіне құқықтық анықтама бермейді. Аталмыш әрекеттің ізін кесу әдетте соттың қарауы арқылы жүзеге асады. Яғни дискредетация деп бәсекелестің атына, тауарына, өніміне немесе қызметін төмендететін кез келген ақпарат.

Қазіргі таңда француз заңгерлері дискредетацияның екі түрге бөледі: тұлғаны және мекемені. Тұлғаның беделін түсіру саяси немесе діни жолмен, немесе тұлғаның мекемесі

банкроттық үстінде деген сияқты жолмен жүргізіле алады. Сондай-ақ клиентурасын алу мақсатында белгісіз тұлғаны дискредитациялау да заңсыз болып табылады.

Мекеменің (өндірістің) беделін түсіру болып, бәсекелестің мекемесі өзгенің өндірістік құқықтарын бұзып жатыр, яғни өзгенің тауар белгісін қолданып жүр т.с.с. немесе оның қызметі қылмыстық топпен қаржыландыруда деген сынды жалған ақпаратты тарату болып табылады. Бұндай алып қашпа әңгімелерді тарату тек қана Францияда емес, сондай-ақ Қытай, Жапония сияқты мемлекеттерде де бар.

Егер таратушы тұлға, жалған ақпаратты таратуды қасақана жасаған болса, бұл орайда оған қылмыстық және азаматтық заңнамалар нормасы қолданылады. Ал егер ақпарат расталса, бірақ іскерлік беделіне нұқсан әкелген болса, онда Франция заңнамасы бойынша бұл әрекет үшін жосықсыз бәсекелестікке қарсы нормалардың азаматтық жауаптылық тудыратын нормалары жүзеге асады.

Бедел түсірудің тағы бір түрі ол салыстырмалы жарнама болып табылады. Аталмыш құқықбұзушылықтың ізін кесу ережелері, Францияда сот тарапынан жүзеге асқан. Бәсекелестің әрекетін салыстырмалы жарнама деп саралау үшін, бәсекелестің тауарының сапасы немесе сапасының төмендігі туралы немесе оның бағасына қатысты өзінің тауарымен тікелей тауарымен салыстыруы жеткілікті.

Сондай-ақ сот практикасы фавнитикалық жарнама яғни салыстыруға шақыру жарнамаларын салыстырмалы жарнамаға жатқызған. Мысалы айтсақ «біздің тауарды «А»ның тауарымен шатастырмандар» деген жарнамалар, әдетте осы жарнаманы таратқан кәсіпкерге артықшылық береді.

Германияда салыстырмалы жарнамаға Жосықсыз бәсекелестікке қарсы Заңның он төртінші параграфымен тыйым салынады. Аталмыш норма негізінен дискредитациямен, яғни беделін түсірумен күресу үшін арналған, яғни сауда қызметіне залал келтіретін ақпаратты тарату тыйым салынған. Келтірілген залал өндірілуге жатады. Бұдан бөлек салыстырмалы жарнамада сот практикасы, жарнама бағытталған бәсекелестің атауы есімі айқындалмай, тек қана салыстырылып жатырған объектті шығарушысы немесе өндірушісімен теңестірсе немесе ұқсатса жеткілікті деген тұжырымға келген. Егер жарнамада жоғарыдағыда ақпарат болмаса онда ол жарнамаға рұқсат етіледі.

Тағы бір айта кетерлік мәселе, кей жағдайларда салыстырмалы жарнамаға рұқсат беріледі. Ондай кездер, адал бәсекелестің қызметіне теріс пиғылды әрекеттер жүзеге асқанда. Мысалыға айта кетсек, «А» кәсіпкердің тауар белгісін «Б» кәсіпкер қолданып өз тауарларын нарықта өткізіп жүр. Осыны білген «А» кәсіпкер тауарын салыстыра отыра жарнама жасай алады, яғни шынайы тауарды көшірмелі тауардан ажырату үшін.

Италия сот практикасында да бұл мәселе кеңінен қарастырылған. Сот практикасының ережесіне сәйкес, салыстырудың тыйым салудағы басты белгісі бұл бәсекелестің өнімін түсіру немесе кемшілігін арттырудағы субъективті ниеті.

3. Нарықтағы үстем жағдайға орнықтыру мақсатындағы бәсекелестік әрекеттер.

Жосықсыз бәсекелестік әрекеттердің бұл категориясына біз бойкот және демпингті жатқызамыз.

Бойкот, бәсекелесті қорқытуы немесе оны бәсекелестік күрестен мүлде шығарып жіберуді көздейтін жосықсыз бәсекелестіктің қауіпті түрлерінің бірі болып табылады. Сонысына қарамастан сот практикасы бұл әрекетке барынша сақтықпен баға беруде. Бұған себеп, қазіргі таңда азаматтық құқықтың негізгі қағидаларының бірі болып шарт еркіндігі қағидасы орын алуда, сондықтан сауда қатынастарында қатысушылардың бірі мәмілелерден бас тартса бұл құқық бұзушылық болып саналмайды. Егер бәсекеге қатысушы «іскерлік айналымды» немесе «әділ әдет ғұрыпты» бұзатын әрекеттер жасағанда, теріс пиғылды әрекет, яғни бойкот болып саналады. Мысалыға айтар болсақ, бәсекелестерді жолдан ығыстыру мақсатында бағаны негізсіз көтеру, бойкоттың бір түрі болып саналады. Сондықтан сот практикасы осы сынды істерді қарағанда, көбіне субъектінің нарықтағы үлесіне қарайды, яғни үстем жағдайға сай келе ме, келмей ме, егер үстем жағдайға ие болса онда бұл ретте антитресттік яғни монополияға қарсы заңнама қолданылады, яғни монополияға қарсы заңнама жосықсыз бәсекелестікпен күресте жосықсыз бәсекелестікке қарсы заңнаманы толықтырып тұрады [8. 211 б].

Әсіресе бұндай жағдайлар Германияда орын алады, ол жерде сот практикасы проблеманы шешуде келесідей жолды таңдаған: әділ бәсекелестікті жүргізу ережелерін бұзу, монополияға қарсы заңнама бұзу фактілеріне негізделеді, осы орайда олардың ізін кесу үшін монополияға қарсы заңнамамен қатар жосықсыз бәсекелестікке қарсы заңнаманы да қолдану керек деген шешімге келген.

Жосықсыз бәсекелестікке қарсы неміс заңнамасына сәйкес, егер әрекет бәсекелесті сауда қызметінен шектеуге алып келсе, және «нарықтағы қарым қатынасты» бұзса, онда бұл әрекет бойкот деп сараланады.

Неміс заңгерлерінің ойынша, Аталмыш заңның ережелері сәйкес бойкотты жосықсыз бәсекелестіктің түрі деп саралаумен қатар монополияға қарсы заңнамамен де саралануы тиіс.

Сонымен Германияда жосықсыз бәсекелестіктің түрі бойкотпен күрес, монополияға қарсы заңнама бұзушылықтар фактісі негізінде жүзеге асырылады, сондықтан жосықсыз бәсекелестікке қарсы заңнама, монополияға қарсы заңнама нормаларымен қатар субсидарлы түрде қолданылады.

Францияда бойкот ұғымы кең мағынада түсініледі. Бұл түсінікке кәсіпкерлердің немесе олардың бірлестігінің бәсекелесті нарықтан шығару мақсатындағы кез келген әрекеті жатады. Жосықсыз бәсекелестіктің бұл түріне қарсы күрес, әлі күші жойылмаған 30.06.1945 жылғы №451483 Ордонанс негізінде жүзеге асады.

Францияда бойкот жосықсыз бәсекелестіктің қауіпті түрлерінің бірі ретінде есептеледі, сондықтан оны жасауда Ордонанс азаматтық құқықтық, әкімшілік және қылмыстық жауаптылық белгілеген.

Италия, Испания, Жапония секілді мемлекеттердің заңнамалары Франциялық заңнамаларға қарағанда жұмсақ болып келеді, тек қана келтірілген зиян үшін оны өтеу үшін азаматтық құқықтық жауапкершілік белгілейді. Мысалыға Италия Азаматтық кодексінің - бабының бөлігіне сәйкес, егер бәсекелестік қарым қатынас қатысушы «өзге тұлғаның мекемесіне зиян тигізу қаупі болуы мүмкін және кәсіби этикаға сай емес тәсілдермен тікелей немесе жанама түрде пайда тапса» онда бұл жағдайда оған азаматтық құқықтық жауапкершілік белгіленген.

Бәсекелестік қатынастарды реттеу бойынша шетел практикасында, бәсекелестік қарым қатынас қатысушыларына бойкоттан бөлек, демпинг сынды жосықсыз бәсекелестік түрі де кездеседі. Демпинг нарықта үстем жағдайды иеленіп алатын сондай ақ нарықта максималды көп тұтынушыларды тартып алатын жосықсыз бәсекелестіктің кең таралған түрі.

Экономикалық тұрғыдан алып қарасақ, демпинг табиғаты бұл тауар өндірушінің тауарды өз бағасынан арзан бағаға сату болып табылады. Алғашқыға қарасақ бұл біртүрлі көрінуі мүмкін, алайда бұл тәсіл әлдеқайда эффективті болып келеді, және көптеген компаниялар шығынға кетсе де бұны қолдануда. Мысалыға айта кетсек 1970 жылы жапондық Sony компаниясы, өзінің жоғары сапалы Жапонияда шығарылған телевизорларын ішкі нарықта \$333 сата отырып, Америка халқына \$180 сатты. Яғни сол кез үшін бұлардан артық ешкім ұтыс ұсынысын бере алған жоқ. Осы арқылы олар өздеріне атақ жинап, Sony компаниясы біраз жылға дейін «баға сапа» бойынша негізгі эталондардың бірі болды [9.164-165].

Бұдан бөлек, шетелдердің экономикалық және құқықтық доктринасы «кәсіпкер өз тауарларының және өнімдерінің бағасы үшін жалғыз сот» деген қағиданы негіздейді. Алайда кейде доктрина, белгілі бір дәрежелерде қабылданған заңнамалардан аса алмай шектеліп қалады. Мысалы И. Колердің айтуы бойынша «әрекет жосықсыз бәсекелестік деп сараланбайды, егер коммерсант немесе өндіруші жүйелі түрде шынайы бағасынан арзан сатып тұрса» деген. Бірақ қазіргі таңда көптеген мемлекеттердің заңнамаларында тауарды

өз құнынан төмен сату немесе шығынға сату жосықсыз бәсекелестік деп танылады [10.728 б].

Демпингпен күрес үшін алғаш болып көңіл бөлген Франция елінде баға қоюда еркіндік берілген. Алайда, бағаны спекулятивті көтеріп түсіру Франция қылмыстық кодексіне сәйкес тыйым салынған. Өйткені ол нарыққа арзан сапасыз заттардың келуіне, бағаны түсіреді, бәсекелестерге зиян алып келеді және тауардың ақиқи бағасы, сапасына қатысты тұтынушыларды алдайды.

Германияда да Франция еліндегідей баға қоюда еркіндік берілген. Бәсекелестік қатынастарға қатысушылар арасында кейбір тауарлар үшін келісіп баға қоюға болады, алайда шарттың басты міндеттерінің бірі ол баға максималды немесе минималды болмауы тиіс. Бұл міндетті бұзу азаматтық тәртіпте жауапкершілік алып келеді, және бұзған субъект(ілер) қалғандарына келген залалды өтеуі тиіс.

4. Бәсекелестің өндірісін таратуға бағытталған бәсекелестік әрекеттер. Бұл құқық бұзушылықтарға сауда мен өндіріс құпиясын білу мақсатында бәсекелестің жұмысшыларын алдау мен сатып алу жатады.

Бәсекелестің жұмысшыларын алдау, қазіргі таңда доктринада және заң шеңберінде де жүзеге асырылмайтын жосықсыз бәсекелестіктің түрі. Яғни бұл мәселе, рұқсат берілген және тыйым салынған жағдайларды реттеу қиынға соғады. Әр жағдайда бұны сот шешеді.

Шетелдік жалпы көзқараста қабылданған доктринасына келсек, жұмысшының еңбек шарты бітпей жатып бәсекелестің мекемесіне ауысу, бәсекелестің теріс пиғылды әрекеттері, жұмысшының кетуіне байланысты келтірілген залал секілді жағдайлар орын алғанда ғана бұл әрекеттің жосықсыздығын дәлелдеуге болады. Және аталмыш жағдайлардың сипаты болғанда ғана бұл әрекет мекемені таратуға бағыттаған деген шешімге келуге болады.

Италия доктринасы бұл әрекетті, біздің ойымызша, жақсы зерттеген. Италиан заңгерлерінің ойынша, нақты емес әрі ең қиын анықталатыны, бұл бәсекелестің жұмысшысын алдап өзінің жұмысына алу болып табылады. Негізінен бәсекелестің жұмысшысына жұмыс ұсыну бұл жосықсыз бәсекелестік болып табылмайды, бірақ бәсекелестің жұмысшысын өзіне тарта отырып, бәсекелестің мекемесіне залал келтіру, әсіресе шаруашылық қызметіне залал келтіру болса бұл жосықсыз бәсекелестік әрекеттері болып табылады [11.212 б].

Зерттеліп отырған әрекеттің айрықша белгілері ретінде жұмысшының ауысуымен қатар бәсекелестің экономикалық инициативасының көрінуі; жұмысшыларда бәсекелеске деген, оның ішінде қаржылық сенімсіздікке азғыру; жұмысшыларды кейін жұмысқа

орналастыру мақсатымен емес, керісінше олардың қаржылық, экономикалық, коммерциялық құпияны білу мақсатында көндіру және сол сияқты т.б. әрекеттер.

Аталмыш әрекеттер шетел заңнамаларында келген залалды өтету мақсатында азаматтық құқықтық жауапкершілік белгілейді.

Бәсекелестің жұмысшыларын алдап өзіне алумен қатар қызметкерлерді сатып алу әрекеті тығыз байланыста.

Жосықсыз бәсекелестікке қарсы Германия заңнамасы жұмысшыларды сатып алу әрекетін екі түрге бөледі. Біріншісі, ол сауда және өндіріс құпияларын анықтау мақсатындағы сатып алу. Сатып алудың бұл түрі, бәсекелестің мекемесін тарату мақсатында жұмыскерді алдап өзіне алумен қатар, пара бере отырып құпияны жаюды көздейді. Екіншіден, бәсекелестің клиентурасын тартып алуды көздейтін, сауда және мәміле операцияларында артықшылық алу мақсатында сатып алу әрекеті болып есептеледі.

Сатып алудың қай түрі болмасын неміс заңнамасында ол қылмыстық жауаптылықты көздейді, яғни пара берген де алған да қылмыстық жауаптылыққа тартылады.

Жұмысшыларды сатып алу және алдап өзінің жұмысына алу, жеке жосықсыз бәсекелестік түрі ретінде Қытай және Франция заңнамаларында да көрсетіледі.

5. Бұдан бөлек жоғарыдағы тізімнен бөлек жосықсыз бәсекелестіктің өзге де түрлері кездеседі.

Өзге түрлеріне алдымен жалған жеңілдіктер өткізу әрекетін жатқызуға болады. Аталмыш әрекет кей мемлекеттерде жеке өз алдына жосықсыз бәсекелестік түрі болып танылады. Бұндай әрекет әсіресе Германия, Италия заңдарында көрінеді.

Клиенттерді теріс пиғылмен тартып алу да жосықсыз бәсекелестіктің ерекше түрлерінің бірі болып келеді. Бұл әрекеттің ерекшелігі әр сатып алушыға фирманың флаерлерін бере отырып басқа сатып алушыларды тарту болып табылады. Адам тартқаны үшін, белгілі бір мөлшерде тауарларға жеңілдік немесе сыйақы беріледі. Кей мемлекеттерде бұл әрекет үшін қылмыстық құқықтық жауапкершілік белгіленеді.

Жоғарыда айтылғандары жалпылай келе, жосықсыз бәсекелестіктің шетел заңнамалары бойынша саралану жолдары көп екенін аңғаруға болады. Біздермен, әлем практикасында көп таралғандары және отандық бәсекелестікте қолданып жүргені зерттелінді.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Гольденберг В А Недобросовестная промышленная конкуренция // Вестник права СПб 1901 №6 С 4 8 - 81. № 7 С 96-140

[2]. Unfair Competition Some comparative aspects of the laws of the United States, Germany, France and the United Kingdom A report of a Symposium held on May 20, 1965 by the British Institute of International and Comparative Law at the Law Society London Ed by Thomas D , 1966 P 62

[3]. Burgerliches Gesetzbuch / Германское гражданское уложение / Паландт 59-е, перераб изд Мюнхен Beck, 2000 2715

[4]. Торговое уложение Германии Закон об акционерных обществах Закон об обществах с ограниченной ответственностью Закон о производственных и хозяйственных кооперативах М ВолтерсКлувер. 2009

[5]. Pirovano A La concurrence deloyale en droit francais // Revue international de droit compare P. 1974 № 3

[6]. Strafgesetzbuch mit Erläuterungen / Уголовный кодекс Германии с постатейным материалом / сост К Лакнер, К Кюль 23-е, перераб изд Мюнхен Beck, 19

[7]. Зиненкова О.Н. Правовое регулирование борьбы с недобросовестной конкуренцией в ЕЭС и в странах -членах сообщества дис канд юрид наук 12 00 03 / Зиненкова Ольга Николаевна М, 1984

[8]. World Unfair Competition Law An encyclopedia, vol 1 Leyden Ed by Pinner H L, Sijthoff. 2013

[9]. Линдерт П Экономика мирохозяйственных связей пер с англ М Прогресс, 1992

[10]. Reimer D La repression de la concurrence Del ovale en Allemagne P Ed Economica, 1978

[11]. Meucci M Storno dei dependent! e concorrenza sleale // Lavoro e previdenza oggi 1996

ВНЕШНЯЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ИНОСТРАННОЙ ВАЛЮТНОЙ ЭКСПЕРТИЗАЦИИ

Косжанов К.Б. – магистрант Университета Сулейман Демирель, г. Алматы, Казахстан.

Аннотация. В статье рассматриваются квалификация актов недобросовестной конкуренции, приводятся ее основные признаки.

Квалификация актов недобросовестной конкуренции представляет определенный научный интерес, так как недобросовестная конкуренция является одним из распространенных видов нарушений антимонопольного законодательства наряду с такими видами, как монополистическая деятельность и антиконкурентные действия государственных органов.

В настоящее время, на международном уровне не имеется четкого определения и перечень актов недобросовестного конкуренции общепринятой государствами.

Это, однако, не означает, что невозможно выработать какое-либо общее определение понятия и перечень актов недобросовестной конкуренции.

В связи с чем, в настоящей статье автор квалифицирует актов недобросовестной конкуренции в соответствии с законодательствами зарубежных стран.

Ключевые слова: конкуренция, недобросовестная конкуренция, акты, смешение, бойкот, демпинг, коммерческий шпионаж, подкуп, дискредитация.

EXTERNAL COMPETITIVENESS ACTIVITIES IN FOREIGN CURRENCY EXAMINATION

Koszhanov K.B. - magistr of the University Suleiman Demirel, Almaty, Kazakhstan.

Annotation. The article considers forms of qualification of unfair competition, and shows its main features.

The qualification of acts of unfair competition represents a certain scientific interest, because unfair competition is one of the most common types of violations of the antimonopoly law, along with such types as monopolistic activity and anticompetitive actions of state bodies.

Currently, at the international level, there is no clear definition and list of acts of unfair competition by generally accepted by states.

This, however, does not mean that it is impossible to work out any general definition of the concept of unfair competition.

In addition, in this article the author classifies the acts of unfair competition in accordance with the laws of foreign countries.

Key words: competition, unfair competition, acts, confusion, boycott, dumping, commercial espionage, bribery, discrediting.

УДК 330.33:360

**Бакыткаликызы Н¹., магистр
Естурлиева А.И¹., научный руководитель**

¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА РЕСУРСНО-ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ НЕФТЕГАЗОДОБЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Аннотация. Статья посвящено экономической оценке ресурсно-производственного потенциала предприятий, а также ресурсного сырья и нефтегазодобывающей промышленности в Казахстане.

Ключевые слова: рост экономики, Оценки развития глобальной экономики, Глобальные проблемы, перспективы развития, прогноз развития Республики Казахстан.

Экономическая оценки развития ресурсной экономики основываются на том, что ее восстановление будет происходить медленно. В связи с ослаблением мирового спроса конкуренция на экспортных рынках усилится, а цены на товары не будут иметь условий для устойчивого роста или, по крайней мере, будут расти заметно медленнее, чем в предыдущее десятилетие. [1] Казахстан останется одним из крупнейших производителей углеводородного сырья. Вместе с тем, Республика примет участие в решении проблемы глобального потепления, ускоряя технологическую модернизацию энергетики и развитие энергосбережения. Имея стабильную политическую среду, значительный экономический и человеческий капитал, богатые природные ресурсы, основную производственную инфраструктуру, устойчивую финансовую систему, Казахстан способен трансформировать вызовы, созданные текущим мировым экономическим кризисом, в новые возможности для достижения сбалансированного и устойчивого развития энергетики. [2].

Учитывая, что реализация масштабных планов столкнется с ужесточением бюджетных ограничений, будет обеспечен высокий уровень доходности государственных инвестиций и повышена эффективность реализации принимаемых программ.

Сама нефтегазовая отрасль Казахстана в 2018 году традиционно уже обеспечила сильную поддержку бюджету страны, вновь продемонстрировав его зависимость от нефтяных доходов.

Согласно данным Министерства энергетики Казахстана, объем добычи сырой нефти в республике по итогам года достиг 86,2 млн тонн, что на 10,5% больше по сравнению с 2016 годом и на 2% превысило плановый показатель, равнявшийся 84,5 млн тонн. Прошлогодняя добыча – рекордная за всю историю развития нефтегазовой отрасли страны.

Добыча природного газа в Казахстане в минувшем году была зафиксирована на уровне порядка 52,9 млрд кубометров, на 14% превысив показатель предыдущего года и на 10% плановую цифру, составлявшую 48,1 млрд кубометров. Кроме того, было произведено 2,9 млн тонн сжиженного газа и 31,6 млрд кубометров товарного газа – оба показателя продемонстрировали рост относительно 2016 года – на 8,2% и 10,9% соответственно. [3].

В прошлом году экспорт нефти составил 69,8 млн тонн нефти, или 112,4% к предыдущему году, газа – 17,3 млрд кубометров, или 126,3% соответственно.

Объем переработки нефти на казахстанских НПЗ в 2017 году в сравнении с предыдущим годом вырос на 2,8%, а к плану – на 2,6%, достигнув отметки в 14,9 млн тонн.

В истекшем году впервые за последние несколько лет на фоне, пусть неуверенного, но все же роста мировых нефтяных цен, отрасль сумела продемонстрировать подъем. Ранее, три года подряд показатель по нефтедобыче в стране падал: в 2016 году он равнялся 78 млн тонн, в 2015-м – 79,5 млн тонн, в 2014-м – 80,8 млн тонн; в 2013 году в сравнении с предыдущим годом отрасль подросла на 3,2% – до 81,731 млн тонн с 79,2 млн тонн соответственно, при том, что и в 2012-м добыча была на 1,1% ниже, чем в 2011-м.

Традиционно основной объем нефтедобычи в прошлом году пришелся на тройку гигантов – Тенгиз, Карачаганак, Кашаган, а также на месторождения, эксплуатируемые «дочкой» национального нефтегазового холдинга «КазМунайГаз». [4].

По информации Министерства энергетики РК, лидер казахстанской нефтедобычи ТОО СП «Тенгизшевройл»(ТШО), разрабатывающее гигантское нефтяное месторождение (Атырауская область), в 2017 году обеспечило наибольший показатель производства сырой нефти в структуре общереспубликанского объема – 28,7 млн тонн (33,3% всей добычи страны). Данный показатель на 4,1% больше, чем в 2016 году. Кроме того, по данным самого ТШО, в минувшем году компанией было реализовано порядка 1,38 млн тонн сжиженного газа; 7,45 млрд кубических метров сухого газа, а также 2,49 млн тонн серы., смотрите рисунок 1.

Рисунок 1 - Доля нефти и газового конденсата

В течение всего года на Тенгизе продолжалась реализация Проекта будущего расширения и Проекта управления устьевым давлением скважин (ПБР-ПУУД), благодаря

которым, как известно, добыча нефти на месторождении увеличится на 12 млн тонн до 38 млн тонн в год. По сведению ТШО, по итогам года ПБР-ПУУД отработал 25 млн человеко-часов без потери рабочих дней. Результатом проведенных в разные месяцы прошлого года форумов строительных компаний и поставщиков услуг стало увеличение в ПБР-ПУУД казахстанского содержания. Помимо этого, в 2017 году на воду были спущены 10 судов, специально построенных для перевозки модулей (СПМ) по внутренним водным путям Российской Федерации, и 3 – для перевозок по Каспийскому морю. Также в прошлом году для обеспечения транспортировки грузов завершились строительство морского канала, дноуглубительные работы, установка причальных свай, отбойников и связывающих платформ, земляные работы по прибрежному каналу и разворотному бассейну. [5]

Международный консорциум Karachaganak Petroleum Operating B.V. (КРО) – разработчик крупнейшего Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения (Западно-Казахстанская область) – в 2017 году, по данным Министерства энергетики, добыл 12,5 млн тонн жидких углеводородов, что на 9,5% превысило показатель по добыче 2016 года.на примере рисунок 2.

Рисунок 2 - Разработка консорциум [5]

Другой международный консорциум – North Caspian Operating Company (NCOC), ведущий добычу нефти на каспийском супергиганте Кашаган, – зафиксировал свою добычу нефти в минувшем году на уровне 8,3 млн тонн. На уровень коммерческой добычи – более чем 75 тыс. баррелей в сутки (напомним, Кашаган, где нефтедобыча началась 28 сентября 2016 года) вышел уже спустя месяц – 1 ноября.

Несмотря на разразившийся в прошлом году скандал, связанный с арестом Bank of New York Mellon Corp. около \$22 млрд Национального фонда Казахстана по иску рассматриваемого в международных судах дела обиженного казахстанским правительством молдавского бизнесмена Анатолия Стати, в числе которых акции Фонда национального благосостояния (ФНБ) «Самрук-Казына» на \$5,2 млрд в голландской компании KMG Kashagan B.V., нефтяники весь год заверяли, что это решение никак не повлияет на реализацию Кашаганского проекта и что все платежи и иные обязательства KMG Kashagan B.V. перед третьими лицами выполняются в полном объеме, за исключением одного вида платежей – выплаты дивидендов в пользу ФНБ. По мнению чиновников, Стати, которого несколько лет назад правительство лишило казахстанских нефтегазовых проектов и который, по слухам, собирается просить голландский суд обязать «Самрук-Казына» продать долю в Кашагане для возмещения ему убытков, пытается создать ажиотаж вокруг больших сумм, но не имеет шансов на их получение. [6]

Несколько дней назад «КазМунайГаз», имеющий 16,88% в NCOC, сообщил о продлении с 2018-2020 гг. на новый период 2020-2022 гг. срока исполнения опционного соглашения на выкуп у фонда «Самрук-Казына» 50%-й доли в KMG Kashagan B.V. Эту долю, напомним, нацкомпания продала фонду в октябре 2015 года, оставив за собой право на обратный выкуп этих акций в соответствии с опционным соглашением. «КазМунайГаз», объяснивший продажу желанием снизить долг, равнявшийся на конец 2014 года \$19,7 млрд (из которых \$10,4 млрд приходится на еврооблигации и \$2,2 млрд – сумма, подлежащая к оплате за Кашаганский проект), продолжал владеть акциями Кашагана на праве доверительного управления. Отсрочка в исполнении опциона указывает на сохраняющуюся долговую нагрузку на «КазМунайГаз», кстати, из-за которой в конце прошлого года международное агентство S&P Global Ratings понизило его рейтинг с «BB» до «BB-», с прогнозом «Стабильный». [7]

АО «Разведка Добыча «КазМунайГаз» (РД КМГ), тоже входящее в число лидеров по объему добычи нефти в Казахстане, в 2017 году добыло 11,9 млн тонн нефти (13,8% всей добычи нефти Казахстана), что на 2% меньше, чем в 2016 году. Наибольший объем пришелся на основные активы – АО «Озенмунайгаз» (ОМГ) и АО «Эмбамунайгаз» (ЭМГ), добывшие совокупно 8 млн 320 тыс. тонн, что на 1% меньше по сравнению с 2016 годом. По данным РД КМГ, прошлогодняя добыча нефти в ОМГ составила 5480 тыс. тонн (на 1% меньше показателя 2016 года в связи со снижением уровня добычи от переходящего фонда скважин), в ЭМГ – 2840 тыс. тонн (на 0,3% больше, чем в 2016 году).

Общий объем добычи РД КМГ включает и доли в ТОО «СП «Казгермунай» (КГМ), CCEL (АО «Каражанбасмунай») и PetroKazakhstan Inc (PKI). В 2017 году данный

показатель совокупно составил 3547 тыс. тонн, что на 6% меньше, чем в предыдущем году, главным образом, в связи с естественным снижением уровня добычи нефти в РКІ и КГМ.

Реализация нефти компаниями ОМГ и ЭМГ в минувшем году составила 8233 тыс. тонн, в том числе 5700 тыс. тонн было отправлено на экспорт, остальные 2533 тыс. тонн – на внутренний рынок, что составляет 31% от общего объема реализации. В том числе Атырауский нефтеперерабатывающий завод в прошлом году принял 1909 тыс. тонн нефти ОМГ и ЭМГ, Павлодарский нефтехимический завод – 624 тыс. тонн. Реализация нефтепродуктов в соответствии со схемой самостоятельного процессинга нефти в 2017-м составила 2388 тыс. тонн. Доля РД КМГ от объемов продажи нефти компаниями КГМ, CCEC и РКІ по итогам года была зафиксирована на уровне 3414 тыс. тонн, включая 1443 тыс. тонн, отправленных на экспорт, и 1971 тыс. тонн – на внутренний рынок. Следует отметить изменение структуры поставок нефти РД КМГ в долях КГМ, CCEC и РКІ в 2017 году относительно 2016 года: доля поставок на экспорт от общего объема реализации снизилась с 50% до 42%, на внутренний рынок – увеличилась с 50% до 58%. [8]

РД КМГ планирует, что в 2018 году ОМГ добудет 5,6 млн тонн нефти, а ЭМГ – 2,9 млн тонн, таким образом, совокупно увеличив добычу до 8,5 млн тонн в сравнении с 2017-м. Кроме того, в соответствии с ожиданиями, доля РД КМГ в объеме добычи нефти компаний КГМ, CCEC и РКІ в текущем году составит 3,4 млн тонн – немного меньше, чем в 2017-ом. Компания рассчитывает, что к 2022 году объемы добычи ОМГ и ЭМГ возрастут до 6,2 млн и 3 млн тонн соответственно: увеличение произойдет «за счет комплексных мероприятий по работе с переходящим фондом скважин и дополнительных геолого-технических мероприятий». А вот общий объем добычи КГМ, CCEC и РКІ в 2022 году составит всего 1,9 млн тонн: снижение обусловлено естественным снижением добычи КГМ и РКІ на 64% и 66% соответственно.

Согласно информации РД КМГ, утвержденный в декабре прошлого года Советом директоров бюджет компании на 2018 год составлен, исходя из прогноза цены на нефть сорта Brent в размере \$55 за баррель и курса 340 тенге за доллар США. Капитальные вложения в 2018 году планируются в размере 142 млрд тенге, или \$418 млн, что на 4% выше, чем в прошлом году. В этом году планируется пробурить 213 скважин, тогда как в минувшем году план по бурению равнялся 191. За период 2019-2022 гг. капитальные вложения, как ожидается, приблизятся к 118 млрд тенге, или \$347 млн в среднем за год. Впрочем, как отмечают в компании, ее бюджет может быть пересмотрен «в связи с существенными изменениями макроэкономических параметров, влияющих на деятельность». [9]

АО «Мангистаумунайгаз», обеспечивающее свыше 31% добычи в Мангистауской области и 8% по Казахстану, в прошлом году добыло 6 млн 350 тыс. 279 тонн нефти, как отмечает компания, выполнив годовой план. Так, нефтяники Жетыбая отпартовали о досрочном выполнении годового плана по добыче нефти в 2 млн 285 тыс. 157 тонн 28 декабря. К слову, «Мангистаумунайгаз» сегодня разрабатывает 15 месторождений нефти и газа, с общими начальными запасами 1124,671 млн тонн, крупнейшими из них являются Каламкас и Жетыбай. По состоянию на 1 января 2018 года, из недр месторождений компании с начала разработки добыто свыше 247 млн тонн нефти. На предприятии успешно внедряются в производство новые технологии, такие как гидроразрыв пласта, проводятся опытно-промышленные испытания технологии водогазового воздействия, полимерное заводнение. [10]

АО «CNPC-Актобемунайгаз», работающее на месторождениях Кенкияк, Жанажол и Северная Трува (Актюбинская область), по итогам 2017 года добыло 5 млн тонн нефти – аналогичная добыча была и в предыдущем году. Руководство предприятия назвало эту цифру «хорошим показателем». Генеральный директор «CNPC-Актобемунайгаз» Ван Цзюньжэнь, информируя о достижениях компании за прошлый год, на собрании трудового коллектива с участием главы региона, руководителей маслихата области, территориального объединения профсоюзов и управлений госорганов в конце января заявил о перевыполнении плана по добыче нефти и нефтепродуктов, а также казахстанскому содержанию. По сведению компании, в бюджет государства по итогам 2017 года ею было перечислено налогов и сборов на сумму порядка 110 млрд тенге. Для сравнения, в 2016-м объем налогов, сборов и платежей в бюджеты всех уровней со стороны предприятия по итогам 2016 года составлял 89,5 млрд тенге. Был подписан меморандум о сотрудничестве между акиматом Актюбинской области, «CNPC-Актобемунайгаз» и «Профсоюзным центром Актюбинской области» по вопросам стабилизации производственных процессов, обеспечения трудовых прав и трудоустройства работников.

Zhaikmunai LLP, дочерняя компания Nostrum Oil & Gas PLC, занимающаяся добычей нефти и газа, а также разведкой нефтегазовых месторождений в Прикаспийском бассейне (Западно-Казахстанская область), в течение 2017 года добывала в среднем в сутки 39 199 баррелей нефтяного эквивалента (бнэ) после обработки, в том числе в четвертом квартале – 34 285 бнэ в сутки. Объем продаж по итогам 2017 года составил 37 844 бнэ в сутки. При этом в структуре реализации на сырую нефть и стабилизированный конденсат пришлось 15 292 бнэ в сутки (40,4%), сжиженный углеводородный газ – 4 618 бнэ в сутки (12,2%), сухой газ – 17 934 бнэ в сутки (47,4%). [11]

Как заявил генеральный директор Nostrum Oil & Gas Кай-Уве Кессель, компания сосредоточена на стабилизации уровня добычи и завершении во втором квартале 2018 года строительства УПГЗ для обеспечения дальнейшего производственного роста. В четвертом квартале 2017 года строительство УПГЗ вступило в заключительную механическую стадию строительства. Ожидается, что уровень добычи в 2018 году составит примерно 37 тыс. бнэ. в сутки, с учетом трехмесячного срока, который потребуется для завершения бурения и ввода в эксплуатацию 2 новых добывающих скважин, а также трехнедельной остановки работы для подключения УПГ1 и 2 к УПГЗ. В настоящее время добыча на Чинаревском месторождении в Западном Казахстане ведется из 40 скважин: 21 нефтяной и 19 газоконденсатных; в работе находятся 2 буровые установки, которые бурят 2 добывающие скважины. Третья буровая установка прибудет на месторождение и начнет работу в начале второго полугодия, в 2018 году она будет задействована в бурении 8 скважин, из которых первые 4 будут добывающими. Капитальные затраты на бурение в бюджете в этом году заложены на уровне менее \$90 млн. [12]

Прогнозы по добыче Nostrum на 2019 год составляют 50 тыс. бнэ в сутки, в 2020-м – 65 тыс. бнэ в сутки, а на 2021 год – до 100 тыс. бнэ в сутки. Прогноз уровня добычи на следующий год предполагает использование 3 буровых установок, на 2020 год – 5, а на 2021-й – до 6. В Nostrum заявляют, что, если цены на нефть существенно изменятся, прогноз по добыче будет соответствующе скорректирован.

Tethys Petroleum Limited, зарегистрированная на Каймановых островах и работающая в Казахстане, Таджикистане и Грузии, в течение 2017 года нарастила среднесуточный объем добычи нефти, сократив при этом средний показатель по добыче газа. Согласно отчетности компании, в третьем квартале прошлого года она добывала в среднем 1848 баррелей нефти в сутки (бнс), тогда как за аналогичный период предыдущего года данный показатель был значительно ниже – 742 бнс. Рост добычи произошел после монтажа УЭЦН в начале июня 2017 года. Между тем объем добычи газа в третьем квартале минувшего года был зафиксирован в среднем на уровне 300 тыс. кубометров в сутки против 358 тыс. кубометров в сутки в том же периоде 2016 года. В конце июля Tethys сообщила, что в результате более позднего начала бурения неглубоких газовых скважин потребовалось внесение изменений в соответствующую программу. В частности, количество скважин, подлежащих бурению в 2017 году, было сокращено с 10 до 8, а бурение двух «выбывших» перенесено на 2018-й. В итоге 11 января 2018-го компания проинформировала о завершении бурения 7 новых неглубоких газовых скважин из 8, заявленных ранее. В связи с погодными условиями бурение восьмой скважины запланировано на весну 2018 года. Все 7 скважин были успешно испытаны на наличие

притока газа в интервалах между 470 и 550 метров. В дополнение к вновь пробуренным скважинам был успешно проведен капитальный ремонт одной скважины. [13]

К 1 января 2018 года 5 скважин, включая 1 существующую и 4 новые скважины, были обустроены и подключены к существующим газопроводам компании и введены в разработку. Подключение других новых скважин, находящихся отдаленно от существующих газопроводов компании, ожидается весной 2018 года. В трех новых оценочных скважинах будут проведены работы по испытанию в течение трех месяцев, после чего они будут остановлены для проведения подсчета запасов и составления проекта промышленной разработки. Компания сообщила о подписании контрактов общей стоимостью около \$5 млн на прокладку трубопровода для подключения новых скважин в конце сентября. Срок оплаты большей части платежей наступит в 2018 году, когда появится возможность использовать средства, вырученные от увеличения уровня добычи. [14]

Также истекшей осенью компетентный орган разрешил ТОО «ТетисАралГаз» (ТАГ), дочернему предприятию Tethys в Казахстане, продлить проект пробной эксплуатации нефтяного месторождения Аккулковское с 1 января 2018 года до 10 марта 2019 года. Этот период совпадает с соответствующей лицензией и контрактом геологоразведки на Аккулковское, в рамках которых ведутся все работы. Согласование проекта дает возможность ТАГ продолжить добычу и сбыт нефти на внутреннем рынке Казахстана. Сейчас добыча нефти на Аккулковском месторождении ведется со скважины АКД-01. Компания оценивает возможность инвестиций в объект по утилизации сжигаемого на факеле газа, что является предварительным условием для перехода на промышленный этап добычи. Это, в свою очередь, позволит экспортировать часть добываемой нефти по цене, которая будет выше стоимости на внутреннем рынке.

Кроме того, в ноябре прошлого года Tethys подписала дополнение №9 к контракту разведки и добычи на месторождении Кул-Бас: оно определило окончательный срок продления контракта до ноября 2019 года. На этой контрактной территории расположен перспективный участок КБД02, который, в соответствии с ожиданиями Tethys, по масштабам может быть крупнее нефтяной структуры Дорис и прилегающих перспективных площадей компании (географическая площадь перспективного участка в десять раз больше протяженности нефтяного месторождения Дорис).

На сегодняшний день в Казахстане, согласно постановлению правительства РК от 20 октября 2017 года № 664, всего пять нефтяных месторождений признаны низкорентабельными или малодебетными. В перечень попали 24 месторождений, среди них – Комсомольское, Тобеарал, Кырыкмылтык, Актас и Тасбулат. Так, на нефтяном месторождении Кырыкмылтык, лицензия на право пользования недрами которого с 10

августа 1995 года принадлежит ТОО ANACO, среднесуточный дебет нефти составляет 1,86 тонны в сутки. Месторождение Тобеарал, контрактом на недропользование которого с 11 февраля 2002 года владеет ТОО «Тобеарал Ойл», дает в среднем 1,88 тонны нефти в сутки.

В целом, согласно планам Министерства энергетики РК, в 2018 году в Казахстане будет добыто 87 млн тонн сырой нефти, 53,4 млрд кубометров природного газа, 3 млн тонн сжиженного газа и 31,9 млрд кубометров товарного газа. Добыча углеводородов в стране будет увеличена на фоне роста мировых нефтяных котировок (в январе 2018-го цены достигли максимума с 2014 года) и взятых обязательств по сокращению объемов добычи нефти в рамках договоренностей ОПЕК+.

Прошлогоднее невыполнение Казахстаном соответствующих обещаний повлекло за собой упреки со стороны картеля и переговоры о недопущении подобного впредь. Казахстан, который в 2017 году нарушил соглашение, добыв сверх квоты «всего на 40 тыс. баррелей», что, по мнению профильного министерства, в общем-то, не было проблемой для мировой нефтяной отрасли, в конце года обязался быть более дисциплинированным. Впрочем, и в этом году обстоятельства могут оказаться выше взятых обязательств.

Казахстан в 2020 году станет страной, которая вышла из мирового кризиса более сильной и конкурентоспособной, с диверсифицированной экономикой и населением, активно вовлеченным в новую экономику.

К 2020 году Казахстан уже будет в числе пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира с благоприятным деловым климатом, позволяющим привлекать значительные иностранные инвестиции в несырьевые секторы экономики страны. Экономика будет лучше подготовлена к следующим экономическим кризисам. Казахстан укрепит свои политические и экономические связи с сопредельными странами и другими государствами.

К 2020 году страна будет обладать человеческими ресурсами, необходимыми для развития диверсифицированной экономики, а также иметь инфраструктуру, необходимую для обслуживания отечественных предпринимателей и экспортеров. Будет обеспечена бесперебойная связь с остальным миром за счет интенсивного развития транспортной инфраструктуры и телекоммуникаций. Обработывающая промышленность, сельское хозяйство и сфера услуг Казахстана займут достойное место в структуре экономики наряду с горнодобывающей промышленностью. В социальной сфере и сфере защиты окружающей среды будут достигнуты значительные результаты. [13]

К 2020 году казахстанская экономика в реальном выражении возрастет более чем на треть по отношению к уровню 2009 года. За счет успешной реализации планов по

диверсификации экономики показатели роста перерабатывающих отраслей экономики к 2020 году будут больше показателей роста добывающих отраслей или равны им.

Благодаря проведению взвешенной макроэкономической политики, к 2020 году уровень золотовалютных резервов (без учета активов Национального фонда Республики Казахстан) будет не ниже трех месяцев импорта или объема краткосрочного (до 1 года) внешнего долга государственного и корпоративного секторов страны (в зависимости от того, какой показатель будет выше). Активы Национального фонда составят не менее 30 % к ВВП. Инфляция в этот период в среднем будет удерживаться на уровне 5-8 % в год. Политика обменного курса будет обеспечивать баланс между внутренней и внешней конкурентоспособностью казахстанской экономики.

К 2020 году численность населения с доходами ниже прожиточного минимума снизится не менее чем на 20 %¹. Социально уязвимые группы населения, люди с ограниченными возможностями, женщины, дети и молодежь будут чувствовать себя более защищенными и смогут расширить свои возможности в обществе. Качественное образование от детского сада до университета будет доступным по всей стране, значительно улучшится состояние здоровья населения. Услуги здравоохранения будут соответствовать лучшим мировым стандартам. Казахстанцы будут вести более здоровый образ жизни, сократится число курящих и злоупотребляющих алкоголем. Два основных языка Казахстана - казахский и русский - будут широко использоваться в обществе, возрастет число выпускников средних школ и высших учебных заведений, владеющих английским языком. Различные этнические группы и представители конфессий продолжат жить в условиях внутренней стабильности, безопасности, мира и согласия. [13]

Данный отчет рейтингового агентства FitchRatings представляет анализ основных тенденций в нефтегазовом секторе Казахстана, его позицию на мировых рынках, а также его роль для рейтингов. Основные выводы:

Fitch прогнозирует, что объемы нефтедобычи в Казахстане в 2007–2015 годах будут ежегодно увеличиваться на 5,7% и достигнут к 2015 году 2,3 млн баррелей в сутки (бс). Этому будет способствовать рост добычи на основных месторождениях, расположенных на суше и море, таких, как Тенгиз, Карачаганак и Кашаган. Основной риск, который может повлиять на прогноз в сторону уменьшения показателей, связан с факторами неопределенности при реализации Кашаганского проекта.

В свете ужесточения политики казахстанского правительства в секторе Fitch полагает, что усилившаяся роль государства может создать более стабильную операционную среду с установленными правилами. Однако при этом должен

поддерживаться определенный баланс между интересами государства и его способностью осваивать месторождения без помощи иностранных компаний.

Масштабы производства казахстанских нефтегазовых компаний меньше, чем у их российских коллег. Однако запланированное расширение их деятельности, возможно, превратит их в средних по размеру игроков с объемом производства более 500 тыс. баррелей нефтяного эквивалента в сутки (бнэс).

Имея сильные показатели кредитоспособности, компании казахстанского нефтегазового сектора (за исключением операторов газопроводов) выглядят более благоприятно в сравнении с сопоставимыми российскими и международными компаниями. Однако при этом возникают некоторые риски, связанные в том числе с запланированными агрессивными программами капиталовложений и введением в отрасли нового налога.

Fitch прогнозирует, что благоприятная обстановка в нефтегазовой индустрии по всему миру будет продолжать поддерживать развитие казахстанских нефтегазовых компаний. Несмотря на то что появились факторы, которые могут повлиять на падение нефтяных цен, ожидается, что они останутся относительно высокими по сравнению с историческими средними величинами. [14]

Fitch присваивает рейтинг Национальной компании «КазМунайГаз» (НК КМГ, 'BBB', прогноз «Негативный») с применением методологии агентства «Взаимосвязь между рейтингами материнской и дочерних компаний». Кроме того, рейтинги этой компании увязаны с суверенным рейтингом Казахстана. Другие казахстанские компании отрасли рейтингуются преимущественно на основе их самостоятельных показателей. В ближайшее время Fitch не ожидает проведения позитивных рейтинговых действий, но будет следить за событиями, которые могут оказать влияние на рейтинги нефтегазовых компаний в среднесрочной перспективе, включая финансирование программ капитальных вложений и запланированное расширение добычи. [15]

На фоне растущей конкуренции за контроль над углеводородами Центральная Азия благодаря своим огромным запасам УВС становится важным игроком на энергетических рынках. Казахстан, являясь самой крупной страной региона с точки зрения природных ресурсов (на долю республики приходится 83% доказанных запасов нефти и 25% доказанных запасов газа Центральной Азии), привлек к себе внимание мирового энергетического сообщества.

В данном отчете Fitch охватывает три аспекта. Первый показывает основные тенденции в нефтегазовой отрасли Казахстана, которая развивается под влиянием динамики глобальной нефтегазовой индустрии. В то же время некоторые отличительные особенности казахстанской нефтянки явно связаны с ее эволюционированием и советским

прошлым. Вторая часть отчета фокусируется на глобальном ландшафте отрасли и будущих изменениях цен на нефть. Третья анализирует то влияние, которое оказывает развитие казахстанских нефтегазовых компаний на их рейтинги.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Назарбаев Н.А. Через кризис к обновлению и развитию: Послание Президента РК народу Казахстана // Мысль. — 2009. — № 4. — С. 2-11.
- [2] Егоров О.И., Чигаркина О.А., Баймуканов А.С. Нефтегазовый комплекс Казахстана: проблемы развития и эффективность функционирования. — Алматы: Атамұра, 2003. — 536 с.
- [3] Официальный сайт Агентства РК по статистике [Электрон. ресурс]. — URL: www.stat.kz (дата обращения: 21.02.2014)
- [4] Национальный банк РК ожидает, что в результате проведенной девальвации рост ВВП страны составит 7% [Электрон. ресурс]. — URL: <http://mln.kz/content/natsionalnyi-bank-rk-ozhidaet-cto-vrezultate-provedennoi-devalvatsii-rost-vvp-strany-sosta> (дата обращения: 02.2014).
- [5] Мадиярова Д. М. Стратегия формирования внешнеэкономической политики: учебное пособие. Алматы: Экономика, — 182 с.
- [6] Гайдук И. Нефтехимия в системе национальных интересов. // Нефтегазовая вертикаль. — 2000. — №9.— С.102-105
- [7] Промышленность Казахстана и его регионов за 2005-2009 годы: Стат. сб. / Под ред. А.А.Смаилова. — Астана, 2010. — 230 с.
- [8] Фролова Т. А. Мировая экономика. Конспект лекций. — Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, — 289 с.
- [9] Рыбалкин В. Е. Международные экономические отношения. — М.: ЮНИТИ, 2008. — 365 с.
- [10] Егоров О.И, Чигаркина О.А., Баймуканов А.С. Нефтегазовый комплекс Казахстана: проблемы развития и эффективного функционирования. — Алматы: 2003. — 536 с.
- [11] Николаева И. П. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебное пособие. — М.: Дашков и К, 2013. — 242с.
- [12] Temirova, Berzhanova, A., Egizbaeva, Z. Providing economic security for foreign trade in the republic of Kazakhstan // Actual Problems of Economics. — 2012. — № 135 (9). — pp. 507-513.

[13] Отчетные данные Агентства по статистике РК за 2014, 2015, 2016 годы.

[14] Davis, Gift, T. The positive effects of the schengen agreement on European trade // World Economy. – 2014. DOI: 10.1111/twec.12158.

МҰНАЙ ЖӘНЕ ГАЗ ӨНДІРІСІНІҢ ДАЙЫНДАУЫН РЕСУРСТАРДЫҢ ЖӘНЕ ӨНДІРІСТІК ПӘНДЕРІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ

Бақытқалиқызы Н., Естурлиева А.И. - Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті. Ш.Есенова, Ақтау, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала кәсіпорындардың ресурстық-өндірістік әлеуетін, сондай-ақ ресурстық шикізат пен Қазақстандағы мұнай-газ өндіру өнеркәсібін экономикалық бағалауға арналған.

Түйінді сөздер: экономикалық өсу, Жаһандық экономикалық дамуды бағалау, Жаһандық проблемалар, даму перспективалары, Қазақстан Республикасының даму болжамы.

ECONOMIC EVALUATION OF RESOURCE AND PRODUCTION POTENTIAL OF OIL AND GAS INDUSTRY PREPARATIONS

Bazykcalikyzy N., Esturliiev A.I. - Caspian State University of Technology and Engineering. Sh.Esenova, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The article is devoted to the economic evaluation of the resource-production potential of enterprises, as well as resource raw materials and the oil and gas production industry in Kazakhstan.

Key words: economic growth, Global economic development assessments, Global problems, development prospects, development forecast of the Republic of Kazakhstan.

УДК 33.331.48

Кулмурадов А.С¹, магистрант
Досмамбетова Ф.К¹, научный руководитель

¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

ПУТИ МОДЕРНИЗАЦИИ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ПРОМЫШЛЕННОГО СЕКТОРА ДЛЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. Статья посвящено пути к модернизации подготовки кадров промышленного сектора для инновационного развития экономики Республики Казахстан

Ключевые слова: развитие промышленности предприятий, модернизация экономики, инновационная промышленность предприятий, промышленный сектор.

В последнее время все чаще к числу важнейших факторов развития экономики Казахстана стали относить инновационную деятельность, которая базируется на внедрении новых идей, научных знаний, технологий и видов продукции в различные области производства и сферы управления обществом. [1]. Сегодня в Казахстане происходят радикальные преобразования его многоукладной экономики с целью повышения конкурентоспособности страны, где главное значение приобретают технологические трансформации – преодоление технологической деградации, освоение техники современного пятого и перспективного шестого технологических укладов. В данной статье рассмотрены некоторые проблемы Казахстана о выполнении задачи динамичной модернизации всей системы социально-экономических и общественно-политических отношений. В статье также проанализированы все возможности Казахстана пройти собственный путь к инновациям наиболее успешно и стать в ряд с мировыми лидерами инноваций. Для того чтобы обеспечить высокие темпы ежегодного роста показателей инновационного развития в рыночных условиях, необходима целенаправленная государственная политика не только в инновационной и научно-технической, но и в социально-экономической сфере.

1. Вхождение Казахстана в число 30 наиболее конкурентоспособных стран мира является одной из главных целей государства, которая может быть достигнута только на основе глубокой диверсификации экономики страны, путем стимулирования инновационной деятельности, внедрения и развития конкурентоспособных производств, интегрированных в региональные и мировые рынки. Именно поэтому в последнее время все чаще к числу важнейших факторов развития экономики Казахстана стали относить инновационную деятельность, которая базируется на внедрении новых идей, научных знаний, технологий и видов продукции в различные области производства и сферы управления обществом. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана акцентировал внимание на том, что «к 2015 году должна полноценно функционировать Национальная инновационная система, а к 2020 году – она уже должна давать результаты в виде разработок, патентов и готовых технологий, внедряемых в стране» [1]. Особо важное значение, по мнению Президента РК, имеют пять позитивных тенденций Энергоэффективность, которую дают только новые технологии.

2. Рост в несырьевом секторе. Машиностроение, должно стать сердцевинной процесса инновационного развития страны, куда входят автомобилестроение с новыми технологиями и вагоностроение.
3. Агропромышленный комплекс. Сегодня государство прилагает немалые усилия для развития овощеводства и животноводства.
4. Проекты, реализуемые в малом и среднем бизнесе.
5. Производительность труда, которая должна неуклонно расти, что автоматически повлечет за собой увеличение доходов и качественные изменения в социальном развитии общества [2].

В официальных нормативно-правовых документах Казахстана понятие «инновация» стало использоваться в последние 10-15 лет, закрепление оно получило в Законе Республики Казахстан «Об инновационной деятельности» и определяется как результат инновационной деятельности, получившей реализацию в виде новой или усовершенствованной продукции (работы, услуги), нового или усовершенствованного технологического процесса, а также организационно-технических, финансово-экономических и других решений в различных сферах общественных отношений, оказывающих прогрессивное влияние на различные области производства и сферы управления обществом. И. Шумпетер трактует инновацию как новую научно-организационную комбинацию производственных факторов, мотивированную предпринимательским духом [3].

Сегодня в Казахстане происходят радикальные преобразования его многоукладной экономики с целью повышения конкурентоспособности страны, где главное значение приобретают технологические трансформации – преодоление технологической деградации, освоение техники современного пятого и перспективного шестого технологических укладов. В России и в других странах в настоящее время поставлены задачи перехода к инновационному типу развития экономики, а в Казахстане – к индустриально-инновационному, ввиду еще не до конца развитого индустриального сектора экономики и ориентации на стратегию поддержки высокотехнологического производства, инновационного сектора и предпринимательства. Перед Казахстаном стоит задача динамичной модернизации всей системы социально-экономических и общественно-политических отношений. При этом основное внимание сосредоточивается на рынках России, Китая, Центральной Азии, Каспийского и Черноморского регионов. Это предполагает государственную поддержку экспансии казахстанского капитала, товаров и услуг на внешние рынки [4].

До настоящего времени фундаментальным документом, определяющим экономическое развитие Казахстана, является Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 года. С 2015 г. начинается реализация государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы. Программа разработана в соответствии с долгосрочными приоритетами Стратегии «Казахстан-2050» и концепцией по вхождению Казахстана в число 30 самых развитых государств мира, является логическим продолжением госпрограммы по форсированному индустриально-инновационному развитию на 2010-2014 гг. и учитывает опыт ее реализации. Главной целью программы является стимулирование диверсификации и повышения конкурентоспособности обрабатывающей промышленности. А именно, были выбраны

6 приоритетных отраслей обрабатывающей промышленности: металлургия, химия, нефтехимия, машиностроение, строительство материалов, пищевая промышленность. Также в программе определена кластерная политика, которая будет направлена на перевод экономики страны на новую технологическую платформу, формирование отраслей с высоким уровнем производительности, добавленной стоимости и степени передела продукции и услуг.

Иновационного развития экономики Казахстана: В период реализации программы государство сконцентрируется на развитии и сбалансированной поддержке одного национального кластера из базовых ресурсных секторов, связанных с добычей и переработкой нефти и газа, нефте-газохимии, нефте-газохимического машиностроения и сервисных услуг для нефтегазовой промышленности; трехтерриториальных кластеров в рыночно-ориентированных секторах обрабатывающей промышленности, которые будут определены по результатам конкурса; двух инновационных кластеров в секторах «новой экономики» – в городе Астане (кластер «Назарбаев Университет»), городе Алматы (кластер «Парк инновационных технологий»).

Реализация программы позволит в 2019 г. достичь следующих экономических показателей к уровню 2012 г.: прироста объемов произведенной продукции обрабатывающей промышленности на 43% в реальном выражении; роста валовой добавленной стоимости в обрабатывающей промышленности не менее чем в 1,4 раза в реальном выражении; роста производительности труда в обрабатывающей промышленности в 1,4 раза в реальном выражении; роста стоимостного объема несырьевого (обработанного) экспорта не менее чем в 1,1 раза; снижения энергоемкости обрабатывающей промышленности не менее чем на 15%; роста занятости в обрабатывающей промышленности на 29,2 тыс. человек [5].

У Казахстана есть все шансы пройти собственный путь к инновациям наиболее успешно и стать в ряд с мировыми лидерами инноваций. Для того чтобы обеспечить высокие темпы ежегодного роста показателей инновационного развития в рыночных условиях, необходима целенаправленная государственная политика не только в инновационной и научно-технической, но и в социально-экономической сфере. В Казахстане важнейшими инструментами реализации Стратегии инновационного развития являются Национальный фонд Республики Казахстан, АО «Банк развития Казахстана», АО «Инвестиционный фонд Казахстана», АО «Национальный инновационный фонд». Все эти институты призваны проводить политику инвестирования в создание новых и развитие действующих производств с высокой добавленной стоимостью и поддержку научных и научно-технических исследований и разработок на основе комплексного анализа перспективных отраслей, выявления наиболее важных их элементов.

«EXPO-2017» самое крупное международное мероприятие Казахстана за всю историю с наибольшим количеством иностранных гостей, туристов и официальных делегаций из более 100 стран мира. Во-первых, это признание нашей столицы как центра, достойного принять событие всемирного ранга. Во-вторых, выбор в пользу Казахстана говорит о высокой оценке успехов нашего государства и подчеркивает перспективы его развития, как и всего Евразийского региона. В-третьих, повысится узнаваемость и положительный имидж страны, её научно-технических достижений и инициатив. Говорится о важности превратить «EXPO-2017» в центр перехода к третьей индустриальной революции, которая включает в себя альтернативную экономику, создание соответствующих высокотехнологических материалов, источников возобновляемой энергии, подготовку кадров и другие вопросы. Таким образом, на выставке EXPO-2017 будут продемонстрированы инновационные концепции, решения и самые смелые идеи для решения таких вопросов как сокращение выбросов, повышения энергоэффективности и доступа к энергии для всех.

К примеру, участие Казахстана в Инициативе Устойчивая энергетика для всех» дает следующие перспективы:

- привлечь финансовую и техническую, информационную помощь для достижения принятых Казахстаном целей по зелёной экономике, Киотскому Протоколу, Энергетической Хартии. Достичь долю возобновляемых источников энергии в размере 30% в 2030 году и 50% в 2050 год, снизить энергоёмкость ВВП к 2020 году на 25%, и вдвое к 2050 г., повысить в 5 раз производительность труда;
- скоординировать действия Казахстана с другими странами в сфере энергоэффективности и развития ВИЭ;

- привлечь на Экспо-2017 аудиторию 80 стран-участниц инициативы, а также интегрировать их усилия в мероприятия Программы «Зелёный Мост», Глобальной энерго-экологической стратегии;
- привлечь на Экспо-2017 потенциал учредителей и партнеров инициативы, в которую входят BloombergNewEnergyFinance, IRENA, фонд ООН Теда Тёрнера, две ключевые структуры ОАЭ по энергии будущего – компания Маздар и ZayedFuture, а также GlobalAllianceforCleanCookstoves, GlobalBioenergy Partnership, GlobalVillage EnergyPartnership и др.

«Экспо-2017» – катализатор перехода Казахстана к «зеленой» и энергоэффективной экономике. Предполагается, что ЭКСПО должен стать мегапроектом, выгоду от которого получают каждый регион и даст мощный импульс инновационному развитию страны, а все, что будет построено в Астане для ЭКСПО 2017, станет лабораторией, научным парком, для внедрения новых технологий по всему Казахстану. «Экспо-2017» – это ребрендинг Астаны. До 2017 года очень важно полностью запустить проект «Смарт Астана» и соответствовать тематике выставки должны не только объекты «ЭКСПО», но и Астана в целом, что придаст новый импульс развитию астанинской агломерации. Выставка поможет стать Астане одним из «глобальных городов» мира, наряду с Лондоном, Парижем, Веней, Шанхаем и т.д. Уже сейчас Астана благодаря подготовке к Экспо-2017 вошла в рейтинг «топ21» умных городов планеты. «Экспо-2017» – это Зона Лучших Практик (eBPa) – специальная платформа для демонстрации выдающихся достижений в области энергетики. «Экспо-2017» — развитие «инкубаторов экоиноваций». В Казахстане ещё не сложился социальный институт бизнесангелов и венчурных инвестиций, но появились люди и организации, которых можно назвать «теплицами» или инкубаторами экоиноваций. Рекордсменами являются – ОЮЛ «Коалиция за зелёную экономику и развитие G-Global», руководителем которой является Салтанат Темиркуловна Рахимбекова и Общественный фонд «Акбота», возглавляемая педагогом-новатором Татьяной Николаевной Немцан.

В 2014 году «Коалиция за зелёную экономику и развитие G-Global» совместно с ОФ «Акбота» организовали проект создания Демонстрационной площадки «зелёных» технологий для Экспо2017 «Арнасай – Зелёная Долина» в посёлке Арнасай Аршалинского района Акмолинской области.

Основная цель созданной демонстрационной площадки «Арнасай – Зелёная Долина» – ознакомление и обучение на демонстрационных объектах наиболее эффективным отечественным и зарубежным технологиям в сфере энергоэффективности, энергосбережения и органического сельского хозяйства.

«Экспо-2017» – это площадка демонстраций инновационных достижений молодежи Казахстана. Без широкого участия молодёжи нельзя перестроить общество на рельсы новых традиций, технологий и образа жизни, нового мышления и образования. Молодежь более активна, эмоциональна, свободна от стереотипов, имеет больше времени для общественной и волонтерской деятельности, она более развита в освоении новых информационно-коммуникативных технологий, благодаря которым её образовательный уровень колоссально растёт.

Одно из основных направлений государственной политики в сфере научно-технической и инновационной деятельности является формирование инновационной инфраструктуры, включающей создание специализированных субъектов инновационной деятельности государственного, межотраслевого, отраслевого и регионального характера. Развитие сети технопарков на территории республики – одно из приоритетных направлений развития экономики Казахстана. В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года «О государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию на 2011-2014 годы» созданы восемь региональных технопарков в Республике Казахстан:

1. ТОО «Технопарк Алгоритм»;
2. ТОО «Технопарк Сары-Арка»;
3. АО «Технопарк КазНТУ им. К.И. Сатпаева»;
4. ТОО «Алматинский региональный технопарк»;
5. ТОО «Технопарк «Алатау»;
6. ТОО «Региональный технопарк города Астаны»;
7. ТОО «Региональный технопарк в Южно-Казахстанской области»;
8. ТОО «Восточно-Казахстанский региональный технопарк «Алтай».

Согласно Закону Республики Казахстан «О государственной поддержке индустриально-инновационной деятельности» основным видом деятельности технопарков определено технологическое бизнес-инкубирование [6].

За 2010-2013 гг. в рамках программы технологического бизнес-инкубирования, проводимый Правительством, технопарками были представлены 631 инновационные проектные предложения (из них для дальнейшего продвижения были отобраны 96 инновационных проектов). На сегодняшний день, общая доля инновационных компаний, присутствующих на территории технопарков, составляет 62% из общего количества компаний. Наблюдается рост объема внутренних затрат на исследования и разработки, который в 2014 г. составил 66,3 млрд. тенге. В 2014 г. Республика Казахстан заняла 79 место, улучшив позицию на 5 пунктов по сравнению с прошлым годом. По региональной

классификации среди стран Центральной и Южной Азии Казахстан занимает 2 место, находясь между Индией (76 место) и Бутаном (86 место). Улучшив в 2014 г. свои позиции по основным показателям, Казахстан демонстрирует положительную динамику по отдельным составляющим показателям индекса. По мнению экспертов АО «Институт экономических исследований», несмотря на стабильные позиции Казахстана в Глобальном индексе инноваций и улучшение отдельных составляющих индекса, развитие национальной системы поддержки и внедрения инноваций находится на стадии формирования, тем самым, объясняется отставание от ведущих стран мира. Эффективность инновационной деятельности зависит от общей экономической ситуации в стране и государственной научно-технической стратегии, от полноценного ресурсного обеспечения, конъюнктуры рынка, наличия профессиональных кадров и эффективного менеджмента [7].

В мире еще не существует конкретной модели инновационного развития экономики, строго, следуя которой в стране обязательно наступит социально-экономическое благополучие. Казахстан должен продолжать процесс реформирования, если хочет выйти на более высокую ступень роста и развития. Несмотря на имеющиеся у Казахстана возможности и инновационные достижения в виде достаточного венчурного капитала, способностей компаний к инновациям и повышения объема государственных закупок прогрессивной технической продукции, из-за отсутствия эффективных развитых инструментов в сфере права, технологий и научных кадров, общее состояние социальноэкономического развития сложно охарактеризовать как инновационное направленное [8].

Таким образом, успешная реализация стратегии инновационного развития должна способствовать проведению качественных изменений в структуре экономики Казахстана, которые приведут к ее устойчивому росту, основанному на эффективном использовании человеческого, произведенного и природного капитала, выходу Казахстана на новый уровень социального развития и устройства общества. Исходя из современных вызовов глобализации и финансовой нестабильности, усиления конкуренции на мировых рынках, возрастания роли науки и инноваций, развития человеческого потенциала должна строиться макроэкономическая политика Республики Казахстан. Для блага народа Казахстана необходима ориентация не на идеалы индивидуального и массового потребления, а на сохранение традиций семьи и национальных особенностей общественных отношений. Это и есть главный ключ к построению гражданского правового общества в Республике Казахстан. Сегодня Казахстану необходимо искать новые направления экономического развития. Для повышения конкурентоспособности страны на мировом рынке необходимо активно развивать высокотехнологичные отрасли и на их

основе строить эффективную национальную инновационную систему. В Федеральной целевой программе "Научные и научнопедагогические кадры инновационной России" подчеркивается, что XXI в. станет веком высокотехнологичных секторов экономики. Естественно, что для таких отраслей необходимо готовить высококвалифицированные кадры в университетах мирового уровня, имеющих научную и технологическую базу, осуществляющих активную инновационную деятельность.

Само понятие "высокие технологии" (high-technology, или high-tech) первоначально относилось к некоторым новейшим секторам промышленности с высокой долей удельных расходов на научно-исследовательские и опытно-конструкторские разработки (НИОКР), т.е. соответствовало понятию "наукоемкие отрасли промышленности"[9]. Специалисты считают, что в настоящее время "высокие технологии" являются частью технологической базы всех отраслей экономики и выделение отраслей hightech становится условным. При этом важнейшими критериями отнесения конкретной отрасли к категории высокотехнологичных являются доля расходов на НИОКР в обороте (объеме отгрузок) или в стоимости условно чистой продукции и (или) отношение численности занятых в сфере отраслевых НИОКР ко всему персоналу, занятому в данной отрасли. Поэтому на сегодняшний день термины "наукоемкие" и "высокотехнологичные" целесообразно считать синонимами.

В России в настоящий момент к наукоемким отраслям и производствам отнесены большая часть отраслей машиностроения, химическая, микробиологическая и медицинская промышленность, в отличие от таких традиционных видов бизнеса, как черная и цветная металлургия, легкая, пищевая промышленность.

В настоящее время подготовка инновационных кадров для высокотехнологичных отраслей экономики осуществляется на основе целевых государственных программ. В первую очередь речь идет о Федеральной целевой программе "Научные и научно-педагогические кадры инновационной России", а также о ведомственной целевой программе Мин-промторга России "Повышение эффективности отраслевых систем подготовки кадров и повышения квалификации руководящих сотрудников и специалистов в высокотехнологичных секторах промышленности".

Именно в последней Программе сформулирована цель в области подготовки кадров для высокотехнологичных отраслей промышленности, заключающаяся в формировании методической базы, но взаимодействию предприятий высокотехнологичных секторов промышленности с инфраструктурой в сфере профессионального образования. Ее решению должно способствовать решение поставленных задач по совершенствованию системы прогнозирования потребностей высокотехнологичных секторов промышленности в

руководящих кадрах и специалистах; созданию условий для развития инфраструктуры непрерывного образования (дополнительной подготовки) в высокотехнологичных секторах промышленности; по разработке профессиональных стандартов на основе отраслевых стратегий развития и использования их в высокотехнологичных секторах промышленности, а также при разработке и внедрении федеральных государственных образовательных стандартов профессионального образования; а также по разработке методик и форм привлечения молодых специалистов в высокотехнологичные сектора промышленности; анализу рынка труда в высокотехнологичных секторах промышленности. Рассмотренные направления позволят уменьшить отставание России при переходе к следующему технологическому укладу. Так, основу пятого технологического уклада составляют электронные компоненты и устройства, радио- и телекоммуникационное оборудование, лазерная техника и т.д. Шестой технологический уклад будет основан на развитии информационных технологий, нанотехнологий, биотехнологий, геномной инженерии. Но, по подсчетам специалистов, "доля технологий пятого уклада у нас пока составляет примерно 10%, да и то только в наиболее развитых отраслях: в военно-промышленном комплексе и в авиакосмической промышленности. Более 50% технологий относится к четвертому уровню, а почти треть – и вовсе к третьему"[10].

По прогнозам научного фонда США, к 2015 г. годовой оборот рынка нанотехнологий достигнет 1 трлн долл., а по данным европейских исследователей, общая потребность в специалистах в этой сфере в 2010–2015 гг. составит более 2 млн человек (из них 900 тыс. – США; 600 тыс. – Япония; 400 тыс. – Европа; 200 тыс. – Азия (кроме Японии); 100 тыс. – остальной мир). По оценкам С. Ю. Глазьева, экономический подъем шестого цикла будет происходить между 2020 и 2040 гг. [15] Эти цифры говорят о том, что значение подготовки квалифицированных кадров для высокотехнологичных отраслей является значимой и актуальной проблемой уже сегодняшнего дня.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodukazakhstan-14dekabrya-2012-g (дата обращения: 02.03.2017)

- [2] Пять тенденций инновационного развития Казахстана [Электрон. ресурс]. – URL: [http:// tengrinews.kz/markets/pyat-tendentsiy-innovatsionnogo-razvitiya-kazahstana-192027](http://tengrinews.kz/markets/pyat-tendentsiy-innovatsionnogo-razvitiya-kazahstana-192027)(дата обращения: 02.2017)
- [3] Ботеновская Е.С. Особенности инновационного развития Европейских стран с малой экономикой // Новости науки и технологий. – 2015. – № 1. – С. 34-42.
- [4] Сулейменов Е.З., Васильева Н.В. Государственное регулирование инновационной деятельности в Казахстане: аналитический обзор. – Алматы: НЦ НТИ РК, 2008. – 58 с.
- [5] Социально-экономическое развитие Республики Казахстан, январь-декабрь 2016 года.
- [6] Закон Республики Казахстан от 9 января 2012 года № 534-IV. О государственной поддержке индустриально-инновационной деятельности [Электрон. ресурс]. – (дата обращения: 02.03.2017)
- [7] Казахстан поднялся на 5 пунктов в рейтинге Глобального индекса инноваций [Электрон. ресурс]. – – URL: <http://www.primeminister.kz/news/show/21/kazahstan-podnjalsja-na-5-punktov-vrejtinge-globalnogo-indeksainnovatsij-21-07-2014>(дата обращения: 02.02.2017)
- [8] Скларова Е.Е. К вопросу выбора эффективной модели инновационного развития для российской экономики // Креативная экономика. – 2012. – № 6 (66). – С. 10-14.
- [9] Азбергенова Р.Б. Замедление экономического роста в Казахстане и перспективы его преодоления в процессе его глобализации. // Вестник КазНПУ им. Абая. серия «Международная жизнь и политика», №2(45), 2016
- [10] Джеломанов Е.В. Инновационная активность через призму интеллектуальной собственности // Наука и инновации. – 2015. – № 4. – С. 51-53.

ЖАҢҒЫРТУ ЖОЛЫНДА КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУДЫҢ ӨНЕРКӘСІПТІК СЕКТОРЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ҮШІН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКА

Кулмурадов А.С., Досмамбетова Ф.К. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Казахстан.

Аңдатпа. Мақала арналды жолында жаңғырту кадрларды даярлаудың өнеркәсіптік секторының инновациялық даму үшін Қазақстан Республикасының экономика

Түйінді сөздер: өнеркәсіп кәсіпорындарын жаңғырту, экономика, инновациялық өнеркәсіп кәсіпорындары, өнеркәсіп секторы.

WAYS OF MODERNIZATION OF TRAINING OF INDUSTRIAL SECTOR PERSONS FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Kulmuradov A.S., Dosmambetova F.K. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Annotation. The article is devoted to the ways to modernize the training of personnel in the industrial sector for the innovative development of the economy of the Republic of Kazakhstan

Key words: industrial development of enterprises, modernization of the economy, innovative industry of enterprises, industrial sector.

УДК 330.3:339.924

Айтджанова Г.О¹, магистрант
Естурлиева А.И¹, научный руководитель

¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ РК В УСЛОВИЯХ СНИЖЕНИЯ МИРОВЫХ ЦЕН НА НЕФТЬ

Аннотация. Статья посвящено рассмотрению инструментов повышения эффективности внешней торговли Казахстана. В теоретическом контексте имеется большое количество мер прямого или конъюнктурного влияния государственного регулирования на увеличение эффективности торговой деятельности страны.

Ключевые слова: Экономика внешней торговли, ценообразование на нефть, мировая цена, перспективы развития, прогноз развития Республики Казахстан.

Основные тенденции социально-экономического развития Республики Казахстан в 2017 – 2018 годах. В 2017 году экономика Казахстана развивалась в условиях постепенного улучшения внешнеэкономической ситуации. По итогам 2017 года реальный рост ВВП составил 4,0 % против 1,1 % в 2016 году. [1]. Рост экономики обеспечен за счет восстановления внутреннего спроса, который поддерживался привлечением новых инвестиций в экономику, также расширением производства в торгуемых секторах и сбалансированным ростом практически во всех отраслях экономики. К основным факторам позитивных внешних условий можно отнести рост цен на нефть и металлы на мировых рынках, и улучшение экономической ситуации у основных торговых партнеров –

Европейского союза (далее – ЕС), России и Китая. В 2017 году цена на нефть марки Brent в среднем за год составила 54,4 долларов США за баррель. В реальном секторе экономики наблюдается опережающий рост горнодобывающей промышленности. В целом, объем промышленного производства в 2017 году вырос на 7,1 %. На рост промышленности существенно повлияли увеличение добычи нефти, природного газа, металлической руды, угля и лигнита. [2]. В горнодобывающей промышленности и разработке карьеров производство увеличилось на 9,3 %, в обрабатывающей промышленности – на 5,1 %. Несмотря на опережающий рост добывающих отраслей, источники роста ВВП были сосредоточены в несырьевом сегменте экономики. Одним из ключевых физических лиц 8120,9 млрд. тенге (увеличились на 3,7 %). Доля депозитов в национальной валюте увеличилась с 45,5% в декабре 2016 года до 52,3 % в декабре 2017 года. Международные резервы страны на 1 января 2018 года составили 89,1 млрд. долл. США и за год сократились на 2,0 %, в том числе активы Национального фонда Республики Казахстан (далее – Национальный фонд) в иностранной валюте с начала 2017 года снизились на 4,7 % до 58,3 млрд. долл. США. [3]. Золотовалютные активы Национального Банка Республики Казахстан (далее – Национальный Банк) составили 30,7 млрд. долл. США и выросли на 3,5 %. Инфляция по итогам года составила 7,1 %, что на 1,4 п.п. ниже итогов 2016 года. Основной вклад в прирост цен – 2,7 п.п. внесло удорожание непродовольственных товаров, цены на которые в 2017 повысились на 8,9 %. Цены на продовольственные товары выросли на 6,5 % (вклад – 2,5 п.п.), платные услуги – на 5,9 % (вклад – 1,9 п.п.). Уровень безработицы составил 4,9 %. [4]. Среднемесячная номинальная заработная плата в 2017 году составила 149,7 тыс. тенге и увеличилась на 5,1 % в номинальном выражении, в реальном – снизилась на 2,1 %. В 2018 году экономика Казахстана сохраняет высокую динамику развития и по итогам 1 квартала рост экономики составил 4,1 % против 3,6 % за аналогичный период прошлого года. Основными драйверами роста стали услуги связи (рост на 6,3 %), торговля (на 6,2 %), строительство (на 5,9 %) и промышленность (на 5,3 %). С начала 2018 года промышленное производство демонстрирует положительную динамику, за счет высоких темпов роста в обрабатывающей промышленности на 6,2 % и горнодобывающей промышленности на 5,1 %. Инвестиции в основной капитал выросли на 39,5 % по сравнению с аналогичным периодом 2017 года, составив 1913,5 млрд. тенге. Существенный рост инвестиций отмечается в транспортной отрасли (на 58,5 %), строительстве (на 57,2 %), промышленности (на 51,6 %) и торговле (на 47,3 %). Благоприятная ценовая конъюнктура на мировых рынках и превалирование экспорта над импортом способствовали достижению высоких показателей внешней торговли. [5]. За январь-февраль текущего года внешнеторговый оборот страны составил 13,3 млрд. долл. США, увеличившись на 23,5 %,

в том числе экспорт – 8,8 млрд. долл. США (рост на 27,4 %), импорт – 4,5 млрд. долл. США (рост на 16,6 %). Инфляция сохраняет низкие темпы. В марте текущего года составила 1,8 % к началу года. В годовом выражении уровень инфляции составил 6,6 %, что находится в пределах установленного коридора (5,0 – 7,0 %). В 2018 году по оценке Министерства национальной экономики Республики Казахстан рост экономики прогнозируется на уровне 3,8 %. С учетом проводимых реформ и постепенно улучшающейся внешней и внутренней ситуации, рост экономики в текущем году будет обеспечен за счет опережающего роста несырьевого сектора. Этому будут способствовать принимаемые меры в перерабатываемых и сервисных отраслях через реализацию проектов ГПИИР, продолжения реализации Госпрограммы «Нұрлы жол» и развития перспективных отраслей на базе цифровых технологий в рамках новой Государственной программы «Цифровой Казахстан» (далее – Госпрограмма «Цифровой Казахстан»). [6]. Будет сохранена устойчивая динамика развития сельского хозяйства путем реализации Государственной программы развития агропромышленного комплекса на 2017 – 2021 годы (далее – Госпрограмма развития АПК), а также обеспечено массовое жилищное строительство в рамках Программы жилищного строительства «Нұрлы жер» (далее – Программа «Нұрлы жер»). [7]

Перспективы развития и сценарные прогнозы Согласно апрельским прогнозам Международного Валютного Фонда (далее – МВФ) восстановление роста мировой экономики, наблюдавшегося в 2017 году, продолжится в 2018-2019 годах, ускорившись до 3,9 %. Рисунок 1 На темпы роста глобальной экономики в 2018-2019 годах благоприятно будет влиять улучшающаяся экономическая активность в странах с развитой экономикой и потенциальное повышение совокупного роста в развивающихся странах, а также сохраняющиеся умеренные цены на биржевые товары. [8]

В отмеченном периоде рост в развитых экономиках ожидается на уровне 2,5 % и 2,2 % соответственно. В странах с формирующимся рынком и развивающихся странах прогнозируется рост в 2018 году на уровне 4,9 % с последующим увеличением до 5,1 % в 2019 году. 7 Рисунок 2 Еврозона. Положительные тенденции в странах Еврозоны продолжатся на фоне проводимой монетарной и фискальной политики, направленной на стимулирование роста деловой активности и экономики. Положительными изменениями являются увеличения внутреннего и внешнего спроса, которые стабилизируют рост на уровне 2,4 – 2,0 % в 2018 – 2019 годах. Безработица остается основным вызовом сохранения экономического роста в регионе. Высокие показатели по безработице сохраняются в Греции на уровне 21,5 % и Испании – 17,2 % в 2017 году. США. Макроэкономическая ситуация в США в 2017 году характеризовалась сохранением благоприятных трендов. Оживление макроэкономической ситуации связано с улучшением положения на рынке

труда, повышением деловой активности и ростом потребительского сектора. Согласно обновленным прогнозам экспертов МВФ экономический рост составит 2,9 % в 2018 году с последующим замедлением до 2,7 % в 2019 году. [9].

Ожидается, что повышение экономической активности будет обусловлено повышением внешнего спроса, ростом внутреннего потребления и инвестиций, а также ориентацией на рост расходов в бюджетной политике на фоне предполагаемого макроэкономического эффекта от налоговой реформы. Китай. По прогнозам, в 2018 – 2019 годах в Китае ожидается замедление роста экономики до 6,6 – 6,4 %, что ниже уровня 2017 года на 0,3-0,5 % соответственно. Макроэкономическая политика будет поддерживать внутренние драйверы роста, несмотря на слабый внешний спрос, низкий уровень частных инвестиций, а также наличие избыточных мощностей в некоторых отраслях. Россия. После двухлетнего спада ВВП России в 2017 году вырос на 1,5 %, чему способствовали более высокие цены на нефть и поддерживающая денежно-кредитная политика на фоне более низкой инфляции. [11].

Плавающий обменный курс и реализация мер поддержки финансового сектора позволили смягчить последствия падения цен на нефть и международных 8 экономических санкций, вызванных усиливающей геополитической обстановкой в связи с ситуацией в Украине и Сирии [11]. По прогнозам МВФ в 2018 году рост экономики России ускорится до 1,7 % с последующим замедлением темпа до 1,5 % в 2019 году. В целом, в среднесрочной перспективе рост мировой экономики будет благоприятным и будет обеспечиваться во многом за счет развитых стран. Вместе с тем, по-прежнему сохраняются риски, способные вызвать негативные тенденции. Первый риск – ужесточение кредитно-денежной политики в США. Федеральная резервная система (далее – ФРС) на фоне улучшения экономической ситуации постепенно ужесточает денежно-кредитную политику США. [11]. В конце марта 2018 года ФРС приняло решение повысить базовую процентную ставку до 1,5-1,75 %. Ожидается, что в 2018 году Центробанк повысит ставку еще минимум два раза. Повышение базовой процентной ставки сопряжено с уходом инвесторов из развивающихся рынков. Страны с развивающимся рынком, дефицитом платежного баланса и бюджета наиболее подвержены влиянию денежно-кредитной политики США, так как это может вызвать отток капитала из стран со слабой макроэкономической структурой и понизить цены на глобальном энергетическом рынке. Второй риск – торговые войны и несогласованность бизнес отношений. Усиление протекционизма, ужесточение бизнес ограничений, возможные торговые войны (США – Китай), а также несогласованность торгово-экономических режимов Великобритании и Евросоюза могут привести к замедлению

мировой торговли и окажут давление на нефтяные цены. Третий риск – ухудшение геополитической ситуации в мире. [12].

Продолжающаяся неблагоприятная геополитическая ситуация в Украине, Сирии, и в целом на Ближнем Востоке, вызывает дополнительный риск через вторичные каналы внешней торговли и прямые иностранные инвестиции (далее – ПИИ). [12]. На фоне этого продолжающееся ужесточение санкционной политики США может замедлить экономику России, что окажет негативный эффект на рост ВВП Казахстана. Принимая во внимание вышеупомянутые факторы с одной стороны и улучшение экономического положения США и других развитых стран, возникает риск оттока капитала из развивающихся стран в развитые экономики. Ввиду предполагаемого снижения инвестиционной активности в развивающихся странах усиливаются риски роста безработицы, связанные с сокращением производства в системообразующих отраслях и спроса на низкооплачиваемую рабочую силу, тем самым повышает риск притока мигрантов и оттока квалифицированных кадров в развитые рынки. [13].

Сценарные прогнозы роста. Прогнозирование социально экономического развития страны на пятилетний период осуществляется по 9 трем сценариям в зависимости от влияющих на развитие экономики факторов и тенденций. Для формирования сценариев развития в качестве основных факторов приняты тенденции развития мировой экономики, мировых цен на нефть и ситуации на мировых финансовых рынках. [14]. Оптимистический сценарий подразумевает поступательное развитие мировой экономики в 2019 – 2023 годах. [1]. Успешная реализация политики по улучшению экономической и инвестиционной активности в США и других развитых странах приведут к укреплению спроса на мировых товарных рынках, что послужит импульсом для более высокого экономического роста в развивающихся странах. При оптимистическом сценарии в 2019 – 2023 годы мировая цена на нефть будет на уровне 65 долларов США за баррель. Среднегодовой рост ВВП составит 4,5 %. За счет благоприятных внешних и внутренних условий ожидается более высокий рост во всех сегментах экономики. Торгуемые сектора экономики в среднем будут расти темпами 4,1 %, неторгуемые сектора – 4,7 %. Ожидается значительный рост доходов республиканского бюджета (без учета трансфертов) с 6859,8 млрд. тенге в 2019 году до 8041,1 млрд. тенге в 2021 году. Дефицит республиканского бюджета в 2019 – 2021 годах планируется со снижением до 0,9 % к ВВП. Также, прогнозируется снижение и уровня ненефтяного дефицита (без учета ЭТП) с 6,2 % к ВВП в 2019 году до 5,1 % к ВВП в 2021 году. Базовый сценарий предполагает постепенное увеличение темпов роста мировой экономики в 2019 – 2023 годах с сохранением ее устойчивости. Данный вариант развития предполагает продолжение улучшающейся экономической ситуации в развитых странах

(США, Еврозона) с сохранением умеренных темпов роста. При этом экономики стран с формирующимся рынком и развивающиеся страны будут постепенно расти за счет менее волатильной ситуации на внешних биржевых рынках и полной адаптации экономической политики к новым реалиям глобального развития. В 2019 – 2023 годах мировая цена на нефть сложится на уровне 55 долларов США за баррель. Среднегодовой рост ВВП составит 4,2 %. В свете восстановления внутреннего спроса и низкого инфляционного фона неторгуемый сегмент экономики будет расти опережающими темпами на 4,4 %, при этом торгуемый сектор возрастет на 3,9 %. При базовом сценарии, также прогнозируются ежегодное увеличение доходов. На 2019 год доходы ожидаются в объеме 6720,3 млрд. тенге, на 2020 год 7520,5 млрд. тенге и на 2021 год 7873,7 млрд. тенге. Дефицит прогнозируется на уровне 1,0 % к ВВП в 2019-2021 годах. Уровень ненефтяного дефицита (без учета ЭТП) прогнозируется: в 2019 году 6,2 % к ВВП, в 2020 году 5,4 % к ВВП и в 2021 году 5,0 % к ВВП. Пессимистический сценарий характеризуется наступлением кризисных явлений в экономике, обусловленных замедлением роста мировой 10 экономики, обострением геополитической ситуации, влиянием неблагоприятного развития крупных экономик мира – основных торговых партнеров Казахстана, в частности Еврозоны, Китая, России, а также сохранением низких мировых цен на основные виды энергоресурсов и другие экспортные товары Казахстана. Инвестиционные доходы сократятся, усилятся их репатриация в страны-доноры. Цена на нефть снизится до уровня 45 долларов США за баррель в 2019 – 2023 годах. Среднегодовой рост ВВП составит 3,9 %. Ухудшение внешних условий и снижение деловой активности будут сдерживать рост во всех секторах экономики. Средний рост в торгуемых секторах замедлится до 3,7 %, в неторгуемых секторах – до 4,1 %. При пессимистическом сценарии по прогнозам доходы в 2019 году составят 6614,1 млрд. тенге, в 2020 году 7395,8 млрд. тенге и в 2021 году 7729,5 млрд. тенге. На 2019 – 2021 годы дефицит прогнозируется на уровне 1,1 % к ВВП. Нефтяной дефицит (без учета ЭТП) в 2019 году прогнозируется на уровне 6,1 % к ВВП, в 2020 году 5,3 % к ВВП и в 2021 году 5,0 % к ВВП. С учетом сложившихся тенденций развития экономики страны с начала года и ситуации в мировой экономике при формировании прогноза социально-экономического развития страны за основу взят базовый сценарий, параметры которого являются наиболее вероятными с незначительным отклонением от текущих ожиданий, смотрите на рисунок №1[15].

Рисунок 1 - Адаптация к низким ценам на нефть в РК

Анализ полученных результатов и основные выводы по проведенным исследованиям. В части принципов регулирования внешней торговли Казахстана

Результаты данного исследования демонстрируют стремление государства создать условия для расширения внешнеэкономических связей и поддержания отечественных экспортеров. В целом, анализ государственной внешнеторговой политики показывает, что Казахстан опирается на принципы открытости и свободной торговли, стремится занять полноправное место на международном рынке и усилить интеграцию в систему мирового хозяйства. Внешняя торговля для Казахстана выступает в качестве одного из главных факторов стратегического плана – обеспечения устойчивого экономического роста. Основным ориентиром государственной политики является превращение страны в региональный высокотехнологичный, экспортно-импортный, инвестиционный, финансовый и торговый центр. [15].

На фоне стабилизации всей экономики страны происходит поэтапная либерализация регулирования внешнеэкономической деятельности. Так, анализ законодательной базы показывает, что страна прошла путь от режима жесткого контроля внешнеторговой деятельности до существенной либерализации:

- отменен механизм квотирования экспорта товаров;
- регулярно проводятся работы по сокращению перечня лицензируемых товаров;

- сняты пошлины почти на все товары экспорта;
- созданы 6 свободно-экономических зон по разным отраслям экономики;
- разработана гибкая схема преференций для определенных стратегических отраслей и компаний;
- для предотвращения ввоза некачественных товаров в республику совершенствуется система технического, санитарного, фитосанитарного и иного контроля;
- в рамках Таможенного союза создаются условия для свободной торговли между странами участниками.

Важным из направления государственной внешнеэкономической политики является создание единого экономического пространства в евразийском регионе с партнерами по Таможенному союзу. Кроме того, немаловажное значение для повышения открытости казахстанской экономики имеет вступление страны в ВТО.

Основой для увеличения эффективности внешнеторговой деятельности в первую очередь является переход от узкоориентированного экспорта товаров к диверсификации экспортных потоков, а также снижение импорта товаров путем увеличения производственных мощностей в Казахстане. Несмотря на достаточную проработанность законодательной базы для реализации поставленной цели необходимо принять комплексные меры, в том числе [16]:

- Государственные программные документы, направленные на диверсификацию отечественного производства, не реализуются в полной мере, в этой связи необходимо ужесточить контроль над реализацией инвестиционных проектов, выполняемых в рамках государственных программ.
- Усилить борьбу с излишней бюрократией и коррупцией в государственных органах по контролю и надзору экспортно-импортной деятельности и предпринимательской деятельности. Необходимо стимулировать товаропроизводителей страны на увеличение производительности и выход на международные рынки. Возможно – предоставлять дополнительные льготы и субсидии.
- Необходимо ужесточить санитарные-фитосанитарные требования на ввоз товаров в Казахстан из стран Таможенного союза. Это позволит уменьшить растущий объем некачественного и дешевого импорта из России, придать стимул для внутренних производителей.
- Немаловажным является постепенная интеграция Казахстана во Всемирную торговую организацию. Пошаговая интеграция позволит увеличить географическую диверсификацию экспорта товаров при поэтапном открытии конкуренции на внутреннем

рынке. Ожидается снижение издержек производства товаров с использованием иностранного сырья.

- С точки зрения денежно-кредитной политики необходимо осуществить переход к инфляционному таргетированию против жесткого удержания обменного курса. Это позволит управлять ценообразованием в стране и снизить излишнюю инфляцию. Риски внешней конъюнктуры будут абсорбироваться через обменный курс.

- В данном контексте необходимо осуществлять поэтапный переход к свободному курсообразованию. Полный ввод в действие мультивалютной корзины является промежуточным звеном и может занять от 4-6 лет.

- Первым шагом является увеличение эластичности обменного курса в рамках установленного плавающего коридора.

- Вторым шагом является расширение коридора и снижение уровня интервенции.

- Третьим шагом является полная отмена коридора.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Нацбанк обещает проводить политику обеспечения стабильности нацвалюты [Электрон. ресурс]. – 2014. – URL: <http://newskaz.ru/economy/20110301/1198667.html> (дата обращения: 02.2014).

[2] Николайчук С., Шаповаленко Н. Определение факторов динамики текущего счета в Украине [Электрон. ресурс]. – Электронная библиотека консорциума экономических исследований и образования. – URL: http://www.eerc.ru/default/download/creator/working_papers/file/cf84516cc3107933889bfd1fdb6c14a42e454bbc.pdf (дата обращения: 02.2014).

[3] Официальный сайт Агентства РК по статистике [Электрон. ресурс]. – URL: www.stat.kz (дата обращения: 21.02.2014)

[4] Национальный банк РК ожидает, что в результате проведенной девальвации рост ВВП страны составит 7% [Электрон. ресурс]. – URL: <http://mln.kz/content/natsionalnyi-bank-rk-ozhidaet-cto-vrezultate-provedennoi-devalvatsii-rost-vvp-strany-sosta> (дата обращения: 02.2014).

[5] Мадиярова Д. М. Стратегия формирования внешнеэкономической политики: учебное пособие. Алматы: Экономика, – 182 с.

[6] Jámbor, Determinants of intra-industry agri-food trade in the Visegrad countries // Acta Alimentaria. – 2014. – № 43 (2). – pp. 246-253. DOI: 10.1556/AAlim.43.2014.2.8.

[7] Официальная статистика всемирной торговой организации по крупнейшим экспортерам мира [Электрон. ресурс]. – URL: http://www.trademap.org/Country_SelProduct_TS.aspx (дата обращения: 16.02.2014).

[8] Фролова Т. А. Мировая экономика. Конспект лекций. – Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, – 289 с.

[9] Рыбалкин В. Е. Международные экономические отношения. – М.: ЮНИТИ, 2008. – 365 с.

[10] Фокин Н. И., Караиванов А. А. Роль ресурсного потенциала на современном этапе развития внешнеторговых связей между Россией и Японией / Промышленная политика в Российской Федерации. – М.: Изд-во Института экономики и управления в промышленности, 2007. – С. 27-32.

[11] Николаева И. П. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебное пособие. – М.: Дашков и К, 2013. – 242с.

[12] Temirova, Berzhanova, A., Egizbaeva, Z. Providing economic security for foreign trade in the republic of Kazakhstan // Actual Problems of Economics. – 2012. – № 135 (9). – pp. 507-513.

[13] Ermek Talantuly, , Makhabbat Kenzhekhanovna, N., Meruyert Zhumabayevna, D. Modern foreign trade activities of Kazakhstan Republic // World Applied Sciences Journal. – 2012. – №18 (SPL .ISSUE 18). – pp. 111-117. DOI: 10.5829/idosi.wasj.2012.18.120018

[14] Davis, Gift, T. The positive effects of the schengen agreement on European trade // World Economy. – 2014. DOI: 10.1111/twec.12158.

[15] Gu, X., Zhou, -Y., Rabiul Alam Beg, A.B.M. What determines China's trade balance dynamics: A disaggregate analysis of panel data // Journal of the Asia Pacific Economy. – 2014. – №19 (2). – pp. 353-368. DOI: 10.1080/13547860.2014.880284.

ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ ҚР СЫРТҚЫ САУДАСЫНЫҢ ТӨМЕНДЕУІ ЖАҒДАЙЫНДА МҰНАЙДЫҢ ӘЛЕМДІК БАҒАСЫНЫҢ

Айтджанова Г.О., Естурлиева А.И. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Бап талқылауға арналды құралдарының тиімділігін арттыру Қазақстанның сыртқы сауда.

Теориялық тұрғыда көп шаралар тікелей немесе конъюнктуралық ықпал ету, мемлекеттік реттеудің тиімділігін арттыру сауда-саттық қызметі.

Түйінді сөздер: экономика, сыртқы сауда, баға мұнайға әлемдік баға, даму перспективалары, даму болжамы, Қазақстан Республикасы.

PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF FOREIGN TRADE OF PK IN THE CONDITIONS OF DECLINE OF WORLD OIL PRICES

Aitdzhanova G., Yesturlieva A.I. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Abstract. The Article sanctified to consideration of instruments of increase of efficiency of foreign trade of Kazakhstan. In a theoretical context, there is plenty of measures of direct or conjuncture influence of government control on the increase of efficiency of trade activity of country.

Keywords: economy of foreign trade, pricing on oil, world price, prospects of development, prognosis of development of Republic of Kazakhstan.

УДК 33.332.30.68

Нурнепесов Ш.К¹., магистрант
Аманиязова Г.Д¹., научный руководитель

¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

ОЦЕНКА МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ И БЕЗОПАСНОСТЬ ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ НА РЫНКЕ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Статья посвящено Статья посвящена проблеме влияния маркетинга продуктов питания на качество жизни потребителей. Автор рассматривает возможности формирования в обществе стандартов жизнеобеспечения с точки зрения уровня жизни и мотивации потребителей к здоровому питанию, а также оценке маркетинговых исследований и безопасность продуктов питания на рынке Мангистауской области

Ключевые слова: продукты питания, эффективность продовольственными товарами, безопасность питания, рост цен, маркетинговые исследования, экологически чистый продукт. качество жизни, маркетинг продуктов питания, относительная бедность, пищевое поведение, стандарт жизнеобеспечения.

В своем Послании народу Казахстана: «Стратегия «Казахстан-2050» Новый политический курс состоявшегося государства», Президент поставил задачу перед отечественным агропромышленным комплексом - стать глобальным игроком в области экологически чистого производства.

На сегодняшний день во всем мире все острее стоит проблема качества пищевых продуктов, что непосредственно отражается на здоровье людей, особенно молодого поколения. Казахстан - одно из государств с богатейшими земельными и природными ресурсами, обладающее огромным потенциалом, способное обеспечить экологически чистой продукцией, как внутренние потребности, так и наладить экспортоориентированное производство. Вместе с тем, в настоящее время в Казахстане качество продуктов не является основным критерием их оценки. При этом нет должного контроля за качеством как отечественных, так и импортируемых продуктов питания.

Безопасность продуктов питания - это всеобщая цель. Всем понятно, что ослабление надзора за безопасностью продуктов питания будет иметь огромные последствия, может повлиять влияние на здоровье людей и привести к краху успешные компании. Давление, оказываемое правительственными органами, экологическими ассоциациями и потребителями, заставляет всех участников цепочки поставок пищевых продуктов (производителей кормов для животных, продовольственные склады, розничные торговые компании, перевозчиков, производителей продуктов, отели, рестораны, учреждения общественного питания и первичных производителей) разрабатывать, внедрять и сертифицировать системы менеджмента безопасности продуктов питания. НАССР (анализ опасностей и критические контрольные точки) - это международный стандарт, который устанавливает требования, предъявляемые к системам управления безопасностью продуктов питания. Система НАССР может помочь предприятиям сосредоточиться на опасностях, которые влияют на гигиену или безопасность продуктов питания, а также устанавливает и контролирует значения показателей в критических контрольных точках, которые используются в ходе производственного процесса. Этот стандарт основывается на семи принципах:

- подробнее о системах менеджмента безопасности пищевой продукции;
- заказать систему менеджмента безопасности пищевой продукции.

Организация, которая успешно сертифицировала свою систему управления безопасностью продуктов питания в соответствии со стандартом ХАССП, будет обладать следующими преимуществами:

- улучшатся перспективы развития на рынке и увеличатся возможности завоевания новых клиентов.
- в случае проверок регулирующими органами они могут ожидать оказания содействия организацией, сертифицировавшей их.
- укрепляется имидж организации и торговой марки.

- повышается степень доверия надзорных органов, клиентов, потребителей и розничных торговых компаний.
- подтверждается стремления производить и реализовывать безопасные продукты питания.

Повышается безопасность продуктов питания, производимых компаниями и эффективность системы управления безопасностью продуктов питания. Хлынувший на отечественный рынок поток контрафактной импортной продукции привел к тому, что фактически покупатель остался практически не защищенным от потребления некачественных товаров. Население продолжает травить себя продукцией непонятного происхождения.

Качество большинства продуктов питания оставляет желать лучшего, так как изготавливаются они из экологически небезопасных компонентов, содержащих в себе не только опасные для здоровья людей вещества, но применение, которых влечет за собой и уничтожение почвенного плодородия, мощнейшей деградации почв и опустыниванию.

Реалии таковы, что сегодня продовольственная безопасность должна являться одним из приоритетных вопросов аграрной и экономической политики государства. Обезопасить здоровье населения страны, особенно подрастающего поколения, возможно, если перейти на экологичные препараты и «зеленые» технологии.

Вместе с тем, отечественным аграриям с экономической точки зрения не выгодно выращивать «здоровые» продукты питания из-за больших затрат и низкой рентабельности производства. Более того, им приходится закрывать свои производства или переходить на выращивание продукции с применением вредных химикатов для получения высоких урожаев. В сложившейся ситуации аграрии, работающие с применением «зеленых технологий», не могут развиваться и быть конкурентоспособными без поддержки со стороны государства. На рынке должно сформироваться четкое деление на экологически чистую и обычную продукцию.

Так как спрос на «здоровые» продукты во всем мире будет только расти, сектор производства экологически чистой продукции способен стать для страны одним из драйверов роста всей экономики и выхода на международный рынок казахстанского бренда. Просим Вас рассмотреть возможность государственной поддержки отечественных производителей, занимающихся экологически чистым земледелием и выращиванием «здоровой» продукции, а также усилить санитарный контроль над качеством продовольственных товаров, особенно ввозимых из-за рубежа.

О принятых мерах проинформировать нас письменно в установленные законодательством сроки».

В Мангистау из сформированного за счет бюджета продовольственного запаса реализовали социально-значимые продукты на 143 миллиона тенге

Из продовольственных запасов региона с начала года реализованы мука, макароны, сливочное масло, куры и окорочка. В июне резкий скачок цен зафиксирован на картофель, морковь, лук и капусту. В июле ситуация стабилизировалась.

Сильный скачок цен на овощи местные власти зафиксировали в июне этого года. Стоимость картофеля, моркови, лука и капусты резко возросла. По словам Венеры Мустапаевой, это произошло из-за того, что прошлогодний запас овощей закончился, а новый урожай был еще на подходе.

В силу того, что у нас своеобразный регион, многие социально-значимые продукты завозятся к нам извне. В том числе картофель и морковь завозились из Ирана и Пакистана и, естественно, их стоимость привязывалась к доллару, поэтому и произошел резкий скачок. Цена картофеля, к примеру, доходила до 270 тенге, но сегодня ситуация стабилизировалась и он в среднем стоит от 150 до 156 тенге. Министерство национальной экономики и министерство сельского хозяйства Казахстана на 2017 год задали индикатив - уровень индекса потребительских цен для всех регионов страны. Он, как отметила Венера Мустапаева, к декабрю 2017 года в Мангистауской области не должен превышать 107,8%.

В июне мы подходили к этому показателю, но сегодня за счет того, что произошел большой завоз продуктов питания, индекс потребительских цен у нас составил 103%. При этом республиканский показатель составляет 103,7%, - Индекс цен на продовольственные товары в регионе составил 104,3% при республиканском показателе 105,1%. По словам руководителя управления предпринимательства и торговли области, Мангистауская область держит его ниже уровня, заданного двумя министерствами. - Впервые в этом году у нас еще задан индикатив не только на год, но еще и по месяцам. И поскольку в июне у нас произошел резкий скачок цен на овощи, мы вышли за рамки установленного коридора на один процент. Но в июле при заданном показателе - 100,3% - наш показатель составил 100,1%. В июне распоряжением акима области создан штаб оперативного реагирования на повышение стоимости продовольственных товаров. На еженедельной основе проходят заседания данного штаба. Возобновлены с июля текущего года, по словам руководителя управления предпринимательства и торговли, продовольственные ярмарки, которые проходят по выходным на площади «Ынтымак». В них участвуют оптовые поставщики, которые реализуют на ярмарках продукты по оптовым ценам. - Из всех сформированных за счет средств местного бюджета продовольственных запасов за последние шесть месяцев реализованы такие продукты, как: мука, макароны, масло сливочное, куры, окорочка на общую сумму 143 миллиона тенге. Продукты первой необходимости реализуются через

магазины «Каспий Берекет». По словам директора «Каспий Берекет», в социальных торговых точках сегодня есть все 19 наименований продуктов питания, которые входят в перечень социально-значимых товаров, утвержденных правительством. «Каспий Берекет», по словам директора, проводит работу по обеспечению реализации программы продовольственной безопасности региона.

Практически полгода мы смогли продержаться по гречке. В позапрошлом году в августе в регионе была проблема с сахаром. Поэтому в прошлом году мы закупили сахар и у нас он есть на сегодняшний день на складах. Мы знаем, что весь август мы спокойно его будем реализовывать. Сейчас у нас сахар дешевле, чем у товаропроизводителя. Цена на заводе составляет 240 тенге, мы продаем его по 230 тенге. Потому что закупили его раньше и цену не поднимаем. Наша задача - сделать так, чтобы пенсионеры, многодетные семьи могли приобретать товар дешевле, чем в супермаркетах и на рынках. С этой задачей мы справляемся. Сотрудники акимата Мангистауской области совместно с работниками управления статистики, ежедневно обходят супермаркеты и производят мониторинг рынков. В торговых точках Мангистау выявлено 170 фактов несоответствия продуктов питания требованиям безопасности.

Из 3138 проб пищевых продуктов, отобранных в магазинах города в 2017 году, требованиям технического регламента не соответствуют 170, или 5% от общего числа. Об этом контроля за техническими регламентами департамента охраны общественного здоровья (ДООЗ).

За год специалисты ДООЗ отобрали 3 443 пробы - 3 138 проб продуктов питания и 305 проб непищевой продукции, в которых выявлено 74 несоответствия требованиям технического регламента.

В 2017 году изъята продукция на общую сумму 180 468 тенге. Более 123 кг - это несоответствующие нормам продукты питания общей суммой 121 988 тенге и почти 16 кг непищевой продукции, в основном детские игрушки общей суммой 58 480 тенге. Сумма административных штрафов по 12 делам составила 431 110 тенге. Суд приостановил деятельность четырех индивидуальных предпринимателей на месяц и наложил на них штрафы общей суммой 907 600 тенге. Выдано 48 санитарных предписаний об устранении нарушений. В общей сложности проведено 15 внеплановых проверок.

Несоответствие по микробиологическим показателям выявлено в девяти пробах мяса птицы, молочной и рыбной продукции, готовых кулинарных изделий.

По физико-химическим показателям отклонение от нормы зафиксировано в 10 пробах мясной, рыбной и молочной продукции, соков, а также ватных палочек Cotton swabs китайского производства и влажных салфеток «Я самая» производства России. Маркировка

на государственном языке и сведения о производителе отсутствовали на 234 продуктах. В одном колбасном изделии из говядины обнаружена ДНК свинины. Превышение нормы формальдегида выявлено в настольной игрушке из картона производства республики Беларусь, образцах мужской обуви марок DIBU и Bottega Veneta.

Мониторинг безопасности продукции, как сказали в ДООЗ, осуществляется путем отбора (закупа) с последующим проведением санитарно-эпидемиологической (лабораторной) экспертизы продукции. На эти цели в 2017 году ДООЗ из бюджета выделили 3 500 000 тенге. Более 60% продукции в РК не соответствует маркировке. Также, по данным Минздрава РК, четвертая часть проверенной пищевой продукции является небезопасной.

В 2017 году компетенция по осуществлению госконтроля в отношении продукции на соответствие требованиям техрегламентов ЕАЭС была передана в Минздрав РК. Министерством осуществляется контроль по соблюдению требований 10 технических регламентов по безопасности пищевой продукции. Целью госконтроля в первую очередь, является обеспечение охраны здоровья населения и предупреждения отравлений. Также проводится контроль за соблюдением 6 техрегламентов по безопасности не пищевой продукции», - сказал глава ведомства.

По его словам, на контроле в ведомстве состоит более 32 тысяч предприятий пищевой промышленности и торговли.

«По итогам трех лет идет снижение количества несоответствующей продукции от 26% в 2015 году до 10% в 2017 году. В целом, 22% пришлось на несоответствие показателям безопасности, 15% - на введение в заблуждение потребителей, и основная часть - 63% - несоответствие маркировке. Сформирована на сегодняшний день система национального контроля за безопасностью продукции четким законодательным распределением функций госорганов, проверено временем, не привела к каким-то ЧС, а также исключает дублирование функций, направленных на снижение давления на бизнес», - пояснил он.

«На основании вышеизложенного вопрос передачи функций от Минздрава к МСХ предлагаем дополнительно изучить и рассмотреть с точки зрения безопасности здоровья населения». Действующая Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года направлена на преодоление негативных демографических тенденций, стабилизацию численности населения и создание условий для ее роста и повышения качества жизни людей [2]. На втором этапе (2013–2020 годы) условием возрастания качества человеческого потенциала станет распространение стандартов здорового образа жизни посредством разработки и внедрения механизмов стимулирования у граждан Казахстана ответственного отношения к своему здоровью:

информирование о вреде нерационального и несбалансированного питания, обучение навыкам по соблюдению правил гигиены, режима и структуры питания [2].

Однако государственная стратегия формирования культуры здорового питания не соответствует полусубъектности процесса социально-экономической координации. Отсутствие в методологических основаниях разработки стратегии социально-экономического развития РК системного представления о процессах потребления исключает из ее базовых компонент условия, создаваемые продовольственным бизнесом, и их некомплементарность интересам государства и общества. Насколько корректно мы оцениваем уровень жизни населения по анализу проведенного маркетинга:

Маркетинг продуктов питания как механизм влияния бизнеса на качество жизни потребителей включает управление стандартами жизнеобеспечения. Стандарт жизнеобеспечения – это стратифицированные и институционально закреплённые представления общества о качестве жизни, включая уровень жизни и ценностно-целевые ориентиры потребительского поведения.

Анализ существующих методологических подходов к оценке уровня жизни показал, что принципиальным недостатком официально принятого в РК абсолютного подхода, при котором учитывается степень удовлетворения потребностей через покупательную способность доходов населения по отношению к стоимости потребительской корзины, является отсутствие взаимосвязи со сложившейся в обществе системой потребления. Данная проблема может быть решена путем использования концепции относительного уровня жизни, в социальной практике – относительной бедности. Бедность при этом характеризуется, как состояние, при котором невозможно следовать образу потребления, воспринимаемому основной частью общества как «приемлемый». Наиболее точно идентифицировать экономические условия дифференциации стандартов жизнеобеспечения позволяет сопоставление динамики среднедушевых денежных доходов и его модального значения (наиболее часто встречающийся доход в ряду распределения населения по уровню среднедушевых денежных доходов). Значимость применения относительной оценки уровня жизни в процессе ориентации социально-экономического развития на повышение качества жизни потребителей иллюстрируют данные, отраженные на рис. (см. ниже). Несмотря на то что абсолютная бедность за десять лет значительно сократилась и составляет на конец периода 13%, относительная бедность растет и превышает абсолютную в три раза (32,9%).

Благоприятными условиями для развития в РК пищевого потребительства является то, что, во-первых, более 50% потребителей критически оценивают собственный уровень знаний о рациональном режиме и суточном рационе приема пищи [7]. Во-вторых, для сложившейся культуры потребления характерна низкая объективность самооценки

населением качества питания, рассчитанная на основе сопоставления субъективной оценки и фактического состояния питания. Наименее объективно оценивает качество питания молодежь в возрасте от 18 до 34 лет. Совпадение самооценки наблюдается менее чем у 15% респондентов. Наибольшая объективность самооценки у потребителей в возрасте 45–54 лет, но ее значение порядка 25% респондентов является также чрезвычайно низким и свидетельствует о недооценке населением проблемы питания [3].

Усиливающаяся зависимость качества жизни населения и развития человеческого потенциала от мотивации к здоровому образу жизни обусловили включение. В отличие от Казахстана, где только еще планируется изучать состояние пищевого поведения, в развитых странах предпринимают активные меры в борьбе с маркетинговыми факторами, обуславливающими негативное влияние питания на здоровье потребителей, включая ограничение рекламного воздействия на детей [8].

Актуализация внимания населения к проблемам здоровья приводит к росту рынка «функциональных продуктов питания», так как «люди набрасываются на продукты, обещающие преимущества для здоровья, потому, что естественным стремлением является прибегнуть к средству для быстрого разрешения трудностей, вместо того, чтобы уменьшить потребление насыщенных жиров, сахара, соли и есть больше фруктов и овощей» [10].

В то же время в виду отсутствия доказательств полезности последних, Европарламент запретил рекламу, рассказывающую о пользе продуктов для здоровья, а также пользе продуктов, содержащих избыток жиров, соли, сахара [11].

Ужесточение требований к традиционным методам маркетинга продуктов питания в странах с более высоким качеством жизни стимулирует развитие скрытых методов, все в большей степени ориентированных на формирование капитализируемых бизнесом стандартов жизнеобеспечения и угрожает РК

Доступ к достаточному количеству безопасных и питательных продуктов питания является важнейшим фактором для поддержания жизни и укрепления здоровья.

Небезопасные продукты питания, содержащие болезнетворные бактерии, вирусы, паразитов или вредные химические вещества, являются причиной более 200 заболеваний от диареи до онкологических заболеваний. [12].

По оценкам, 600 миллионов человек — почти каждый десятый человек в мире — заболевают после употребления загрязненных пищевых продуктов и 420 000 человек ежегодно умирают, что приводит к потере 33 миллионов лет здоровой жизни (ДАЛИ).

Заболевания пищевого происхождения являются препятствием для экономического развития, поскольку они создают нагрузку на системы здравоохранения и наносят урон национальной экономике, туризму и торговле. [13].

Сегодня цепи поставок продуктов питания носят международный характер. Эффективное сотрудничество между правительствами стран, производителями и потребителями продуктов питания способствует обеспечению безопасности пищевых продуктов.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Распоряжение Правительства РФ от 25.10.2010 № 1873-р «Об утверждении Основ государственной политики Российской Федерации в области здорового питания населения на период до 2020 года».

[2] Распоряжение Правительства РФ от 17.11.2008 № 1662-р «Об утверждении Концепции долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года» (в редакции распоряжения Правительства РФ от 08.08.2009 № 1121).

[3] Кузнецова Л.В. Потребительский потенциал рынка продуктов питания: экономические, социальные и демографические аспекты маркетинга. – М.: Экономика, 2011. – 184 с. – С. 163.

[4] Постановление Правительства РФ от 27.11.2010 № 946 «Об организации в Российской Федерации системы федеральных статистических наблюдений по социально-демографическим проблемам и мониторинга экономических потерь от смертности, заболеваемости и инвалидизации населения».

[5] Минздрав получил ценный совет [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.kommersant.ru/doc/1797495?stamp=63472084820743805>.

[6] Раздел «Общество» [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.inosmi.ru/social/20110804/172200405>.

[7] Арсеньева Т.П., Баранова И.В. Основные вещества для обогащения продуктов питания // Пищевая промышленность. – 2007. - №1. – С. 6-10.

[8] Наука в рекламе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.advertology.ru/article8210htm>.

[9] Батулин А.К., Мендельсон Г.И. Питание и здоровье: проблемы XXI века // Пищевая промышленность. – 2005. - №5. – С. 38-40.

[10] Богатырев А.Н. Качество пищи и культура питания // Пищевая промышленность. – 2006. - № 7, 8.

[11] ЕС запретил рекламу, рассказывающую о пользе продуктов для здоровья [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://soconline.ru/?p=1606>.

[12]. Еганян А.Г. Улучшение качества продуктов питания как основа повышения конкурентоспособности // Пищевая промышленность. – 2006

[12] Богатырев А.Н. Обогащение продуктов витаминами – актуальная тема XXI века // Пищевая промышленность. – 2010. - № 9. С. 72-73.

БАҒАЛАУ МАРКЕТИНГТІК ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ҚАУІПСІЗДІГІН АЗЫҚ-ТҮЛІК НАРЫҒЫНДА МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ

Нурнепесов Ш., Аманиязова Г. Д. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Мақала арналды Мақала мәселесіне әсерін маркетинг азық-түлік сапасына тұтынушылардың өмір сүру. Автор мүмкіндігін қарастырады қоғамда стандарттарын тіршілікті қамтамасыз ету тұрғысынан өмір сүру деңгейін және ынталандыру, тұтынушылардың салауатты тамақтану, сондай-ақ бағалау маркетингтік зерттеулер мен қауіпсіздігін азық-түлік нарығында Маңғыстау облысы

Түйінді сөздер: Азық-түлік, тиімділігі азық-түлік тауарларымен, қауіпсіздік, тамақтану, бағаның өсуі, маркетингтік зерттеулер, экологиялық таза өнім. өмір сапасы, маркетинг азық-түлік, салыстырмалы кедейшілік, тағамдық мінез-құлық стандарты, тіршілікті қамтамасыз ету.

EVALUATION OF MARKETING RESEARCHES AND SAFETY OF FOOD PRODUCTS ON THE MARGINA REGION MARKET

Nurnepesov Sh.K., Amanyazov G.D. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Abstract. The article is devoted to the problem of the influence of marketing food products on the quality of life of consumers. The author considers the possibilities of forming life standards in the society in terms of the standard of living and motivation of consumers for healthy nutrition, as well as the evaluation of marketing research and food safety in the market of Mangistau region

Key words: Food products, food products efficiency, food safety, price increase, marketing research, environmentally friendly product. Quality of life, food marketing, relative poverty, food behavior, standard of life support.

Гуманитарные и естественные науки

ӘОЖ 535(045)

Таймуратова Л.У¹, Жангалиева А.¹

¹Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан

**«ЖАРЫҚ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯСЫ» ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША ДЕҢГЕЙЛІК
ЕСЕПТЕР**

Аңдатпа. Жалпы жарықтың интерференциясы физика курсының оптика бөлімінің тақырыптарына жатады. Бұл тақырып толқындық оптикаға жатады. Когерентті жарық көздері болғанда ғана интерференция құбылысы байқалатынын оқушылар білуі керек. Жарық интерференциясы құбылысын түсіну үшін, осы құбылысты сипаттайтын параметрлермен танысу керек. Жарықтың фазасы, амплитудасы, оптикалық жол айырмасы, интерференция құбылысының максимум, минимум шарттарын білу және түсіну қажет, есеп шығарғанда тиісті формулаларын қолдана білуі қажет. Және де осы құбылысты түсіну үшін есептер шығара білу керек. Оқушылар есептерді шығарғанда, математикалық амалдарды қолдана білген жөн. Қысқартылған көбейткіштерді де шама келгенше дұрыс пайдалану керек. Интерференция құбылысын дұрыс түсіну үшін, деңгейлік есептер ұсынылып отыр. Оқушылардың білім деңгейін білу және бағалау үшін деңгейлік есептердің маңызы зор.

Түйінді сөздер: интерференция, когерентті толқындар, фаза, монохромат.

Жарықтың толқындық қасиетін зерттейтін оптиканың бөлімін толқындық оптика деп атайды. Толқындық оптикада жарықты толқын ұзындығы $380 \div 760$ нанометр аралығында жататын электромагниттік толқын деп қарастырады. Жарықтың толқындық қасиеті көрінетін құбылыстарға жарықтың интерференциясы, диффракция, поляризациясы, дисперсиясы жатады [1].

Екі немесе бірнеше жарық толқындары кеңістіктің белгілі бір нүктесінде қабаттасқанда сол нүктедегі қорытқы жарық тербелісінің интенсивтілігінің артуын немесе кемуді жарық интерференциясы деп атайды.

Мысалы қарастырылатын нүктеде амплитудалары A_1 және A_2 , тербеліс фазалары φ_1 және φ_2 болатын екі жарық тербелістері қабаттассын.

$$E_1 = A_1 \cos(\omega t - kx_1) \quad (1)$$

мұндағы: $\varphi_1 = \omega t - kx_1$, $k = \frac{2\pi}{\lambda}$ – толқындық сан.

$$E_2 = A_2 \cos(\omega t - kx_2) \quad (2)$$

мұндағы: $\varphi_2 = \omega t - kx_2$.

1) Жарық толқындарының фазалар айырмасы тұрақты болмаған жағдайда, яғни

$$\Delta\varphi = \varphi_2 - \varphi_1 \neq const :$$

$$\langle A \rangle^2 = \langle A_1 \rangle^2 + \langle A_2 \rangle^2 \quad (3)$$

Жарықтың интенсивтілігі тербеліс амплитудасының квадратына тура пропорционал екенін ескерсек, яғни $I \sim A^2$:

$$I = I_1 + I_2 \quad (4)$$

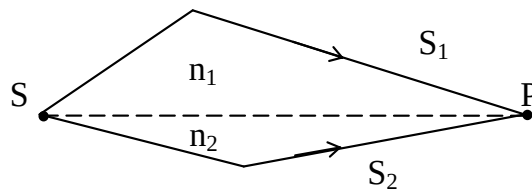
2) Жарық толқындарының фазалар айырмасы тұрақты болған жағдайда, яғни

$$\Delta\varphi = \varphi_2 - \varphi_1 = const, A^2 = A_1^2 + A_2^2 + 2A_1A_2 \cos \Delta\varphi \quad (5)$$

$$\text{Бұл жағдайда жарық интенсивтілігі: } I = I_1 + I_2 + 2\sqrt{I_1I_2} \cos \Delta\varphi \quad (6)$$

Фазалар айырмасы $\cos \Delta\varphi < 0$ болса, берілген нүктедегі жарық толқыны кемиді, ал фазалар айырмасы $\cos \Delta\varphi > 0$ болса, жарық толқыны күшейеді [2].

Интерференция құбылысы байқалуы үшін қабаттасатын жарық тербелістерінің фазаларының айырмасы тұрақты болу қажет. Мұндай жарық толқындарын когерентті толқындар деп атайды.

Сурет 1 - Екі жарық көзінен таралған
толқындар

Суретте көрсетілгендей S нүктелік жарық көзінен шыққан S_1 және S_2 екі жарық толқындары абсолют сыну көрсеткіштер сәйкесінше n_1 және n_2 екі орталарда таралсын. Бұл толқындардың теңдеулері

$$E_1 = A_1 \cos(\omega(t - \frac{S_1}{v_1})) \quad (7)$$

$$E_2 = A_2 \cos(\omega(t - \frac{S_2}{v_2})) \quad (8)$$

$$\text{Олардың тербеліс фазаларының айырмасы } \Delta\varphi = \omega \left(\frac{S_2}{v_2} - \frac{S_1}{v_1} \right) \quad (9)$$

$$v_1 = \frac{c}{n_1}, \quad v_2 = \frac{c}{n_2} \quad \text{екенін} \quad \text{ескерсек}$$

$$\Delta\varphi = \omega \left(\frac{n_2 S_2}{c} - \frac{n_1 S_1}{c} \right) \quad \text{немесе} \quad \Delta\varphi = \frac{\omega}{c} (n_2 S_2 - n_1 S_1).$$

$L = nS$ шамасын жарық сәулесінің жүрген жолының оптикалық ұзындығы деп атайды. Сонда:

$$\Delta\varphi = \frac{\omega}{c} (L_2 - L_1) \quad (10)$$

мұндағы: $\Delta = L_2 - L_1$ жарық сәулелерінің жүрген жолдарының оптикалық ұзындықтарының айырмасы немесе қысқаша оптикалық жол айырмасы.

$\frac{\omega}{c} = \frac{2\pi}{\lambda}$ қатынасын ескерсек жарық сәулелерінің жүрген жолдарының оптикалық ұзындықтарының айырмасы мен фазалар айырмасы арасындағы байланысты анықтайтын формула алынады:

$$\Delta\varphi = \frac{2\pi}{\lambda} \Delta \quad (11)$$

1) Егер жарық сәулелерінің жүрген жолдарының оптикалық ұзындықтарының айырмасы (оптикалық жол айырмасы) жұп санды жарты толқын ұзындығына тең болса, онда кеңістіктің бұл нүктесінде жарық тербелістері бірін-бірі күшейтеді (максимум шарты).

$$\Delta = \pm 2m \frac{\lambda}{2} \text{ немесе } \Delta = \pm m\lambda \quad (12)$$

мұндағы: $m = 1, 2, 3, \dots$ бүтін сандар, интерференциялық көріністің реті деп аталады.

2) Егер жарық сәулелерінің жүрген жолдарының оптикалық ұзындықтарының айырмасы (оптикалық жол айырмасы) тақ санды жарты толқын ұзындығына тең болса, онда кеңістіктің бұл нүктесінде жарық тербелістері бірін-бірі әлсіретеді (минимум шарты).

$$\Delta = \pm (2m + 1) \frac{\lambda}{2} \text{ немесе } \Delta = \pm (m + \frac{1}{2})\lambda \quad (13)$$

Интерференция құбылысы кезінде кеңістіктің берілген нүктесінде жарық энергиясы қайта таралып орналасады. Максимум байқалатын нүктедегі қорытқы жарық энергиясы қабаттасатын жеке жарық энергияларының қосындысына тең болады.

Юнг тәжірибесіндегі максимум байқалатын нүктенің орны $x_{\max} = \frac{ml}{d} \lambda$ формуласымен, минимум байқалатын нүктенің орны $x_{\min} = (2m + 1) \frac{l}{d} \cdot \frac{\lambda}{2}$ формуласымен анықталады.

Көршілес екі минимумның ара қашықтығын интерференциялық жолақтың ені деп атайды.

$$\Delta x = x_{\min_2} - x_{\min_1} = \frac{l}{d} \cdot \lambda \text{ немесе } \Delta x = \frac{l}{d} \cdot \lambda \quad (14)$$

Осыған байланысты оқушыларға деңгейлік есептер қарастырылады:

А деңгейі

1. Жиілігі $\nu = 5 \cdot 10^4$ Гц монохроматтың жарықтың ұзындығы $\ell = 1,2$ мм қашықтыққа қанша толқын ұзындығы сияды?

2. Судағы $L_2 = 3$ мм қашықтыққа қанша толқын ұзындығы сиса, вакуумде l_1 ұзындықта тура сондай толқын ұзындығы сияды?

3. Суда ұзындығы $\ell_2 = 1$ мм жолды монохроматтық жарық фронты қанша уақытта жүріп өтсе, тура сондй уақытта вакуумде жарық қандай жол жүреді?

Б деңгейі

1. Ауада келе жатқан жарық толқынының алдына қалыңдығы $h = 1$ мм шыны пластина қойылды. Жарық толқыны пластинаға түскенде жарықтың оптикалық жолының

ұзындығын қаншаға өзгереді? 1) Жарық пластинаға нормаль түседі. 2) Жарық пластинаға $i = 30^\circ$ бұрышпен түседі.

2. Толқын ұзындығы $\lambda = 0,6$ мм монохроматты жарықтың жолына қалыңдығы $d = 0,1$ мм жазық параллель шыны пластина қойылады. Жарық шыныға нормаль түседі. Оптикалық жол ұзындығы $L = \lambda/2$ -ге өзгерген болса, пластина қандай φ бұрышқа бұрылған?

3. I және II екі параллель жарық сәулелері сындырушы бұрышы $\theta = 30^\circ$ шыны призмаға түседі және сына отырып, одан шығады. Жарық толқындары призмадан сынғаннан кейінгі Δ оптикалық жолдарының айырмасын табындар.

С деңгейі

1. Интерференцияланатын монохроматты жарық толқындарының Δ оптикалық жол айырмасы $\Delta = 0,3\lambda$. $\Delta\varphi$ фазалар айырмасын анықтаңдар.

2. Көрінетін жарық толқынының (0,7 мкм –ден 0,38 мкм-ге дейін) оптикалық жо айырмасы $\Delta = 1,8$ мкм болғандағы: 1) максимум күшейетін; 2) максимум әлсірейтін интерференцияланатын толқын ұзындықтарын табындар

3. Екі когерентті жарық көздерінің ($\lambda = 0,5$ мкм) ара қашықтығы $d=0,1$ мм. Экрандағы интерференциялық жолақтардың ара қашықтығы $b=1$ см. Жарық көздерінен экранға дейінгі ара – қашықтықты анықтаңдар [3].

Жарықтың толқындық қасиеті негізінен 11-сыныптағы «Оптика» тарауында қарастырылады. Жарықтың толқындық қасиетін оқушылардың тербелістер мен толқындар және геометриялық оптика жөнінде алған білімдеріне сүйене отырып оқытамыз. Тақырыпты оқыту барысында табиғаты әр түрлі тербелістер мен толқындар туралы оқушылардың түсініктері жалпыланып, қорытындыланады және олар жарықтың табиғаты жөніндегі көзқарастың дамуымен танысады. Оқушылардың диалектика-материалистік көзқарасын қалыптастыруда да тақырыптың маңызы өте зор [4].

Толқындық оптиканы оқытуға жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбында 6 сағат бөлінген.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Жұманов К.Б. Оптика негіздері. Алматы: Қазақ университеті.1,2-бөлім.2004.
- [2] Жұманов К.Б., Сарсенбинов Ш.Ш. –Оптика, оқу құралы Алматы :Print-s 2007. – Т2. – С.538б.
- [3] Чертов А.Г., Воробьев А.А. Задачник по физике. М.: Высшая школа:, 2005, -496

стр.

[4] Құдайқұлов М., Жаңабергенов Қ. Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі. - Алматы, «Рауан», 2000 . – 310 б.

УРОВНЕВЫЕ ЗАДАЧИ ПО ТЕМЕ «ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ СВЕТА»

Таймуратова Л., Джангалиева А. – Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

Аннотация. Интерференция света относится к разделу оптики общей физики. Эта тема относится волновой оптике. Учащихся должны знать, что явления интерференции наблюдается только тогда, когда источники света должны быть когерентным. Чтобы понять явления интерференции света, надо знать соответствующие параметры характеризующие данные явления. Должны знать и понять фазы света, амплитуды колебаний, оптическая разность хода, условия максимумов, минимумов явления интерференции. Чтобы решать задачи, необходимо правильно применять формулы. Учащихся при решении задачи, должны использовать математические действия. Применять сокращенные множители по мере необходимости. Чтобы правильно понять явления интерференции, предлагается уровневые задачи. Для определения уровни знания, учащихся важны уровневые задачи.

Ключевые слова: интерференция, когерентные волны, фаза, монохромат.

LEVEL TASKS ON THE THEME "INTERFERENCE OF LIGHT"

Taimuratova L., Jangalieva A. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Abstract. The interference of light refers to the section of optics of General physics. The theme wave optics. Students should be aware that interference occurs only when the light sources must be coherent. To understand the phenomena of light interference, it is necessary to know the appropriate parameters characterizing these phenomena. They should know and understand the phases of light, vibration amplitudes, optical path difference, conditions of maxima, minima of the interference phenomenon. To solve the problem, you must correctly apply the formula. Students in solving the problem should use mathematical actions. Apply reduced multipliers as needed. To properly understand the phenomenon of interference, suggested the level of the task. To determine the levels of knowledge, students are important level tasks.

Key words: interference, coherent waves, phase, monochromate.

ӨОЖ 82 –3'894. 342

Абишева Ш.С.¹¹Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан**Б. МАЙЛИН ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ**

Аңдатпа. Мақалада сөз зергері Бейімбет Майлин жазушылық шеберлігі, әдебиет әлеміндегі суреткерлік қолтаңбасы, туындыларының көркемдік әлемі жан-жақты сөз болады. Әсіресе, «Шұғаның белгісі» повесі мен «Айранбай», «Қадір түнгі керемет», «Сексен сом», аштық тақырыбына арналған «Күлпаш» т.б. әңгімелеріндегі қазақ даласындағы тарихи әлеуметтік-саяси жағдай айтылады. Сонымен қатар, кейіпкерлердің мінез-құлық, бітім-болмыс, табиғатын шебер бейнелеуде, сол тұстағы кезең көрінісін, заман талабын шынайы суреттеуде көркемдік амал-тәсілдердің бірі диалог, ішкі диалогті қаламгердің шебер қолданғандығы айтылады.

Түйінді сөздер: повесть, әңгіме, бейнелеу тәсілдері, психологиялық тартыс, кейіпкер әлемі, характер табиғаты, образ, идея, диалог, пейзаж, оқиға, авторлық ремарка, реплика.

Б. Майлиннің шығармалары белгілі бір кезең суреттерін, заман шындығын өзінің құнарлы тіл өрнегімен халықтың биік идеясын ту етіп көтеруімен ерекшеленеді.

XX ғасыр басындағы қазақ прозасын әлемдік деңгейдегі классикалық шығармалар қатарына жеткізген суреткер өз туындыларында көркемдік амалдарды шебер қолдана білген. Мәселен, күні бүгінге дейін қазақ хикаятының шебер үлгісі саналған «Шұғаның белгісі» әсем пейзаждан басталса, қаламгердің өзге туындысында монолог, ішкі монолог, диалог, ішкі диалог, полилог т.б. көркемдік амалдар шебер қоюласып, шығарманың бояуын қанықтыра түседі.

Автор қаһармандарды таныстырмас бұрын мезгіл-мекенді, оқиға орнын суреттей келе, тартысты тұсқа келу үшін диалогке кезек береді.

«– Мынау аттан түсіп жатқан кім? – деді Шұға.

Артыма жалт қарасам, екі жігіт түсіп, аттарын байлап жатыр екен.

Біреуі орысшалау киінген. Тани кеттім.

– Әбдірахман ғой, - дедім.

– Әбдрахманың кім?

– Қазақбайдың баласы.

– Иә, әлгі учитель баласы ма?

– Иә.

Жап-жас жігіт екен ғой – деп бірер қарады да, Шұға отауға кіріп кетті.

Мен Әбдірахманға амандасып, үйге ертіп жүрдім. Отаудың сықырлауығынан Шұғаның сығалап, бізге қарап тұрғаны білінді...». Автор Шұғаның аузына «жап-жас жігіт екен ғой» деген сөзді салып, оны киіз үйдің сықырлауығынан сығалатып қояды. Бұл сығалау, бұл таңырқау оқиғаның шиеленісуіне апарар жол іспеттес.

Шығарманың шарықтау шегі Шұғаның қатты құса боп, ауруға шалдығуы, қызының оңалмас түрін көрген Есімбектің Әбдірахманды амалсыз тұтқыннан босатуы.

«Біз ауылға жеткенде Беркімбайдың үйінің қасы лық толған адам екен. Атты байлап, Әбдірахманды үйге кіргіздім де, неге жиналып тұрғандарын білейін деп, аяндап кісілерге қарай жүрдім. Жақындай бергенімде бір салт атты шоқытып келді де, айқайлап бірдеме айтып, кейін жүріп кетті. Не айтқанын есіте алмадым. Бірақ әлденеге жүрегім тітіркенді. Бойым мұздады. Жүгіре басып жандарына келгенімде «Құдай рахмет етсін!...» деп беттерін сипап, бата қылысты. Мен аң-таң болдым. Айтбай маған қарап:

– Есіттің бе, Шұға қайтыпты-ау, – деді. Суық суды төбемнен құйып жібергендей болды. Тұрған орнымда қаттым да қалдым... Жиналған жұрттың бәрі де бастарын шайқасты:

– Әй, Шұға десе – Шұға еді-ау!... – десті».

Авторлық ремаркадағы «суық суды төбемнен құйып жібергендей болды», «Тұрған орнымда қаттым да қалдым», «Жиналған жұрттың бәрі де бастарын шайқасты» секілді бейнелі сөздер кейіпкерлер әрекетін дараландырып, шығарманың эсерлілік сипатын күшейтіп тұр. Олардың түр-тұлғасын бейне бір көз алдыға алып келгендей. Санадағы күресті, адамның рухани әлеміндегі өзгерістерді ретіне орай, кейіпкерлердің өз сөздері, диалогтері арқылы жеткізуді мақсат еткендігі көрінеді. Осы тұста «шағын репликамен, тапқыр диалогпен, авторлық ремаркамен характерді танытып тастайтын Бейімбет өнерінің күші» көрінеді [1].

Кейіпкер мінезін оқиға-сюжет серпінімен емес, психологиялық тебіреністер арқылы сипаттау мақсатындағы диалогтерді шебер қолдану – Бейімбет Майлин қолтаңбасын да айқындайтын көркемдік тәсіл. Себебі «геройлардың ішкі әлемі бір қырынан емес, қыруар қырынан көрініс беріп, характері қарекет, қақтығыс, толғаныс үстінде ашылмақ» [2].

Мәселен, Б. Майлиннің «Айранбайы» (1924) – еңбегі қаналған, байға жем болған момын шаруаның ашынып, бұрынғыдан түңілу арқылы санасының оянуы туралы әңгіме. Кейіпкердің жылдар бойына жан түкпірінде шөмен боп қатқан байға деген өкпе-наласы бір-ақ күнде бұрқ етіп сыртқа шығады. Оны жазушы болмашы ғана детальдар арқылы

жеткізеді: «көйлексіз, жеңсіз күртеше тонды жалаңаш етіне киіп алып, қабағы бір түрлі тұнжыраңқы, әлденеге кейігендей, әлдекімді түтіп жеп қоятындай болып отыратын» Айранбай бір сәттегі кейпі арқылы шығарманың түп-төркінінен хабардар етеді. Осы орайда Т.Сыдықовтың: “Шығарманың идеялық мазмұнын ұсақ детальдар арқылы түйіндеу кейіпкер психологиясын білгірлікпен тәптіштей отырып, образдың жан сырын ашу жазушының айнымас «тәсілі» болып қалыптасқандығымен ерекшеленеді», – деген пайымдауы осының дәлелі [3].

«Айранбай» әңгімесінде жазушы диалогтерді ұтымды пайдаланған. Тірлік істеп отырғанда тізесіне жабыса берген қызымен диалогі, қайыс бермеген Кемелбайдан көргісі келмей, оның бар-жоқтығын сұраған әйелімен екеуінің арасындағы диалог үлкен мән атқарып тұр:

« – Еріндегі насыбайын қолымен секіртіп жіберіп:

– Кемелбай үйінде жоқ па екен? – деді.

– Үйінде.

– Бер демеді ме?

– Иә, «бер деді!...» дымымызды қоймайтын шығар, деп сары уайымды салушы сол туғаның... Өзің ешнәрсені де сезбейсің. Нәләкті салып отырған осы ініңнің өзі көрінеді ғой. Кеше Маржан келін барып қымыз ішкен екен, сонда інің айтып отыр дейді: «Он пұт астық көп болушы ма еді, тізімнен бар астығымызды жиып алды... деп. Несін алдық екен, өткен өмірінде тігінен тіктіріп сабақты ине-жіп беріп көрген жоқ.

Айранбай күрсінді:

– Қазақ ит қадір білер ме, – деді» [4].

Мұндағы әйелдің сөзінде бұрыннан жасырынып, бүркемеленіп келген сыр диалогте жария болып, Кемелбайдың ішкі ызасын өршітіп жібереді.

Әр жазушының өз кейіпкерлерінің ішкі дүниесін зерттеуі өзінше бір әлем екендігін Б. Майлиннің діни тақырыпқа жазылған әңгімелері дәлелдей түседі.

Б. Майлиннің әңгімелерінде дін өкілдерінің істері аяусыз әшкереленіп, күлкі, әжуаға айналады. Мәселен, «Қадір түнгі керемет» (1925) әңгімесінде жазушы тақырыпты ашуда тың тәсілдерге барған. Жазушы осыған байланысты оқиға өрілімін де өзгеше өрбітеді. Бүкіл құдіреттің иесі болып, өзіне қарсы шыққандарды «ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстағысы келген» молданы өң мен түстің ортасында қалдырып, «киелі күштермен тілдестіреді». Бұл – көне фольклорлық тәсіл. Оны жазушы көркемдік мақсатта жұмсайды. Мұндағы «диалог» – молданың жасырын сырын ашудың кілті. Себебі, сырттай қарағанда моп-момақан діншіл адамның іші алай-дүлей арамдыққа толы. Оны сыр беріп, білдірмейді. Тек өзіне ғана мағлұм жан сырын жазушы осы сырға толы диалог арқылы береді:

«Байқан молда: «өңім бе, түсім бе», – деп басын көтерді. Әлдеқайдан майда, жұмсақ дауыс естілді. «Азған дүниеде азапты көп тартқан құлым едің. Сен болмасаң, дүниені әлем-тапырақ қылып жіберетін, бір сенің құрметің үшін қалдырдым. Енді мына азғындарды тура жолға салу үшін сені бас қылдым: еліңді үгітте, мұсылмандыққа шақыр! – деді».

Бұдан әрі Байқан молданың диалогі беріледі.

«– Құдіреті күшті құдай. Тапсырған жұмысыңды толық орнына келтірер едім, бірақ қамсамол дегендері іске керте болады, дінді мазақтап, ойына келгенін істейді, мені мазақтап тақпақ айтады, – деді.

– Оларды көндіріп берейін, – деген дауыс естілді.

– Кәрімімді ше?

– Кәрімімді қолыңа берейін.

– Мұғалімді ше?

Дауыс біразға шейін семіп барып:

– Мұғалімге құдіретім жетпейді. Менің қол астымда емес, оның құдайы басқа..., – деді» [4].

Осы жерде молданың жан қалтарысына үңілу арқылы жазушы Байқан сезімінің түбі шикі екендігін тереңдете түседі. «Алланың қолынан бәрі келеді деп жүрсем...» күмәндана бастаған ол қалайда мына кездесуден өзіне пайдалы істі бітіріп қалғысы кеп, бірді ойлап, бірге кетеді. Кейіпкердің періштелерімен кездесуі де жеңіл юмормен өрнектеледі. Авторлық ремарка арқылы ес-түсінен айырылған молданың ішкі әлемі түгел ашылады.

Әңгімеде дінді мазақ еткен тоғышар жандардың бейнесімен қатар Кәрім секілді өз ойындағысын атқара алмай, заман қысымына көніп жүрген адамдардың мінез қырлары да жұртқа жария болады. Бұл – адамның жандүниесіндегі сыртқа көріне бермейтін қалтарыстарын диалог арқылы ашудың әдемі үлгілері.

Бұған әдебиетші-ғалым Ш. Елеукуеновтің: «Адамның қасиетін ашуға талпынған жазушы қашанда өз геройының мінез бейнесіне кіріп алып, оның жан түкпіріндегі ең аяулы дірілін басып, қуанышы мен мұңын, күдігі мен қайшылығын, ойы мен арманын, өз-өзімен не жан-жақынымен сырласушы бәрі-бәрісін суреттеуге тырысады», – деген пікірі дәлел [5].

Қазақ халқының басынан кешірген зұлматты шақ – ашаршылық кесірінің ауыр суреттері Б. Майлин шығармаларында кеңінен суреттеледі. Жазушы бір отбасындағы ерлі-зайыптының хал-күйін, сол кездің ауыр жағдайын «Күлпаш» әңгімесі негізінде көрсетеді.

Мысалы:

«Күлпаштың қажығанын, бұрынғыдай қарысып кетпейтіндігін сезіп, Раушан сөзді кесіп айта бастады:

– Мына күйеумен ұзаққа бармай өлесің. Сені өлімнен құтқаратын бізде де әл жоқ. Өзіміз де сол Жұмағазыдан күн көріп отырмыз... Енді сөзді қойып, соған ти! – деді.

Күлпаш күрсінді.

– Қалижанды қайтем?

– Ойбай, апа, баланың басы құрысын, әуелі өз қамыңды же, артынан алдыра жатарсың, – деді» [4].

Адамды ежелден келе жатқан ұрпақ қамы, ел қамы дейтін киелі ұғымдардан ажыратып, қарақан басының қамын күйттеген заманның суық лебі бойынды қарып өтеді. Ішерге ас таба алмай, күндер бойы өзегі талған әйел басына небір ойлар келіп-кетеді:

«Жамаулы көрпеге оралып бүрісіп жатқан Қали жыбырлап:

– Әже! – деді.

– Ау, қарағым! – деді Күлпаш.

– Әкем келді ме?

– Қарағым-ау, әкеңнің қарасы батсын» [4].

Осы ана мен баланың шағын ғана диалогінде үлкен бір шешімнің, психологиялық түйіннің сыры аңғарылады. Қилы заманның ащы шындығы көрінеді. Тумысынан ұрпағы үшін жанын құрбан етуге даяр қазақ әйелінің табиғаты енді арын да сатуға мәжбүр. Бірақ – ол азапты да ауыр жол. Жазушы әйелдің осы жолды аттар алдындағы бүкіл жан тебіренісін шебер суреттеген. Екі жақты қыспақта қалған адамның халін оқырман жүрегіне жеткізерде диалогтің түрлерін ұтымды пайдаланған.

Б. Майлиннің шағын жанрдағы шеберлігі жайында ғалым Қ. Ергөбек: «Биаған қаламы тиіп кеткен жері өмірдің өзіне айналып жүре береді. Кейіпкерлері өмірден қалыпқа қалай көшсе, кітаптан өмірге дәл солай қоныс аударып, тірі адамға айналып өзара айтысып-тартысып, болыстыққа таласып, ерлі-байлы екеуі ренжісіп қалып, байқаусызда ерінен «талақ» деген епетеісіз сөз шығып кетіп, екеуінің де зәре-құты қашып жүріп жатады», – деп қаламгердің шебер суреткерлігіне жоғары бағасын береді. [6].

«Бейімбет қазақ прозасына хан-қазына боп қосылған ең тандаулы әңгіме хикаяттарының қай-қайсысында болсын, шындықты оқырманға құр түсіндірмеген, түйсіндірген, өмір туралы жай сөйлемеген, сөзбен сурет салып бейнелеген». [7]. Кейіпкерлерін сөйлету арқылы сол тұста болып жатқан өзгерістерді оқырман алдына жайып салады.

Мәселен, «Өзі шомына айналып тастаған көңнің үстіне шығып жайлап салып жатқанда, біреу келіп:

– Ассалаумағалейкум! – дейді.

Егеубай кенет шыққан дауыстан шошып кеткендей, басын көтеріп алды:

– Әликсалам... Е, Тынышбаймысың, үйде ме едің?

– Бір-екі күннен бері неғып көрінбей жүрсің?

– Кеше жиналыстан келдім ғой – деді Тынышбай.

Егеубай шомның басынан түсіп, күрегін таяна тұрып сұрай бастады:

– Е, жиылыстан келдім дейсің ба, Не жаңалық бар?

Бөтен хабар жоқ. «Алашорда ашылды» дейді. Бес-алты делегат келген екен, ішінен бір сұсты жігіт бар, сірә, бастығы болса керек. Олар Найзалыға жүріп кетті. Болысқа «тез ақша жиып қой» деген екен, сол ақшаны ауылнайларға бөліп... Біздің ел кедей деп ақшаны басқа ауылға ауыстырады. Сонымен, қалған ақшаны үй басына бөлгенде сексен сомнан келді.

– «Сексен сом» дегенде Егеубайдың таянып тұрған күрегі жерге түсіп кетті. Өзі безгек болған кісідей қалтыранып, аузы жыбырлап қайта-қайта «сексен сом» деп айта берді...» [4].

«Сексен сом» әңгімесінде бас кейіпкердің кедей екендігі айтылмайды, көрсетіледі. «Егеубай ертеңгі шайын ішіп тысқа шықты. Жапырайған қорасының құлап жатқан бұрышы көзіне шалынды. Темір күрегін алып, құлаған шомды үйе бастады. Албарда көк шолақ ат, күректің тықырымен Егеубайды танып, жем іздеп оқыранып қояды». Бұлай баяндауды автор жайдан-жай беріп отырған жоқ. «Осы үйде бүгін бір түйір шай жоқ» деген бір ауыз сөздің өзінен-ақ Егеубайдың хал-жағдайын анық түсінуге әбден болады.

Үй басына сексен сомнан салық жинауға келгендердің ел ішіндегі әрекеттері Егеубаймен екі арада болған мына диалогтен анық көрінеді.

«– Қане, отағасы, ақша шығарыңыз, – деді қара бұжыр.

– Ойбай, шырағым, ақша жоқ!

– Ақша жоқ деген не сұмдық! Біз ондайды есітпейміз!

– Не көрмеген көктұқыл дейсің, жалтаруын қарашы, – деп, жолдасы күңкілдеді.

– Отағасы, ақша тап!

– Қарағым-ау, соқыр тиыным жоқ, жерден қазайын ба?!»

Ақыры бұлар қоймайды, ақша орнына Егеубайдың көк шолағын тартып әкетеді. Осы арадан әңгіме дереу аяқталады да, автор айтар идея тағы да «саусақпен нұсқалмайды» өзінен-өзі көркемдік амалдар – диалог, монолог арқылы өріле береді.

Қорыта айтқанда, сөз зергері шағын әңгімелері арқылы шын мәніндегі әдеби шеберліктің мектебін қалыптастырып, осы жанрдағы шынайы реализмнің үлгісін көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Нұртазин Т. Бейімбет Майлин творчествосы. – Алматы: Жазушы, 1966. 34-38 б.
- [2] Елеуменов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: Жазушы, 1997. 23-24 б.
- [3] Сыдықов Т. Мұрат пен міндет. – Алматы: Жазушы, 1987. 31 б.
- [4] Майлин Б. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1987. 30-32 б.
- [5] Елеуменов Ш. Замандас парасаты. – Алматы: Жазушы, 1977. 45-46 б.
- [6] Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар: Қазақ қара сөзі жайында. – Астана: Таным, 2003. 60-68 б.
- [7] Қабдолов З. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1983. – Т2. 45-48 б.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР Б. МАЙЛИНА

Абишева Ш.С. - Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан.

Аннотация. Статия говорится о писательском мастерстве, художественном почерке мастера слова Беимбета Майлина в мире литературе, всесторонне раскрывается художественный мир его произведений. Более подробно говорится о таких произведениях писателя, как повесть «Шұғаның белгісі», рассказы «Айранбай», «Қадір түнгі керемет», «Сексен сом», а также «Күлпаш», посвященной теме голода, где показывается историческое социально-политическое положение в казахской степи.

Вместе с тем, говорится о мастерстве использования писателем раскрытии характера, сущности персонажей одного их художественных способов – диалоге, внутреннем диалоге.

Ключевые слова: повесть, рассказ, методы описания, психологический спор, мир персонажа, природа характера, образ, идея, диалог, пейзаж, рассказ, авторский ремарк, реплика.

LITERARY WORLD OF B. MAILIN

Abisheva Sh.S. - Sh. Yessenov caspian state university of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The article runs about the literary skills, the master's artistic handwriting of Beimbet Mailin's words in the world of literature, the artistic world of his works is comprehensively revealed. More details about works of the writer such as the story "Shuganin belgisi", "Ayransai" stories, "Cadartungi keremet", "Sexon som", and "Kulpash", devoted to the famine, which shows the historical socio-political situation in the Kazakh steppe.

At the same time, the article is said about the writer's using skills to reveal the character, the essence of the characters one of their artistic ways – in dialogue and internal dialogue.

Key words: prose, story, psychological analysis, psychological dispute, character, figure, idea, dialogue, screen, story, authors' remark, speech.

ӨОЖ 379(85)

Байискакова К. А.¹

¹Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

БЕЛСЕНДІ ТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасы әлемдегі елдердің ішінде аумағы бойынша тоғызыншы орында, қарлы мұздақтардан бастап құмды бархандар мен тау шыңдарына дейін барлығы бар. Қазақстанның жеке аймақтарында таңқалдыратын түрлі табиғи ландшафттар мен адам қолы тимеген жабайы табиғат, бай тарихи және мәдени мұрасы, белсенді демалудың таусылмайтын мүмкіндіктері бар. Осының бәрі Қазақстанда ішкі туризмді дамытудың және шетелдік туристерді қабылдаудың үлкен әлеуеті бар екендігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: белсенді туризм, физикалық төзімділік, экстремалды туризм, экстремалды туризмнің экзотикалық түрлері, спелестология.

Кіріспе. Жұмыстың өзектілігі: Туристік индустрия туристерге, әсіресе жастарға туризмнің жаңа түрлерін ұсынып тұрақты түрде дамып жетілдірілуде. Туризмнің дәстүрлі жайлылыққа толы қонақ үйдегі тыныш демалыстың орнына белсенді демалыс үшін жағдай жасау қажеттілігі туындауда.

Мәселенің тұжырымы: белсенді туризмнің қалыптасуы мен дамыту үдерісі болып табылады.

Жаңалық: Белсенді туризм түсінігіне, оның түрлеріне нақты сипаттамалар беріліп, таралу географиясы мен шетелдік дамуына талдау жасалды.

Зерттеу әдістері: салыстырмалы-сипаттамалық, жүйелік талдау.

Зерттеу нәтижелері: Жастарды салауатты өмір салтына тәрбиелеу арқылы белсенді туризм түрлерін дамыту;

Қорытынды: Қазақстанның да белсенді туризм түрлерін дамытудың болашағы зор.

Демалыстың белсенді түрлері туристер арасында жылдан-жылға танымалдыққа ие болып келеді. Халықаралық туризмі дамыған елдерде белсенді туризм түрлерімен айналысудың жарнамалық ұсыныстары бар.

Белсенді туризм физикалық дайындықты талап етеді, сондықтан туристердің барлық категориясына қолжетімді бола бермейді. Батыста әуесқой туристерге жұмбақ қызық оқиғалы турлар ұсынады, турист оның бағдарламасымен алдын-ала таныспайды, сондықтан ұйымдастырушылардың айтуынша өте қызық болады. Белсенді экстремалды туризмді мына түрлерге бөлінеді: су, жер беті, тау, әуе, ерекше түрлерге[1].

Белсенді туризм – көптеген демалу түрінің бір түрі болып есептеледі. Белсенді [туризм](#) түрлері жай [туристер](#) ортасында үлкен танымалдылықта болып жүр. Шаршағанды басуға көмектесетін тек қана [жағажайдағы](#) демалу емес, сонымен қатар созылған жүйке-жүйе мен физикалық төзімділікте көмектеседі.

Белсенді туризм және табиғатта демалу – табиғатқа жақын демалыс түрі.

Белсенді турлар қозғалыс түрлеріне қарай:

- Жаяу, треккинг туристік маршруттары немесе серуендеу. Маршруттың ұзақтығы 2-ден 6 кмге дейін, тіпті 20-50км және одан да ұзақ болады.
- Жануарлармен қозғалу: піл, түйе, есек, жылқы, бұғы, ит. Ең танымалы салт атты маршруты, туристер көлікпен шыға алмайтын қиын жерлерге аттың көмегімен шығады.
- Теміржол туристік маршруттары, сапар барысында туристер әртүрлі жерлермен танысады, олар жайлы вагондағы купелерде тұрып, тамақтанады. Күндіз туристер бағдарлама бойынша қонақжай орындарды аралап, түнде жүріп отырады.

Кейбір турлар 14 күнге дейін созылады. Мысалы, Канаданың танымал туры: Ванкувер-Вистлер- Принц Георг-Джаспер - Банф – Камлупс – Ванкувер. АҚШ- тың, Канаданың, ОАР, Аргентинаның ұлттық саябақтары мен көрікті табиғатына поздбен сапарлар таралған. Ресейде де Санкт-Петербург – Новгород – Псков – Москва немесе Санкт- Петербург – Омск – Иркутск теміржол маршруты танымал. Туристік поездар құрамына ұйықтайтын вагондардан басқа вагон – клуб, вагон – душевая, вагон – мейрамхана тіркеледі. Мұндай келушілер туристік статистикада ресми түрде саналмайды.

- Автобуспен жасалатын маршруттар, онда туристер мемлекеттердің аумағын кесіп, бір пункттен екінші пунктке бірнеше қалаларды басып барады. Мұндай маршрутта туристер автобуста сирек ұйықтайды, көбінесе түнеу қымбат қонақүйлер мен мотелдерде қарастырылады, бірақ ұйықтауға арналған арнайы автобустар да болады.

- Жеке меншік немесе жалға алынған велосипедтермен, мотоциклмен, автомобильмен жасалатын турлар. Өздерінің көлігімен жазғы демалыс кезінде де жүре беретін адамдар болады, олар үшіктерді жалғап, бірнеше виза аштырып, бірнеше елдің аумағы арқылы күрделі маршрутпен жүреді. Қозғалмалы үйшіктеріне ас дайындап, тамақтанып, түнеп отырады. Мұндай туристерді арнайы автокемпингтар мен караванға арналған тұрақтар қанағаттандырады. Спорттық мақсатта күрделі туристік маршруттар мен

жарыстар өткізіледі, мысалы, автомобильмен өте қиын түр «Camel Trophy» жорығын атауға болады, онда туристке жалға автомобиль алып немесе өзінікімен келісілген маршрутпен жүріп отырады. Туристік агенттік туристерге кемпингтерден тұрақ, қонақүй, тамақтану жағын қамтамасыз етіп, виза рәсімдеп, көлігін сақтандырып, нақты карта береді. Осы карта арқылы турист жылжи отырып өзіне қажетін алады, егер жолда көмек керек болса, қажетіне қарай көмек ұйымдастырады.

Кемпинг туризмі еуропаның жолдарында дамып, оны жайлылығы үшін туристер жақсы көріп кеткен. Германияда 1985 жылы ұзақ саяхат пен бірнеше адамға арнап алғашқы автокаравандарды шығара бастаған. Сауалнама бойынша осы елдің әрбір үшінші тұрғыны өздерінің жазғы демалыстарын кемпингтермен өткізгенді қалайды. Еуропада кемпингтің еуропалық федерациясы құрылған, оның құрамында 50 000 қала-кемпингтері бар [2].

Су тасымалының маршруттары. Ең танымалына кеменің кез-келген түрімен жүзу танымал болып отыр. Маршрут адамдар тұрмайтын жерлермен өтіп, категориялы болуы мүмкін. Туристердің басым бөлігі өзен немесе теңіз саяхаттарын жайлы лайнерлерде өткізгілері келеді. Олардың алыптарына – 3500 туристерге дейін сыйып кетеді. Мұхит лайнерлері танымал портты қалаларды аралатып, көптеген аралдарды көрсетіп қайтады. Аляска мен Антарктиданың аралдарына жасалатын маршруттар өте танымал. Балтық теңізімен және Скандинавия айналасына жасалатын маршруттар сұранысқа ие. Теңіз жағасында катермен немесе пароходпен жасалатын экскурсиялар танымал. Теңіз круизи бұрыннан танымал және көптеген туристер үшін құрметке ие. Теңіз круизи – өте қымбат, элиталық және беделді саяхаттың бірі болғандықтан оның тұтынушылары да қалталы адамдар. Сондықтан теңіз круиздері компанияларының тұтынушы болып АҚШ – ры тұрғындары болып қала береді. Ресейліктер үшін теңіз круизи қызмет көрсету бағасына байланысты қолжетімсіз. Жеке-дара туристер үшін теңізге жолаушылар емес, кәдімгі қайықпен сапарға шығуға болады, қалыптасқан тәжірибе бойынша кез-келеген сауда кемесі жолаушылар регистрісіз жүзуге 12-ге дейін жолаушылар ала алады.

Желкенді қайықтармен саяхат тартымды болып келеді, Әлемде бірнеше ірі желкенді қайықтар: «Седов», «Крузенштерн», «Мир», «Товарищ», «Паллада» және шетелдік «Fredrik Copin», «Falken», «J.S. De Eigamo», «Arc Goria», «Iskra» курсанттарды теңіз оқуларына дайындайды. Олардың ең ірілері Гиннестің рекордтар кітабына енгізілген, ол ресейдің төртмачтовты баркі «Седов»- Мурманск портынан, ұзындығы 117,5 метр, ені 14,6 метр, биіктігі 58 метр, жылдамдығы 17 узел. 1921 жылы Германияда жасалған, әлі күнге дейін жүзуге шығады.

Регатамен жүзудің арнайы турлары да сұранысқа ие, ол жерде шетелдік курсанттар оқу тәжірибесінен өтеді. Батыс Еуропаның көптеген елдерінде жасы 14-18 – дегі жас

бозбалалар міндетті түрде желкенді қайықтарда элиттік оқыту курстарынан өтеді. Мұндай жүзудің орташа бағасы 100-120 АҚШ доллары күніне 10-14 күнге есептеледі. Оқу соңында оларға сертификат беріледі. Регатамен жүзу Германияда өте танымал болғандықтан, «Tall-Ship News» журналы шығып тұрады. Арнайы туристік фирмалармен желкенді қайықпен бағдарламалар ұйымдастырылған демалыс, бизнес-бағдарлама, презентациялар түрінде:

- 1-3 күндік марапаттау жүзулер. Қайық бортына 50-60 туристерді алып су жағалауларымен көңіл көтеретін саяхат жасап, бір-екі күнде кейін қайтады;
- 3 күннен 5 күнге дейінгі жүзу. Туристер кеменің кестесімен порттар арасына жүзеді;
- Кеменің бортында халықаралық конференциялардың, іскерлік кездесулердің, семинарлардың өтуі. «Седов» кемесінде 180 адамға арналған, заманауи аудио-видео техникамен жабдықталған және синхронды аудармасы бар акт залы бар. Сонымен қатар виза, рейстің бағдарламасы, 4-рет тамақтану, шет елдің порттарына кіру, қайықтағы экскурсиялық қызмет, халықаралық байланыспен қамтамасыз етеді.

- әуе тасымалы. Құрлықаралық әуе тасымалы көпүлеске ие. Ірі жылдам қозғалысты және қауіпсіз әуе лайнерлері жасалғаннан кейін құрылық аралық туристердің ағыны көбейді. Туристік тасымалдар үшін рейстік маршруттар, чартерлік желілер пайдаланылады. Ішкі рейстерде маңызды болып табылады. Оңтүстік Африканың негізгі турлары әуе көлігімен іске асырылады. Йоганнесбургке барып, Претории ауданында экскурсияларға шығады, Санситиге барады, табиғи парктерге барып сафариге қатысады, ұзақтығы – 3 күн. [3].

АҚШ-да әуе тасымалы тасымал саласында жетекші орында. Әуе тасымалы туристерінің саны 1 миллиардтан асады. Ішкі авиациясы да қатысып, туристерді адам жүре алмайтын жерлермен алып жүреді. Жергілікті туристік орталықтармен экскурсиялық ұшулар таралған.

Әуе шарларымен ұшуды ерекше атап кетуге болады. Бұл Еуропа мен АҚШ-да таралған өте қымбат тұратын көңіл көтеру. Өздерінің жеке меншік ұшу шарлары бар адамдардың элиттік клубтары бар. Маусымына қарай мындаған ұшу шарлары бір мезетте шығып, оны тамашалайтындар саны көбеюде. Ауа шарларын шолуэкскурсияларына қолданады. Мұндай ұсыныстар Намибияда да бар, онда саванналардың үстімен ұшады. Виктория сарқырамасының үстімен де ұшатын әуе экскурсиялары танымал [4].

Көптеген туристік сапарларда бірнеше тасымал түрлері қарастырылады. Өз автомобильдерімен жүретін британдықтар, еуропаның танымал курорттарына барады. Еуропа елдерінде автомобильдер қозғалысы оң жақты, ал ұлыбританияда сол жақты. Олардың үйреншікті әдетін өзгерту қиын болғандықтан және жол апаттарының алдын алу үшін туристердің автомашиналарын теміржол платформаларынан тиеп тасымалдайды. Ла-

Манш бұғазы арқылы туристердің автомашиналарын Stena Link теңіз паромына әкеледі, ара қарай теміржол платформалары арқылы баратын жеріне дейін жеткізеді, ал туристер сол поздармен өздері де ұйықтайтын купелермен барады. Автомашиналарды жалға алу да кеңінен тараған. Туристерді самолетпен тасымалдап, әуежайға келгенде, жалға алынған машина күтіп тұратын да туристік пакеттер бар. Автомобильдерді прокатқа алу көптеген елдерде дамып кеткен. Ресейде де автомобильдерді прокатқа алуға болады [5].

Экстремалды туризмнің әуе түрлері дамып жатыр. Соның бірі парашюттік туризм. Парашютизмнің техникасын жетілдіріп, топтық акробатика жасаушылар бар. Классикалық парашютистердің тобында 4-8 адам болса, енді 16 спортсмендерден тұрады. Гиннестің кітабына енген рекордты секіру, 296 парашютистерден тұрған топпен жасалған. Әуеде жасалатын саптар бірінші алдын-ала айтылады. Төрт адамнан тұратын топ 30 фигураға дейін жасай алады. Ішіндегі ең қауіпті түрі куполды акробатика болып табылады.

Фристайл – парашюттің ең дамып жатқан түрі. Мұнда да спортсмендер әртүрлі фигураларды жасайды, бұл жерде әдемілік, элементтердің күрделілігі, спортсменді ауада суретке түсіретін әуе операторының шеберлігі бағаланады. Фристайлдың жаттығуларын жерде орындау үшін арнайы құрал-жабдықтары болады.

Скайсерфинг – шаңғымен әртүрлі фигуралар жасап секіру. Топ екі адамнан тұрады. Шаңғысы спортсмен және спорттық оператордан. Спорттық оператор шаңғышының әуеде жасаған қимылдарын суретке түсіріп үлгеруі керек. Оның түсірген видеосын сосын арнайы жюри мүшелері бағалайды. Алғашқы 50 секунд қана сынаққа қабылданады.

Бэйс-джампинг. Оларға кез келген спортпен айналысу үшін самолет немесе басқа ұшатын техниканың қажеті жоқ. Ол ғимараттың үстіне шығу үшін кәдімгі лифтіні немесе альпинистік жабдықтарды қолданады. Сол жерден секіреді. Бұл спорттың ең қауіпті түрі. Бұл экстремалды турлар тек шетелдерде ғана ұйымдастырылады.

Әуе экстремалды туризм түрлеріне дельтапланеризм мен әуе шарлары да жатады. Әуе шарлары желдің жылдамдығына қарай 1000 метрге дейін биіктікке ұша алады.

Экстремалды туризмнің ерекше түрі ретінде космостық туризмді атауға болады. Ол экстремалды туризмнің ең қымбат және экзотикалық түрі. Жердің орбитасына саяхат жасалады. Қазіргі таңда космостық туристерді саусақпен ғана санауға болады.

Кайтсерфинг те экстремалды туризмнің экзотикалық түріне жатады. Тақтайда тұрған адам әуе жыланының көмегімен алдыға жылжиды. Арқан оның қолында болады. Кайтсерфингпен тауда, желді жазық жерлерде айналыса беруге болады. Ең танымалы сумен сырғанау. Онда мезгілділік деген жоқ, қыста да, жазда да айналыса беруге болады.

Жайлау туризм – туристке малшының киіз үйінде бірге тұру және тағамға қой еті мен қымыз ұсынылады. Тауға және жайылымға атпен серуендеу ұйымдастырылады. Бұл туризм үлкен қалалардан демалып, стресстен арылу үшін таптырмас ем.

Соңғы кездері солтүстік және оңтүстік полюстерге турларға бару көбейіп келеді. Арктикамен мен Антарктика круиздері арқылы экстремалды климаттық жағдайда болып, оның экзотикалық жануарларын көруге барады. Осы жерлер жер бетінің ең таза экологиялық аймақтары болып табылады.

Чернобыльге немесе джунглилерге апаратын турлар да болады [6].

Туризмнің экстремалды түрлерінің дамуымен бірге халықаралық экстремал саяхатшылар арасында танымал жерлер пайда болды [7]. Белсенді туризмнің тынымал түрлерінің дамыған аймақтары 1 кестеде берілген.

Кесте 1 - Белсенді туризмнің танымал түрлерінің дамыған аймақтары

№	Белсенді туризм түрі	Дамыған аймағы
1	Дайвинг	Оңтүстік – Шығыс Азия – Малайзия, Филиппин, Индонезия. Қызыл теңіз де сұранысқа ие.
2	Серфинг	Америка мен Австралияда танымал.
3	Рафтинг	Солтүстік Америка, Канада мен Алясканың өзендері.
4	Тау шаңғы курорттары	Швейцарияның, Австрияның, Германияның, Францияның, Италияның тау шаңғы курорттары танымал.

Жер бетіне жасалатын экстремалды туризм түріне маунтинбайкинг жатады. Бұл экстремалды туризмнің қымбат түрі, соған қарамастан әлемде тау велосипедінен апта сайын ондаған халықаралық жарыстар өтіп жатады. Бұл осы спорттың көптеген жанкүйерлерін жинайды.

Спелеологияны да экстремалды туризм түріне жатқызады. Үңгірлерге түсуде үлкен физикалық және техникалық, тіпті психологиялық дайындықты қажет етеді. Спелеология бұл ғылым саласы. Жаңадан келген туристерді алдымен оқу-жаттығу экспедицияларында оқытады. Сонымен қатар тек көңіл көтеруге баратын командалар да болады.

Спелестология – жерасты үңгірлеріне саяхат. Оларды үңгірлер қызықтырмайды, олар жерастындағы қала құрылымын, басқалар бара алмайтын жерлерге барады. Мысалы, істен шыққан шахталар, құдықтар, жерасты мешіттері, храмдары [8].

Жер бетіне жасалатын экстремалды туризм түріне Х-жарыстарды да жатқызуға болады. Бұл да спорттық жарыс түрі, тауға да шыға алатын, атқа да міне алатын, каякпен де жүзе алатын, тау велосипедін игерген, сарқырамалардан арқанмен өте алатын, бір сөзбен айтқанда физикалық дайындығы мықты әмбебеп адамдардың жарысы. Олар топ құрып, жарыстарға қатысады. Мақсаттары өздерінің шеберліктерін арнайы дистанцияда көрсетіп, жеңіске жету.

Джипинг немесе джип турлар. Джипингте бүгінгі таңда шетелде дамыған туризм түрі. Ресейде Камчатка мен Карелияда дамыған.

Тауға жаяу жорық түрі – трекинг. Еуропаның альпі елдерінде, негізінен Австралияда жақсы дамыған. Осы елдерде нордвокинг дамыған. Ол тау жолымен шаңғы таяғымен жүру.

Тау туризмінің дамыған түрі альпинизм. Бүгінгі таңда альпинизмнің өзіндік индустриясы бар, өте жақсы дамып жатқан туризм түрі.

Тау шаңғысы мен сноубордингте таудағы демалыстың белсенді түріне жатады. Тау шаңғысының да қызмет көрсетуі жылдан-жылға дамуда. Әлемнің танымал тау шаңғы курорттарында инструктор жалдауға, саунаға тапсырыс беруге, трансфер, экскурсияларға жазылуға болады. Арнайы абонементтер алуға болады.

Экстремалды су туризмі түрлерінен дайвинг танымал. Ол су ыстына 40 метрге, одан да тереңге оттегі бар баллондармен түсу.

Соңғы жылдары шет елде вейкбординг танымалдыққа ие., ол өзіне су шаңғысы, сноубординг, скейт пен серфингтің элементтерін біріктіреді. Катер 30-40км/сағат жылдамдықпен жүріп отырып, артына толқын туғызадырейдер осыны трамплин ретінде қолданып, әртүрлі жаттығылар жасайды. Вейкбордингке арнайы қымбат тұратын катер керек. Сондықтан бұл туризм түрі де шетелдерде дамыған.

Су шаңғысы судағы белсенді туризм түрі. Ол 1922 жылы пайда болған. Америкалық Р.Самульсән кәдімгі тау шаңғысымен суда сырғанауды ойлайды. Тау шаңғысымен айналысу үшін төрт нәрсе қажет: су шаңғысы, құтқару жилеті, перчатка мен гидрокостюм.

Рафтинг – тау өзенімен каноэда немесе арнайы қайықпен түсу.

Каньонинг – тау өзендерінің жарқабақтарына түсу, үлкен емес сарқырамалардан секіру. Қауіпсіздік шаралары үшін гидрокостюм, каска, арнайы жилеттер киеді [9].

Қорыта айтқанда, туризмнің белсенді түрлері қазіргі таңда шетелдерде жоғары қарқынмен дамып жатыр. Бірақ кейбір түрлерінің құрал-жабдықтарының қымбат болуына байланысты бұл туризм түрлері елімізде, тіпті Ресейде әлі дамымаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Косолапов А.Б. География российского внутреннего туризма: Учебное пособие.-М.: КНОРУС, 2009. 48-51с.
- [2] Филиппова И.Г. География туризма. Учебник-Спб.: «Бизнес-пресса», 2007.- 101с.
- [3] Котлер Ф. Основы маркетинга. М.:Флинта-Наука, 2004. 13-15с.
- [4] Маринин М.М. Туристские формальности и безопасность в туризме. М.: Финансы и статистика, 2003. 125-129с.
- [5] Туризм, гостеприимство, сервис: справочник М.: Аспект пресс, 2002.58с.
- [6] Алиева Ж.Н. Туризмология негіздері: Оқу құралы.-Алматы:Қазак университеті, 2004.-112-118б.
- [7] Вуколов В.Н. Халықаралық туризмнің тарихы және теориясы.-Астана: «Парасат әлемі» баспасы, 2005.-145-148б.
- [8] Никитинский Е.С., Вуколов В.Н. Формирование индустрии туризма в Казахстане за годы государственной независимости// Агентство Республики Казахстан по туризму и спорту, Казахская академия спорта и туризма. Материалы международной научно-практической конференции. – Астана, 2006. С. 215-220.
- [9] Федотов Ю.Н., Востоков И.Е. Спортивно-оздоровительный туризм. М.: Советский спорт, 2013. – 364 с.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ АКТИВНОГО ТУРИЗМА

Байискакова К. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан.

Аннотация. Республика Казахстан - девятая по величине страна в мире: от снежных ледников до песчаных дюн и горных вершин. Существуют различные природные ландшафты и нетронутая дикая природа, богатое историческое и культурное наследие и неисчерпаемые возможности активного отдыха в Казахстане. Все это показывает, что Казахстан имеет большой потенциал для развития внутреннего туризма и иностранных туристов.

Ключевые слова: активный туризм, физическая выносливость, экстремальный туризм, экзотические виды экстремального туризма, спелестология.

FOREIGN EXPERIENCE OF ACTIVE TOURISM DEVELOPMENT

Baiiskakova K. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The Republic of Kazakhstan is the ninth largest country in the world: from snow glaciers to sand dunes and mountain peaks. There are various natural landscapes and untouched wilderness, rich historical and cultural heritage and inexhaustible opportunities for active recreation in Kazakhstan. All this shows that Kazakhstan has great potential for the development of domestic tourism and foreign tourists.

Key words: active tourism, physical endurance, extreme tourism, exotic types of extreme tourism, speleology.

ӘОЖ 82-7

Қобланов Ж.Т.¹

¹Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

ДРАМА ЖАНРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮРДІ ИГЕРУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Драматургиядағы фольклорлық негіздерге қалың көпшілік қана емес, сонымен бірге әлемдік әдебиеттану ғылымы саласындағы ғалымдардың соңғы жылдары ерекше назар аударуы, бұл проблеманың аса маңызды мәселенің бірі екендігін айқындап берді. Фольклорлық негіздерді анықтау, оларға баға беру, талдау – түркі тілдес халықтардың әдебиеттану ғылымында да өзекті мәселе болып отыр. Қазақ-қарақалпақ әдебиетінде драма жанрындағы фольклорлық сипаттар салыстырмалы зерттеу әдіснамасы аясында арнайы зерттеліп келеді.

Жалпы өмірдегі өзекті мәселелерді көтерер көсемсөз сияқты өтімді, өткір жанрлардың әдеби аренаға толық шықпай, шыққанның өзінде бүкіл халыққа мол дәрежесінде жетпей жатқан кезде халықты елдікке, бірлікке шақыруда ғибраттық сарынды драма жанрының халық үшін маңызы ерекше.

Мақалада туысқан халықтар драматургиясының қалыптасуындағы фольклорлық негіздердің мәнін көрсету, тарихи жырлар мен аңыз-эпсаналар тақырыбына жазылған пьесалардың табиғатын ашу мәселелері қарастырылады. Жеке қаламгерлердің суреткерлік шеберлігі, өзіндік ерекшеліктері талданып, шығармаларына ғылыми тұрғыдан баға беріледі.

Түйінді сөздер: ұлттық драматургия, фольклор, эпос, конфликт, поэтика, сюжет.

Ғасырға жуық уақытты қамтыған драматургияның өсу, даму бағыты қай деңгейде, жетістік, кемшіліктерінің сыры неде?! Халық мұрасының бүгінгі драматургиядағы көрінісі

мен өзара үндестігі, тиісті мәселелерге жауап іздеу қазіргі кезде аса маңызды. Жалпы қарақалпақ-қазақ драматургиясын зерттеу ісі әдебиеттану ғылымында назардан тыс қалған жоқ. Жекелеген сөз шеберлерінің өмірі мен шығармашылық ерекшелігін зерттеу барысында, сондай-ақ қазақ-қарақалпақәдебиетінің тарихын зерттеген еңбектерде де драма қарастырылды.

Мысалы, қазақ әдебиеті тарихында профессор С.Ордалиевтың «Қазақ совет драматургиясының очеркі»[1], «Конфликт және характер», профессор Р.Нұрғалиевтың «Айдын»[2], «Телағыс», Ә.Тәжібаевтың «Қазақ драматургиясының қалыптасуы мен дамуы»[3], сонымен бірге Р.Рүстембекованың бірнеше ғылыми еңбектерін атап айтуға болар еді. Қарақалпақ әдебиеті тарихында драматургияны зерттеген еңбектерге Қ.Айымбетовтың«Қарақалпақ совет драматургиясының тарихынан»[4], Т.Алланазаровтың «Некоторые вопросы истории каракалпакской советской драматургии»[5], М.Нурмухамедовтың «Қарақалпақ әдебиетіне орыс әдебиетінің әсері», «Қарақалпақ кеңес әдебиетінің қысқаша очеркі» және Н.Дәуқараевтың, А.Бегимовтың, Ы.Юсуповтың жеке ғылыми мақалалары жарық көрді.

Осы жоғарыда аталған еңбектерден Қ.Айымбетовтың монографиясында 1925-1957 жылдардағы қарақалпақ драматургиясы арнайы талданған болатын. Ал,Т.Алланазаровтың еңбегінде 1917-1970 жылдардағы қарақалпақ драматургиясы қарастырылған.Қай кезде де фольклор әлемдік драматургияның қалыптасуында, дамуында үлкен маңызға ие болып келгендігі бізге мәлім. Ол тек қана таусылмас материал кені болып қалмай, сонымен бірге драма жанрындағы жаңалықтың қайнар көзі де болды. Фольклорлық дәстүрдің әрқандай биік шыңға көтерілген әйгілі классик-драмашылардың қай-қайсысының да осы дәрежеге жетуіне себепші болғандығы белгілі.

Ғабит Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш– Баян сұлу» трагедиясы – қазақ драматургиясының шоқтығы биік шығармаларының бірі. Бұл трагедия – реалистік, классикалық туындылардың үлгісінде жазылған құнды пьеса. Драмашы қазақ фольклорындағы белгілі жырдың аясында қалып қоймай, оның шешімін өзінше шешеді. Адамгершілік пен жауыздық арасындағы тартысты жаңа белеске көтеру нәтижесінде драманың идеясын тереңдете түседі.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» - адал махаббат жайлы трагедиялық жыр. Қаламгер жастардың махаббатын суреттеумен қатар екі жастың өз заманында озбырлық көріп, қиянаттың құрбаны болғанын асқан шеберлікпен бейнелейді. Махаббат еркіндігіне ұмтылған жастардың сол қоғамдағы зұлым күштердің әділетсіздігінен азап тартуын кертартпа заманның трагедиясы түрінде суреттейді.

Ғабит Мүсірепов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын драмаға айналдыру үшін оған көп өзгерістер енгізіп, жаңа шешім табады. Трагедиядағы образдардың барлығы да жырдағы кейіпкерлерден әлдеқайда терең, характерлері айқын. Пьесадағы басты қаһарман тек Қозы мен Баян ғана емес. Мақпал, Күнікей, Қарабай, Қодар, Жантаық сияқты кейіпкерлер де трагедияның негізгі идеясын ашатын басты образдарға жатады. Олардың әрбірінің өзіне тән кескін-келбеті, ой-өрісі бар. Бұл жағдайлар драмалық тартыс үстінде анық байқалады.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» трагедиясында драмашының шығармашылық еркіндігін көреміз. Драмадағы барлық образдардың драмалық қасиеті тартыс үстінде шынайы ашылады. Пьесадағы Баян жырдағы Баяннан едәуір биік тұр. Трагедиядағы Баян бойында нәзіктік, сұлулықпен қатар өжеттік, қайсарлық қасиеттер де сезіледі. Қарабайдың малын Қодар зорлықпен айдап алып кеткенде, намысқа шыдамаған Баян атқа мінеді. Жолда оған Қозы кездесіп, Қодардан Қарабайдың малын қайтарып алып келеді. Міне, бұл оқиға трагедиядағы драмалық тартысты өрістетуге мақсатында енгізілген.

Осылайша, трагедиядағы Баян образы сол дәуірдің барлық жақсы қасиеттерін өз бойына жинақтаған типтік образ дәрежесіне көтеріледі.

Қозының образы да пьесаның идеясына сай сәтті шыққан. Онда батырға тән қара күш пен аңғалдық та, ғашықтық сезімге берілген жастық албырттық та бар. Алдын сырттай ғашық болған Қозы, кейін Баянмен кездескенде махаббаты бұрынғыдан да өрши түседі, сол махаббаты жолында көптеген қиыншылықтарға төзеді. Ақыры арманына жете алмай мерт болады. Осының барлығын да жазушы драмалық тартыс барысында өте нанымды суреттейді. Оның Баянға ғашықтығын көрермен алғашқы көріністе-ақ байқайды. «Жасырмашы, жан анам! Бүгін жер бетінде жалғыз-ақ ауыз сөз жүр!.. Ол Баян! Жел Баян деп ызындайды, көл Баян деп теңселеді, өзен Баян деп ағады, тау Баян деп күңіренеді, көк Баян деп күрсінеді!.. Анам Баян деп мұңаяды, балаң Баян деп толғанады» деп мұңын шағады Қозы алғашқы көріністе.

Ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» драмасына берген бағасы мынадай еді: «... Туған мезгіліне және өзінің қазақ совет драматургиясында алатын орнына қарағанда, осы он бес жыл ішіндегі қазақ драматургиясының ең зор табысы, біздің талантты жазушымыз Ғабит Мүсірепов жазған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» [6].

Қарақалпақ драматургиясы да өзінің тарихи даму жолында осы халықтық мол қазынадан озық және үздік дәстүрлерді өз бойына сіңіріп, пайдаланып келді. «Фольклордың ерекше түрлеріне халықтық жанрлар мен эпостық шығармалар жататындығы даусыз. Ал енді драма жанрында оның дәстүрлерін игеру өте қиын шаруа»[7]. Мұның күрделілігі сонда, ауыз әдебиеті жанры тек қана тыңдауға арналған дүние. Оны

сахна тіліне аудару көп тәжірибені қажет етеді. Эпикалық материалдарды жаңа драма жанрында игерудегі әдеби талпыныстар қарақалпақ әдебиетінде 1938 жылдары басталды. Бұл игілікті істің негізін салушылар біз жоғарыда әңгімелеген Н. Дәуқараев, мұнан басқа М. Дәрібаев, Ә. Шамуратов, А. Бегимов т.б. болды.

Эпикалық материалдарды игеру үдерісі қарақалпақ әдебиетінде әлі күнге дейін жалғасып келеді. Бұған мысал ретінде Ә.Шамуратов пен И.Юсуповтың «Қырық қыз» пьесасын, С.Хожаниязовтың «Ақымақ патша» пьесасын атасақ болады. «Қырық қыз» - халық дастаны, ал «Ақымақ патша» - Бердахтың поэмасы.

Эпос құрамында драмалық элементтері болғанымен, ол драмалық шығарма емес. Өзінің табиғаты жағынан эпос драмадан өзіндік белгілерімен ерекшеленеді. Біріншіден, эпостың көлемі кең, уақыт кеңістігі мен оқиғаны қамтуда аялы, кейіпкерлер саны шексіз. Сонымен бірге бір оқиғадан екінші оқиғаға ауысуы өте шапшаң, жедел болады. Драма сахналық жанр болғандықтан, бұл әдістердің ешқайсысынан пайдалана алмайды. Өйткені мұндағы кеңістік пен уақыт шектеулі. Драманың тағы бір ерекшелігі, автор елеспесіз қалып, кимыл-әрекетті кейіпкерлеріне табыстайды.

Драманың осы ерекшеліктері драмашылардың оқиғаға материал таңдап, талдауында үлкен жауапкершілікті болуын талап етеді. «Көптеген дастандарда мазмұнның халықтығы батырлардың әрекеттері арқылы беріліп, тарихты жасаушы халықтың өзі көлеңкеде қалады. Мұнан біз өте ертедегі дәуір саясатын, эстетикалық, қоғамдық тұрмыс тынысының ізін сезінеміз»[8]. Ескі әдеби әдістер бұл күнде өзінің маңыздылығын, тазалығын жойып отыр. Бүгінгі оқырманға ол қызықсыз. Анау немесе мынау дастанды сахналастырғанда жазушыдан үлкен тәжірибе, көп білімділік және жоғары көркемдік мәдениет қажет етіледі. Осылардың бірінсіз дастанның сахналасуы мүмкін емес. Сонымен бірге шығармашылық, даралық және жаңашылдық қатынас та керек.

Мысалы, Ә. Шамуратов пен И. Юсуповтың «Қырық қыз», С. Хожаниязовтың «Ақымақ патша» пьесаларын талдап көрейік. Егер бұл пьесаларды алдыңғы талдаған пьесалармен салыстырсақ, айтарлықтай шығармашылық әдістер, жаңалық дәстүрлер, идеялық-тақырыптық, сюжеттік-композициялық қырларынан еш нәрсе байқалмайды. Тек қана дастанның оқиғасына жаңаша өң беруге тырысу, кейбір кейіпкерлердің характерлерін өзгерту сияқтыларды атауға болар еді. Мысалы, «Ақымақ патша» драмасында жазушы поэма жанрын өзгертеді. Егер поэманың түпнұсқасы сатиралық түрде жазылып, Хиуа ханының ақымақтығы өткір күлкімен әшкереленсе, пьесада жазушы барлық оқиғаны қаһармандық түрде суреттеп, осы арқылы назарымызды Хиуа үкіметіне қарсы бағытталған халық күресіне аударғысы келген. Осы мақсатта драмашы пьесаға жаңа кейіпкерлерді әкеліп қосып, оларды осы көтерілістің бел ортасында көрсетеді. Бұл кейіпкерлер - Балташ,

Айдар, Нарым, Сайым. Олар еңбекші халықтың мүддесін қорғап, халық атынан қолдарына қару алып, барлық абыройдан жұрдай болған Хиуа ханына қарсы күреседі. Дастандағы мотив шындыққа өте жақын. Хиуа ханы өз қызына ғашық болады. Өйткені, хан өз қызын әлдеқашан өлді деп ойлайды. Бердах оның ақымақтығын өте тапқыр жолмен келеке қылады. С.Хожаниязов бұл оқиғаны сахналастырғанда бояуды қалыңдата түседі. Пьесада хан бұл іске біле тұра қол ұрады. Гүлзардың өз қызы екенін білсе де, оны ойнас болуға зорлап көндіреді. Осы себепті де жазушы бұл мотивтің нанымдылығын жоғалтып, адамдардың жеккөрушілік сезімін оятады.

Пьесада драмашы Анар мен Гүлзар образдарына ерекше көңіл бөледі. Олар Хиуа ханына қарсы көтерілген халық жауынгерлеріне айналады. Пьесадағы басты мақсат әлеуметтік және таптық мәселелерді шешу болғанымен, өте қарапайым түрде орындалған.

«Қырық қыз» пьесасы да дәл осындай сюжеттік-композициялық өзгеріске түскен. Мұнда қосылған кейіпкерлер Жиен жырау мен Жорға дәруіш. Жиен жырау – аңызшы, ол автор ретінде пьесаның өн бойында оқиға барысына түсінік беріп отырады. Оның әңгімесі халықтың келбеті іспетті.

Жорға дәруіш – елші. Қалмақ ханы Сұртайшының елші-уәзірі. Жорға дәруіш қырық қыз еліне елші болып емес, ал жансыз ретінде келеді. Дастанды сахналастыруда жазушылар Аллияр бай, Ақсұлу, Отбасқан, Жұрынтаз бейнелерін жаңалауда біраз жақсы қадамдар жасаған. Сонымен бірге, қырық қыз характерлерін де жаңалауға ұмтылушылық байқалады. Мысалы, Гүлайым, Сарбиназ, Гүлсім т.б. бейнелері.

Дастаннан гөрі пьесада хорезм батыры Арыслан бейнесі толық ашылған. Ол тек Гүлайымды ғана сүйіп қоймай, оның елін де сүйеді. Гүлайым елінің қайғысына ортақ болып, Иран шахы Надирдің әрқилы азабына төзеді. Пьесада отанға деген махаббат, достық, туыскандық, адалдық, ерлік, азаматтық борыш мәселелері өте өткір қойылады. Бұл қасиеттердің барлығы да жеке бас қамынан жоғары тұрады.

Осы тұрғыдан алғанда «Қырық қыз» пьесасының соңғы жылдардағы басқа пьесалардан сапалы шыққаны бізді қуантады. Айта кететін бір нәрсе, пьесада қолданылған әдістерде жаңалық жоқ. Аты аталған екі пьесада да оқырман үшін рухани азық өте аз.

Мұнан келіп шығатын қорытынды, бұл драмашыларда әлі де болса шеберлік жетіспейді. Фольклорлық материал негізінде жаңа көркем шығарма жасаушы жазушының шығармашылық қиялы да өте қажет нәрсе. Демек, олай болса талданып отырған шығармалардағы қиял байлығы мен мәдени дәреже дастандардағыдан жоғары емес. Көбінше мұны С.Хожаниязовтың «Ақымақ патша» пьесасынан сезінеміз. Бердах дастан негізін Хиуа ханының тұрпайы әрекеттерін кекесінмен әжуалауға құрады. Хан мерез ауруымен ауырса да, оның гаремінде қырық сұлу әйел қамаулы тұрады. Қандай да бір емші

«осы аурудан жазылу үшін жас қызға үйленуіңіз керек» дейді. Сол себепті де ол «халық ішінен ең жас сұлуды менің гареміме алып келің» деп бұйырады. Дастан оқиғасы осылай басталады. Бердах сюжеттің осылай дамуын саналы түрде таңдап алады. Дастан оқиғасының дамуында Бердах ханның келеңсіз әрекеттерін дәлелді суреттеп отырады. Бұл істің соңы ханның өз қызына ғашық болуына алып келеді. Оқырмандар мен тыңдаушыларда ешқандай күман қалмайды.

Дастанды сахналастырғанда мұның барлығы астын-үстін болып кетеді. С.Хожаниязов болса зорлыққа қарсы халық наразылығына баса назар аударады. Қаһармандық, қарулы қарсылық пьеса сюжетінде басты орынға шығады. Соңында түпнұсқаның тарихи және көркемдік мазмұнын бұрмалап жібереді. Сондықтан пьесаның сюжеті өмірден алыс, нанымсыз, әрі жасанды болып шыққан.

Сонымен, халықтық жырларды драмаға айналдырудағы жағдай соңғы жылдары «Алпамыс», «Ғаріп ғашық» пьесалары дәрежесінде қалып отырғанын көреміз. Бірақ айта кететін бір жағдай – қарақалпақ ұлттық драматургиясында «Қырық қыз», «Ақымақ патша» пьесаларының пайда болуы үлкен маңызға ие деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Ордалиев С. Қазақ совет драматургиясының очеркі. – Алматы: 1964. – 276б.
- [2] Нұрғалиев Р. Айдын. – Алматы: 1985. – 400 б.; Телағыс. – Алматы: 1986. – 440 б.
- [3] Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: 1971. – 416 б.
- [4] Айымбетов Қ. Қарақалпақ совет драматургиясының тарихынан. – Нукус: 1956.
- [5] Алланазаров Т. Некоторые вопросы истории каракалпакской советской драматургии. – Нукус. 1987. – 186 б.
- [6] Ордалиев С. «Конфликт және характер». – Алматы: 1976. – 204 б.
- [7] Нурмухамедов М. Краткий очерк каракалпакской советской литературы. – Ташкент: 1959. – 148 б.
- [8] Сагитов И. Каракалпакский героический эпос. – Ташкент. 1962. – 179 б.

ПРОБЛЕМА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОЛЬКЛОРНЫХ ТРАДИЦИИ В ЖАНРЕ ДРАМЫ

Кобланов Ж.Т. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова. г.Актау. Казахстан.

Аннотация. Уделение особого внимания в последние годы фольклорным основам в драматургии не просто большинством, а вместе с тем учеными в сфере мировой литературоведческой науки, уточняет его как один из очень важных вопросов этой проблемы. Определение фольклорных основ, их оценка, анализ – является актуальной проблемой и в литературоведческой науке тюркоязычных народов. В казахско-аракалпакской литературе фольклорный характер в жанре драмы исследуется в рамках сравнительной исследовательской методологии.

В то время, как такой острый жанр, как публицистика, поднимающий актуальные вопросы жизни вообще не полностью выходит на литературную арену, а даже если выходит, не доходит в полной степени до всего народа, важное значение для народа имеет поучительный мелодичный жанр драмы, призывающий народ к единству.

В статье рассматривается роль фольклорных основ в формировании народной драмы, определяются природы пьес, написанных на тему исторических эпосов и легенд. Анализируются и оцениваются с научной точки зрения творческие навыки и особенности отдельных писателей.

Ключевые слова: национальная драма, фольклор, эпос, конфликт, поэзия, сюжет

THE PROBLEM OF USING FOLKLORE TRADITIONS IN THE GENRE OF DRAMA

Koblanov Zh.T. - Sh.Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. Paying special attention in recent years to the folklore foundations in drama is not simply a majority, but at the same time scientists in the field of world literary science, and specifies it as one of the very important issues of this problem. The definition of folklore foundations, their evaluation, analysis - is an actual problem in the literary science of Turkic-speaking peoples. In the Kazakh-karakalpak literature the folklore character in the genre of drama is explored in the framework of comparative research methodology.

While such an acute genre as journalism that raises pressing questions of life does not fully reach the literary arena, and even if it does not reach the full extent to the whole people, an instructive melodic genre of drama that calls on the people to unity.

The article examines the role of folklore foundations in the formation of folk drama, determines the nature of plays written on the theme of historical epics and legends. Analyzed and evaluated from a scientific point of view, the creative skills and characteristics of individual writers.

Key words: national drama, folklore, epic, conflict, poetry, plot

ӨОЖ 53:372.8

Туркменбаев Ә.Б.¹, Мамбетов О.К.¹¹Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан**ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ҮДЕУ ҰҒЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ӘДІСТЕМЕСІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада негізгі мектепте физика пәнін оқыту үдерісінде оқушылардың түсінуіне қиындық туғызатын үдеу ұғымын векторлық сипаттау, проекцияларға амалдар қолдану, векторлық түрде жазылған тендеулерді скалярлық түрге көшіру, есептерді координаталық тәсілмен шығару жолдары қарастырылады.

Түйінді сөздер: лездік жылдамдық, үдеу, ұғым, векторлық және скаляр шамалар, бірқалыпты қозғалыс

Кіріспе. Үдеу - аса маңызды физикалық ұғымдардың бірі. Бұл ұғым 9-сынып оқушылары үшін мүлде жаңа, сондықтан толығырақ түсіндірілуі керек. Бұл ұғымды енгізудің өзектілігін былайша негіздеуге болады. Оқушылар бірқалыпты қозғалыс бағыты мен модулы бойынша қозғалыстың барлық уақытында өзгеріссіз қалып отыратын жылдамдықпен сипатталатынын бұрын да біледі (бірқалыпты түзусызықты қозғалыста лездік жылдамдық тұрақты). Айнымалы қозғалыстың жылдамдығы уақыт өтуіне қарай өзгеріп отырады, траекторияның түрлі нүктелерінде жылдамдық әр түрлі болады. Мысалы, станциядан жаңа қозғалған поездың жылдамдығы арта береді де, ал мұзда сырғанап бара жатқан шайбаның жылдамдығы азая береді және т.б.

Айнымалы қозғалыстың түрлі жағдайында жылдамдық уақыт өтуімен түрліше өзгереді. Мысалы, ауыр жүк тиелген поезд белгілі бір жылдамдықты бірнеше минуттан кейін алады, ал жеңіл автомобиль дәл сондай жылдамдыққа бірнеше секундтан кейін жетуі мүмкін. Сондықтан айнымалы қозғалыстарды салыстыру үшін тек жылдамдықтың өзгерісін ғана емес, сонымен бірге жылдамдықтың бірлігі ішіндегі өзгерісін де (үдеуді) табу керек [1].

Негізгі бөлім. Үдеуді білу үшін уақыт бірлігі ішіндегі жылдамдық векторы өзгерісін табу керек: $\frac{\vec{g} - \vec{g}_0}{t}$. Үдеуді a әрпімен белгілеп, формуласын жазамыз: $\vec{a} = \frac{\vec{g} - \vec{g}_0}{t}$. Оқулықта келтірілген үдеудің анықтамасын береміз.

Үдеу деп жылдамдықтың өзгеру шапшаңдығын сипаттайтын физикалық векторлық шаманы айтамыз. Бірқалыпты айнымалы қозғалыс кезіндегі үдеу жылдамдық өзгеруінің сол өзгеріс болып өткен уақытқа қатынасына тең [2].

Бұл жерде әңгіме орташа үдеу туралы болып отыр: $\bar{a}_{opt} = \frac{\Delta \vec{g}}{t}$. Орташа үдеуді біз көбіне тек үдеу деп атаймыз. Бірқалыпты үдемелі қозғалыста үдеу тұрақты: $\bar{a} = const$.

Халықаралық бірліктер жүйесінде үдеу бірлігіне дене қозғалысының жылдамдығы әрбір секунд сайын бір метр өзгеріп отыратын бірқалыпты үдемелі қозғалыстың үдеуі алынады.

Енді дене қозғалысының жылдамдығы мен үдеуінің қалай бағытталатынын анықтайық. Егер дене модулы бойынша артып отыратын жылдамдықпен қозғалатын болса, онда үдеу оң және қозғалыс жағына қарай бағытталған болады. Егер де модулы бойынша кеміп отыратын жылдамдықпен қозғалатын болса, онда үдеу теріс болады.

Есептер шығарғанда, формулалардың векторлық жазбасынан алгебралық жазылуына көшеді. Алынған x өсіндегі проекцияда үдеудің формуласы былай жазылады:

$$a = \frac{g - g_0}{t} \quad (1)$$

мұндағы a , g , g_0 - $\bar{a}$, $\bar{g}$, $\bar{g}_0$ векторларына сәйкес x өсіндегі проекциялар. $g - g_0 > 0$ болғанда үдеу оң, $g - g_0 < 0$ болғанда - теріс болады [2].

Бірқалыпсыз қозғалыстың жалпы жағдайында үдеуді табу қиын. Сондықтан да 9 сыныптың физика курсына тек қана ең қарапайым жағдай - бірқалыпты үдемелі қозғалыс қарастырылады. Егер кез-келген тең уақыт аралығындағы лездік жылдамдықтың өзгерісі бірдей болса, қозғалыс бірқалыпты үдемелі қозғалыс деп аталады. Мұндағы маңызды нәрсе лездік жылдамдықтың өзгерісін көрсету болып саналады.

Үдеуді білу бірқалыпты үдемелі қозғалыстың лездік жылдамдығын табуға мүмкіндік беретініне ерекше көңіл аудару керек. Оның практикалық маңызы да осында.

Шынында да, (1) формуладан оқушылар бірқалыпты үдемелі қозғалыстың лездік жылдамдығының формуласын алады:

$$g = g_0 + at \quad (2)$$

Бұдан бірқалыпты үдемелі қозғалыстың кез-келген уақыт мезетіндегі жылдамдығын анықтау үшін бастапқы жылдамдық пен үдеуді білу керектігі көрінеді.

Егер бастапқы координатасы белгілі болса $\vec{r}$ жылдамдық қозғалыстағы нүктенің кез-келген уақыт мезетіндегі координаталарын табуға мүмкіндік беретіні сияқты, $\vec{a}$ үдеуді де жылдамдыққа қатысты табуға болатынын атап айту керек. Сөйтіп, механиканың негізгі есебін шешу үшін үдеуді табудың қандай маңызы бары анықталады.

Оқушылар (2) формуладағы ϑ , ϑ_0 және a - $\vec{\vartheta}$, $\vec{\vartheta}_0$, $\vec{a}$ векторларының қандай да бір координаталар өсіндегі проекциялары екенін, яғни олар оң да теріс те болуы мүмкін екенін жақсы түсінулері керек.

«Үдеу» сөзінің күнделікті тұрмыстағы ұғымы оның физикадағы мағынасынан анағұрлым тар екендігін оқушыларға түсіндіру қажет. Физикада үдеу ұғымы баяулауды да (теріс үдеу) қамтиды. Күнделікті практикада әдетте оң үдеулі қозғалысты үдемелі деп санайды. Физикада өзгеріп отыратын жылдамдығы кез-келген қозғалысты үдемелі қозғалыс деп атау қабылданған. Өйткені кез-келген мұндай қозғалыс үдеуінің болуымен сипатталады. «Баяу» қозғалысты да үдемелі, бірақ үдеуі теріс қозғалыс деп, яғни қозғалысқа қарсы бағытталған үдеулі деп есептеу керек.

«Қисық сызықты қозғалыс» тақырыбында үдеудің неғұрлым кең мағынасы ашылады. 9 сыныптың физика курсында тек үдеуі тұрақты ($a = const$) қозғалыс толық оқылады. Үдеуі тұрақты қозғалыс қана бірқалыпты үдемелі қозғалыс болып табылады.

Сөйтіп, үдеудің анықтамасынан бірқалыпты үдемелі қозғалыстың екі маңызды белгісі шығады: мұндай қозғалыста кез-келген тең уақыт аралығында лездік жылдамдық бірдей өзгереді және үдеуі тұрақты. Табиғатта бірқалыпты қозғалыстың болмайтыны сияқты, нақты бірқалыпты үдемелі қозғалыстың да болмайтынын атап көрсету керек. Алайда, шамамен азды-көпті қысқа уақыт аралығында $a = const$ болатын қозғалысты байқауға болады. Мысалы, вокзалдан жолға шығып бара жатқан кездегі поездың, құлаған тастың, ұрғаннан кейінгі мұзбен сырғанап бара жатқан хоккей шайбасының, көлбеу жазықтықпен домалаған шар центрінің қозғалыстары және т.б. сондай қозғалыстар болып табылады. Бірқалыпты үдемелі қозғалысты оқып үйрену осындай практикалық мақсаттар үшін керек [3].

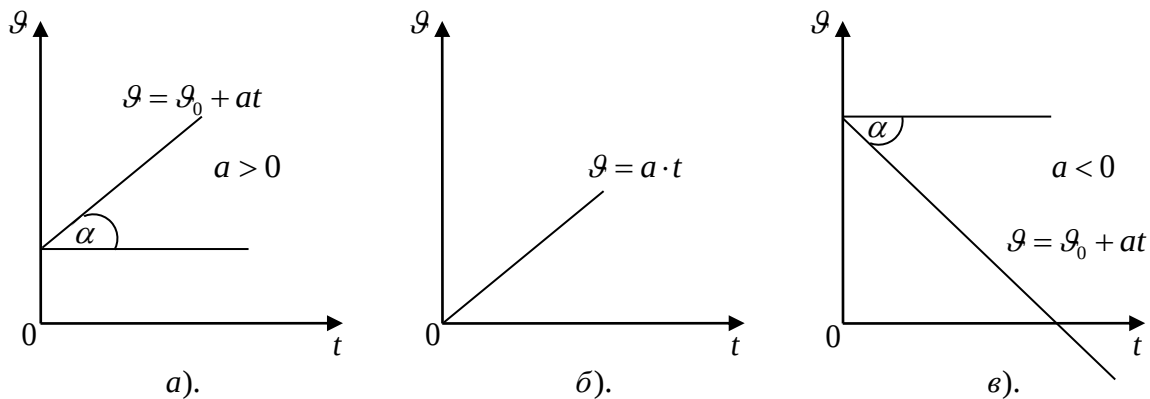
Табиғат пен техникада кездесетін үдеулердің мәні туралы нақты түсінік алу үшін үдеулердің орташа мәндеріне мысалдар келтірген жөн.

Осы мәселені оқып үйренуді бірқалыпты үдемелі қозғалысқа ($a > 0$ және $a < 0$ болғандағы) арналған жылдамдық графигін сызумен аяқтаған орынды.

Материялық нүктенің кез-келген траекториямен болатын қозғалыс жылдамдығының уақытқа байланысты өзгерісін тік бұрышты координаттар жүйесінде көрсеткен қолайлы.

Жоғарыда айтылған бойынша, оң бағыт ретінде бастапқы жылдамдықтың берілген траекториядағы бағыты алынады [2].

Материялық нүктенің бірқалыпты айнымалы қозғалыс жылдамдығы модулінің уақытқа байланысты сызбасы түзу сызық болады (1 суретке сәйкес).

Сурет 1 - Материялық нүктенің бірқалыпты айнымалы қозғалыс жылдамдығы модулінің уақытқа байланысты сызбасы

Осы түзудің уақыт өсімен жасайтын α бұрышының тангенсі материялық нүктенің a үдеуіне тең ($a = tg \alpha$). Егер үдеу оң болса, үдеудің бағыты v_0 бастапқы жылдамдықпен бағыттас, онда $tg \alpha > 0$ (1, а және 1, б суретке сәйкес), ал егер үдеу теріс болса, онда $tg \alpha < 0$, олай болса, бұл – кейбір уақыт мезеттерінде жылдамдықтың мәні v_0 бастапқы жылдамдықтан кем болуы мүмкін (1, в суретке сәйкес).

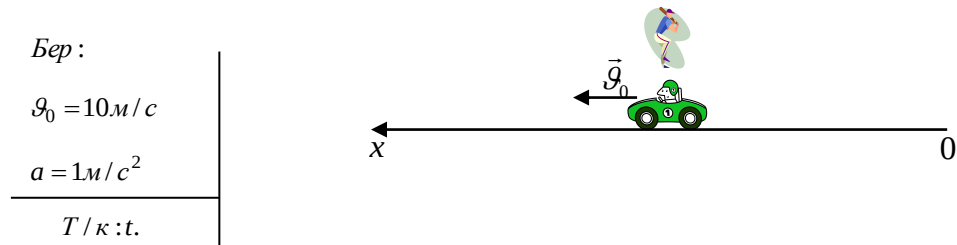
Жаңа материалды пысықтау үшін оқушыларға төмендегідей есептерді шығаруды ұсынамыз [4].

1-есеп. Автомобиль бақылаушының тұсынан 10 м/с жылдамдықпен жүріп өтеді (2 суретке сәйкес). Сол мезетте жүргізуші тежеуішті басады, сонда автомобиль модулі бойынша 1 м/с^2 үдеумен қозғала бастайды. Автомобиль тоқтағанға дейін қанша уақыт өтеді?

Шығарылуы: Санақ басы ретінде бақылаушы тұрған жердің координаттарын таңдап аламыз да, ал координат өсін автомобиль қозғалған жаққа қарай бағыттаймыз. Автомобильдің бақылаушы жанынан өткен мезеттегі жылдамдығын $\bar{v}_0$ арқылы, ал тежеуішті қосқаннан кейінгі үдеуін $\bar{a}$ арқылы белгілейміз.

$v_x = v_{ox} + a_x t$ формуласын пайдаланамыз. Мұндағы v_x , v_{ox} және a_x - X өсіндегі ақырғы жылдамдық $\bar{v}$, бастапқы жылдамдық $\bar{v}_0$ және $\bar{a}$ үдеуінің сәйкес проекциялары.

Автомобильдің жылдамдығы X өсімен бағыттас, сондықтан $\vartheta_{ox} = \vartheta_0$, ал оның жылдамдығы кемитіндіктен $a_x = -a$. Токтаған мезетте $\vartheta_x = 0$. Демек, $0 = \vartheta_0 - at$ немесе $at = \vartheta_0$. Бұдан $t = \frac{\vartheta_0}{a}$. Осы өрнектегі ϑ_0 мен a -ның орнына мәндерін қойып, мынаны аламыз: $t = \frac{10 \text{ м/с}}{1 \text{ м/с}^2} = 10 \text{ с}$.

Сурет 2 - Есеп шығаруға арналған жұмысшы сурет

2-есеп. Дене түзу сызықты біртіндеп кемитін жылдамдықпен қозғалып келеді. $\vec{a}$ үдеуі тұрақты және модулі жағынан 4 м/с^2 -қа тең. Осы мезеттен кейін $t_1 = 4 \text{ с}$ және $t_2 = 8 \text{ с}$ өткендегі дененің жылдамдығын табу керек.

Бер :	
$a = 4 \text{ м/с}^2$	
$t_1 = 4 \text{ с}$	
$t_2 = 8 \text{ с}$	
$T/\kappa : \vartheta_1, \vartheta_2.$	

Шығарылуы: X координат өсін $\vec{\vartheta}_0$ жылдамдық векторының бағытымен бағыттаймыз. Сонда $\vec{\vartheta}_0$ проекциясы оң және $\vec{\vartheta}_0$ векторының модуліне тең: $\vartheta_{ox} = \vartheta_0$. Дененің жылдамдығы кемитін болғандықтан, үдеудің a_x проекциясы теріс және ол $-a$ -ға тең: $a_x = -a$.

Есепте көрсетілген уақыт мезеттеріндегі ϑ_x жылдамдықтың проекциясын табу үшін, $\vartheta_x = \vartheta_{ox} + a_x t$ формуласын пайдаланамыз. Бұдан t уақыт мезеті үшін табатынымыз:

$$\vartheta_{1x} = \vartheta_0 - at_1; \quad \vartheta_{1x} = 20 \text{ м/с} - 4 \text{ м/с}^2 \cdot 4 \text{ с} = 4 \text{ м/с},$$

$$\text{Ал } t_2 \text{ уақыт мезеті үшін: } \vartheta_{2x} = \vartheta_0 - at_2; \quad \vartheta_{2x} = 20 \text{ м/с} - 4 \text{ м/с}^2 \cdot 8 \text{ с} = -12 \text{ м/с}.$$

Минус таңбасы 8-секундтың ақырында дененің бастапқыға қарама-қарсы бағытта қозғалғанын көрсетеді.

Әрине, дене кері бағытта қозғалмас бұрын, әуелі тоқтауы керек. Бұның қай t' мезетте болғаны? ϑ_x проекциясы нөлге тең, сонда $\vartheta_{0x} = -a_x t'$.

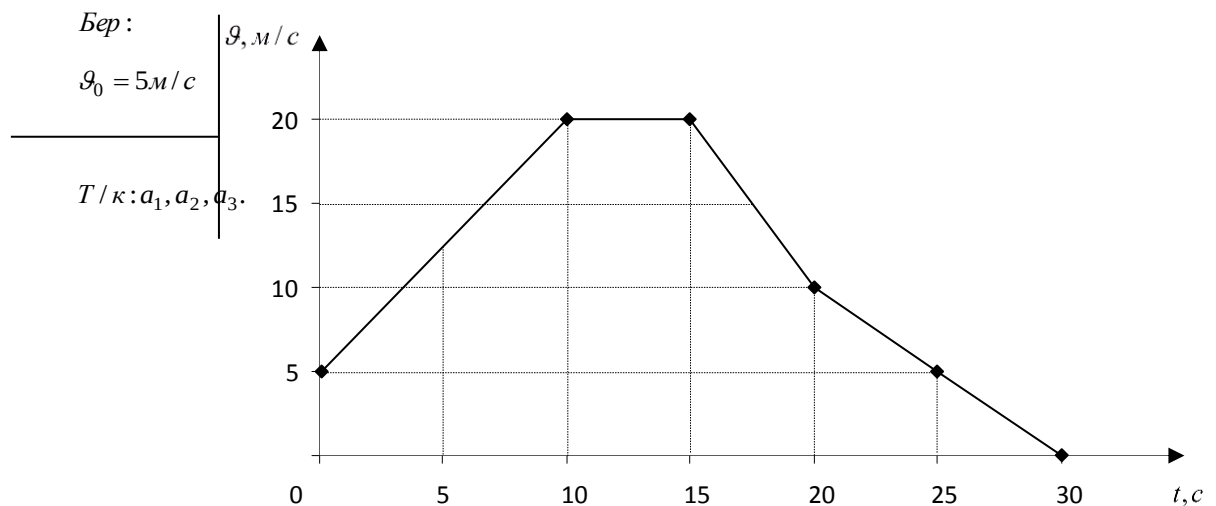
$$\text{Бұдан } t' = -\frac{\vartheta_{0x}}{a_x}; \quad t' = -\frac{20 \text{ м/с}}{-4 \text{ м/с}^2} = 5 \text{ с}. \text{ Дене қозғалысының бағыты оның жылдамдығы}$$

20 м/с -қа тең болған мезеттен 5 с өткеннен кейін қарсы бағытқа өзгерген.

Дененің бұл есепте айтылғандай, қозғалысы, оған бастапқы жылдамдық беріп, өзін көлбеу жазықтықпен жоғары қарай итерген жағдайда ғана болар еді.

Дәл осындай есептердің біреуін график қолданып шығарылуын қарастырайық.

3-есеп График бойынша (3 суретке сәйкес) материялық нүкте қозғалысына сипаттама беріндер. Қозғалыстың жеке бөліктеріндегі үдеуді (орташа) табындар.

Сурет 3 - Материялық нүкте қозғалысының графигі

Шығарылуы: Бастапқы мезетте жылдамдық 5 м/с -қа тең. $t_1 = 10 \text{ с}$ бойына үдеуі

$a_1 = \frac{\vartheta_1 - \vartheta_0}{t_1}$ бірқалыпты үдемелі қозғалыста болды. Одан әрі $t_2 = 5 \text{ с}$ -та нүкте бірқалыпты

қозғалды. Келесі $t_3 = 5 \text{ с}$ -та үдеуі $a_2 = \frac{\vartheta_2 - \vartheta_1}{t_3}$ үдемелі қозғалыста болды. Ақырында келесі

$t_4 = 10 \text{ с}$ -та орташа үдеуі: $a_3 = \frac{0 - \vartheta_2}{t_4}$, (мұндағы a_1 , a_2 және a_3 - таңдап алынған өстегі

үдеулердің проекциясы) бірқалыпты үдемелі қозғалыста болды.

$$\text{Есептелуі: } a_1 = \frac{20 \text{ м/с} - 5 \text{ м/с}}{10 \text{ с}} = 1,5 \text{ м/с}^2, \quad a_2 = \frac{10 \text{ м/с} - 20 \text{ м/с}}{5 \text{ с}} = -2,0 \text{ м/с}^2,$$

$$a_3 = \frac{0 - 10 \text{ м/с}}{10 \text{ с}} = -1,0 \text{ м/с}^2.$$

Қорытынды. Оқыту үдерісінде үдеу ұғымын қалыптастыру үшін мақалада талдаған есептерге ұқсас есептерді оқушылар шығарған жөн. Мақалада қарастырылған 1, 2-есептер бірқалыпты үдемелі қозғалыс және үдеу ұғымын алғаш оқып үйрене бастаған кезде оқушылардың шамасы әбден жететін орташа деңгейдегі есептер, 3-есеп мазмұны жағынан да, шығару әдісі жағынан да қиын. Оны есеп шығаруға арналған келесі сабақтарда талдау керек. Бұндай есептерді талдаған кезде орын ауыстыру мен жол графигін келтіруді ұсынамыз. Графиктік иллюстрацияны пайдалану есептердің физикалық мәні мен оны шығару әдісін түсінуді жеңілдетеді. Үдеу ұғымы туралы теориялық материалды меңгеруге дұрыс ұйымдастырылған есеп шығару сабақтары жақсы көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Теория и методика обучения физика в школе. Частные вопросы. Учебное пособие для студентов пед. вузов. Под ред. С.Е.Каменецкого. - М: Издательский центр «Академия», 2010. - 386 с.

[2] Физика және астрономия: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. Өнд., толықт. 2-бас. / Р.Башарұлы, Д. Қазақбаева, У.Токбергенова, Н.Бекбасар. - Алматы: Мектеп баспасы, 2009. - 240 б.

[3] Башарұлы Р., Қазақбаева Д., Токбергенова У. Физика және астрономия – 9. Әдістемелік нұсқау. – А.: Мектеп, 2010. – 91 б.

[4] Балаш В.А. Задачи по физике и методы их решения. - М.: Просвещение, 2012. - 434 с.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИИ УСКОРЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ

Туркменбаев А., Мамбетов О. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан.

Аннотация. В данной статье рассматривается способы решения задач координатным методом, векторных уравнений с переводом на скалярный вид, приемы использования проекции, векторное описание понятия ускорения, которое затрудняет восприятие у школьников при процессе обучения предмета физики в основных школах.

Ключевые слова: мгновенная скорость, ускорение, понятие, скалярные и векторные величины, равномерное движение.

THE METHOD OF FORMING THE CONCEPT OF ACCELERATION IN THE PROCESS OF TEACHING PHYSICS

Turkmenbayev A., Mambetov O. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. In this paper, was considered methods of solving problems by a coordination method, vector equations with translation into a scalar form, techniques of using projection, a vector description of the concept of acceleration, which makes difficult understanding for schoolchildren in the process of teaching physics in basic schools.

Keywords: instantaneous speed, acceleration, concept, scalar and vector quantities, uniform motion.

УДК 371.851:33 (043.3)

Кошанова Г.Р¹., Шаленова С.М.¹

¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им.Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ ПРИ РЕШЕНИИ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Аннотация. Математика занимает одно из центральных мест в любой современной системе общего образования, это отмечает уникальность данной предметной области знаний. Это наука, позволяющая объяснить сложные законы и правила природы, которые тесно взаимосвязаны.

В статье рассматривается вопрос использования на уроках математики задач с экономическим содержанием. Такие задачи позволяют ввести в школьный курс математики базовые экономические понятия, тем самым повышая экономическую грамотность школьников и подготовить их к решению практических задач, возникающих в повседневной жизни человека. Таким образом, одновременно повышается мотивация к изучению математических моделей за счёт демонстрации реальной пользы от математического образования, и формируются компетентности, необходимые для полноценной жизни в современном обществе.

Ключевые слова: школьное математическое образование, экономическая грамотность, информационная культура.

Общее образование – это единственный обязательный и важнейший компонент всей системы образования, от качества которого во многом зависит как локальная успешность вхождения человека во взрослую жизнь, так и глобальная эффективность

функционирования социальных институтов страны. Образовательные государственные стандарты существенно расширяют представления о факторах развития ребенка и востребованных обществом результатах деятельности общеобразовательных учреждений. Развивая парадигму диверсификации системы общего среднего образования, ГОСО РК нормативно закрепляют понятие индивидуальной образовательной траектории и ориентируют школу на расширение спектра учебных предметов (курсов) как необходимого условия личностного роста обучающихся и повышения уровня их информированности и компетентности в различных областях современной жизни. На сегодняшний день экономическое образование — это одно из наиболее популярных направлений профессионального образования. Знания в области экономики, менеджмента и предпринимательства необходимы в самых разных областях человеческой деятельности, для формирования человека, способного не только быть достойным гражданином своей страны, но и быть успешным в современном глобальном сообществе.

Начальное экономическое образование школьники получают на уроках обществознания. Однако многими исследованиями убедительно показано, что элементы экономики также может имплантировать в себя школьное математическое образование [1, 2]. При этом математическая и экономическая составляющие курсы должны взаимно дополнять одна другую, с одной стороны, демонстрируя учащимся фундаментальность и математическое содержание экономических понятий, с другой — показывая полезность разнообразных математических моделей в плане познания экономических явлений.

Следует отметить, что даже самая простая экономическая задача потенциально содержит мотивацию к исследованию многих математических моделей. Рассмотрим в качестве примера конкретную и очень распространенную задачу о начислении процентов. Предположим, что мы положили сумму S_0 в некоторый банк на 1 год под 100% годовых с начислением и капитализацией процентов через равные промежутки времени. Последовательное рассмотрение различных временных промежутков приводит сначала к идее вычисления n -го члена последовательности $(1+1/n)^n$:

- если начисление процентов происходит раз в полгода, то за первое полугодие сумма вклада увеличится наполовину, а за год — еще раз наполовину, т.е. в $(1+1/2)^2$ раз;
- если начислять проценты раз в квартал, то нетрудно увидеть, что к концу года сумма вклада возрастет несколько больше — в $(1+1/4)^4$ раз, и т.д.

Дальнейшие рассуждения в том же направлении приводят к идее нахождения предела бесконечной последовательности $\lim_{n \rightarrow \infty} (1+1/n)^n$. Проведя ряд числовых экспериментов, школьники могут «заподозрить неладное» — оказывается, как бы часто в

течение года мы не начисляли проценты за $1/n$ часть года, при данной процентной ставке вклад «очень сильно» увеличиться не может. И следующим шагом будет знакомство с числом Эйлера: $\lim_{n \rightarrow \infty} (1 + 1/n)^n = e$.

Однако не следует забывать, что рассмотрен только лишь частный случай — процентная ставка составляет 100% годовых. А что будет при другой процентной ставке? Разумеется, рассмотрение этих вопросов выходит достаточно далеко за рамки школьной программы, однако именно в такой неопределенности, в «знании о своем незнании» заключены интерес к научному знанию, потребность в познавательной деятельности, готовность к продолжению экономического и углублению математического образования.

Вместе с тем было бы слишком формально сводить экономическое образование школьников только лишь к построению и исследованию математических моделей. Согласно концепции школьного математического образования, этот учебный предмет помимо образовательной функции призван реализовывать воспитательный потенциал науки математики. Осознание реального сосуществования в методической системе обучения математике различных функций позволяет рассматривать школьное математическое образование как с точки зрения конкретной математической подготовки, так и в ракурсе приобщения человека к математической культуре как к части общезначимой культуры человечества. В первом случае говорят о собственно математическом образовании, во втором имеют в виду образование с помощью математики [3].

Между тем, на уроках математики эти две функции можно и нужно совмещать. Так, например, уже в пятом классе школьники достаточно подготовлены математически и имеют достаточный собственный социальный опыт для того, чтобы освоить первоначальные представления о сути экономики. Приведем один пример. Методисты часто советуют, а учителя и сами часто практикуют применение техники оригами для формирования геометрических представлений школьников. При изготовлении бумажных фигурок активно используется геометрический словарь, выполняются действия по преобразованию геометрических фигур. При этом полученный результат можно рассматривать не только как продукт математической деятельности, но и как некоторую продукцию, произведенную:

- некоторыми производителями;
- с затратой определенных ресурсов;
- с целью удовлетворения определенных потребностей (например, эстетических).

И в этом смысле те же самые действия школьников — в данном случае, перегибания листа бумаги — становятся частью новой деятельности, осознание которой способствует

формированию важнейших экономических понятий — ресурсы, затраты, себестоимость, качество и т.п. В то же время дети учатся рассматривать один и тот же объект в различных информационных аспектах. Таким образом, наряду с освоением математических и социально-экономических понятий имплантация в курс математики задач из окружающей жизни способствует также формированию информационной культуры школьников как совокупности норм и стереотипов поведения, связанных с накоплением, обработкой и трансляцией информации. Поэтому экономическая грамотность может быть представлена как сочетание экономического образования с информационной грамотностью, позволяющей соотносить понятия экономики с реальными процессами и явлениями и на этой основе делать адекватные выводы.

На современном этапе социального и экономического развития, характеризующемся, в первую очередь, увеличением роли информации и знаний, бурными темпами происходящая информатизация общества облегчает информационное взаимодействие всего населения земного шара и обеспечивает доступ к мировым информационным ресурсам, приводя к колоссальным изменениям во всех социокультурных и экономических процессах. Это требует от социума формирования нового вида культуры — культуры информационной, поскольку именно универсальность информационных процессов позволяет применять к их изучению математические методы, выявляя фундаментальные характеристики и объясняя сущность процессов и явлений окружающей жизни — как природной, так и социально-экономической.

В то же время проблема представления и обработки социально-экономической информации математическими методами сопряжена с проблемой адекватной содержательной интерпретации полученных формализованных результатов, т.е. с оценкой вновь полученной информации об исследуемом процессе или явлении из реальной жизни школьника и его ближайшего окружения.

Как показывают результаты международных исследований PISA, традиционная, наиболее распространенная в настоящий момент система школьного математического образования не готовит российских школьников к тому, чтобы они могли свободно формулировать и аргументировать свою точку зрения, соотносить цифры и факты, т.е. не уделяет достаточного внимания формированию информационной культуры школьников на требуемом уровне. Чтобы пояснить сказанное, обратим внимание на одну из моделей заданий с фабулой из окружающей жизни [4], суть которой заключается в необходимости соотнести данные условия задачи, представленные в словесной форме и в форме диаграммы (графика) (рисунок 1).

Эта задача вызывает затруднения у учащихся всех стран, но если в среднем по всем странам – участницам исследования PISA правильное решение дают 15 процентов учащихся, то среди российских школьников таких только 3 процента.

Эти данные говорят о явно недостаточном внимании, уделяемом отечественной системой школьного математического образования формированию навыков эффективного пользования информацией, о сохраняющемся формализме математической подготовки наших школьников. Суть ошибки заключается в устоявшемся стереотипе «возрастания», без учёта эмоциональной, оценочной составляющей.

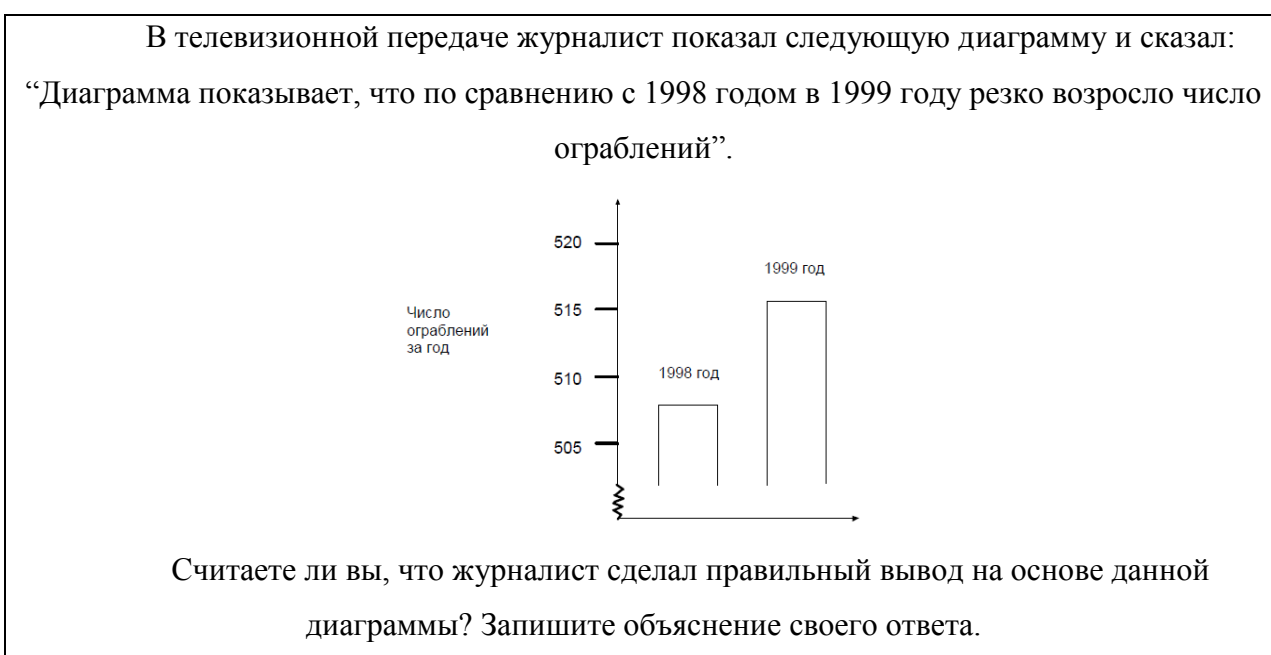

Рисунок 1 - Ограбления (M179Q01)

С другой стороны, налицо противоречие между «классическим» изображением графиков (в частности, начало координат совпадает с нулями по обеим координатным осям) и традициями СМИ. Но, с нашей точки зрения, именно умение делать правильно самим и вычленять суть из информации, представленной иным способом, и составляет основу информационной культуры, без которой невозможна никакая научная грамотность.

Опыт педагогической деятельности свидетельствует о том, что формирование информационной культуры, а на ее основе и экономической грамотности, можно стимулировать, если строить изложение математических теорий исходя из содержательных примеров из реальной жизни, например, из сферы социально-экономических отношений, т.е. на основе информации, непосредственно окружающей школьника. В современных СМИ примеры, математическое содержание которых идентично рассмотренному заданию

из международного исследования PISA, используются достаточно часто, так что вполне могут быть подобраны самими школьниками. Это чаще всего информация экономического характера — о курсах валюты, о котировках акций, о доходах населения, об инфляционных процессах и т.п.

Экономические процессы, происходя на глазах современного человека, во многом определяют качество его жизни, и, следовательно, могут быть отнесены к личностно значимым, в том числе, для детей среднего и старшего возраста. Это означает, в свою очередь, что математические модели, построенные на этом материале, могут решать двойную задачу — исследование «математической» сути процесса и формирование «оценочного» мнения. С другой стороны, в отличие от рассмотренного выше примера с ограблениями, сферу экономики можно рассматривать как данность, которую можно изучать наряду с природными процессами и явлениями.

Таким образом, задачи с экономическим содержанием, будучи одновременно личностно значимыми для школьников и по математическому содержанию хорошо интегрируемыми в школьную математику, можно эффективно использовать для достижения при обучении математике двух взаимосвязанных целей — экономического образования и формирования экономической грамотности.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Симонов, А.С. Математические модели экономики в школьном курсе математики: Дисс. доктора пед. наук. — Тула, 2000.
- [2] Симонов А.С., Дорофеев, Г.В., Седова, Е.А. Математические модели экономики в школьном курсе математики / Всероссийская конференция «Математика и общество. Математическое образование на рубеже веков», Дубна, сентябрь 2000. — М.: МЦНМО, 2000. — с. 270-273.
- [3] Дорофеев Г.В., Кузнецова Л.В., Седова Е.А., Профилированная школа в концепции школьного математического образования // Интернет-журнал "Эйдос". — 2003. — 15 апреля.
- [4] Международное исследование PISA. Примеры заданий по математике. — URL: <http://www.centeroko.ru/public.htm>.
- [5] Калинина, Н.Н., Прутченков, А.С. Практико-ориентированное экономическое образование в школе: новые тенденции. Экономика в школе. — 2011. — №1. — с. 4–10.

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Кошанова Г.Р., Шаленова С.М. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.

Аңдатпа. Математика жалпы білім берудің кез-келген заманауи жүйесіндегі орталық орындардың бірін иеленеді, бұл білімнің осы саласының бірегейлігін көрсетеді. Бұл тығыз өзара байланысқан табиғаттың күрделі заңдары мен ережелерін түсіндіруге мүмкіндік беретін ғылым.

Мақалада математикалық сабақтардағы экономикалық мазмұнды есептерді қолдану мәселелері қарастырылады. Мұндай есептер мектептің математика курсына негізгі экономикалық түсініктерді енгізуге мүмкіндік береді, осылайша оқушылардың экономикалық сауаттылығын арттыруға және оларды күнделікті өмірде туындайтын практикалық есептерді шешуге дайындауға болады.

Осылайша, математикалық білімнің нақты артықшылығын көрсету арқылы математикалық модельдерді зерттеуге деген ынтасы артады және қазіргі заманғы қоғамда толық өмір үшін қажетті құзыреттер қалыптасады.

Түйінді сөздер: мектеп математика школьное математическое образование, экономическая грамотность, информационная культура.

FORMATION OF ECONOMIC LITERACY THROUGH AT THE SOLUTION OF MATHEMATICAL TASKS

Koshanova G., Shalenova S. – Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan.

Abstract. Mathematics occupies one of the central places in any modern system of general education; this marks the uniqueness of this subject area of knowledge. A science allows us to explain complex laws and rules of nature that are closely interrelated.

The article is devoted to the question of application of the exercises with an economical matter in the school mathematical course. Such exercises help to introduce basic economical notions and ideas into the course of mathematics, thus improving the economical literacy of the students and preparing them to solving of common life problems. It proves useful, increasing the motivation to studying mathematical models by demonstrating their practical value and simultaneously developing competence required for a proper life in the modern society.

Key words: school mathematics education, economic literacy, information culture.

Science: Research and practice

UDC 004.85

Baynazarova R.M.¹

¹Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering,
Aktau city, Kazakhstan

**SPECIFIC FEATURES OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN
THE TRAINING OF SPECIALISTS**

Abstract. Wide introduction of information technologies to educational spheres demands continuous increase of level of preparation in the field of information technologies of all administrative managing director of system of the higher education. In the conditions of modern market economy of Kazakhstan, fast change of the welfare environment demands are made to education of the graduate of HIGHER EDUCATION INSTITUTION increase.

Key words: information and communication technologies, Information society

For a widespread introduction of information technology in the education system it is necessary to constantly improve the level of preparation of all administrative and managerial systems in the field of information technology. Upgrading knowledge of schools, universities and other educational institutions is related to updating information technology. With new technology and demand for new employees, new employees bring new knowledge and new insights into their workplace. Not only the development of new educational technologies, but also new technologies in education management are key goals for its development and upgrade.

The strategic goal of training specialists is system knowledge and skills in the preparation of software complexes that take into account the peculiarities of the use of economic education and computer technology in the banking system, industrial enterprises and modern labor market. There is a need for specialists in the economy, energy and industry, subsidiary organizations and associations.

Changes in the field of education and science in the XXI century have set new goals for the higher education institution in the preparation of future professionals. In this regard, it is considered as a key requirement of the society to have a future specialist's education in accordance

with today's social educational space and to acquire good business, personal and professional qualities. But a highly educated educator can bring up a generation that contributes to the social and economic, social and cultural development. For this reason, the Concept of Education Development of the Republic of Kazakhstan till 2015: "The main trend of higher education development is to improve the quality of training of specialists, to develop innovative knowledge integrated with research activities, to closely link higher education research with the needs of the social sphere and economics, and the improvement of information technology".

Information and communication technology is based on work with electronic computing, computer use, modeling, electronic textbooks, interactive tools, internet access, and computer training programs. Information-methodological materials are intended to improve education through the use of communication means.

Information and communication technologies are also profitable to create a pedagogical, psychological environment that creates a comprehensive education for future generations, a business and talent, creativity, and free development.

The ongoing globalization trend is boosting global competitiveness. The 21st Century is an era of information society era, technological culture era, the world around, human health, and professionalism.

The modern millennium of modern humanity is a period of rapid development of technological advances. Coordination of the emergence of new technologies has radically changed not only in many industries, but also in the field of culture. It should be noted that the broader penetration and use of new technologies requires that the "gravity point" of human activity move from creativity to creativity in spiritual and material production. The main problem here is not only the transfer of creativity through culture, but also the development of new opportunities and "new" culture. Such a 'new' culture is a technological culture that scientists believe.

The priorities for future professionals, members of the informal society to get acquainted with new types of technical means of collecting, disseminating and processing information are reflected in many government programs and laws. It is enough to recall the accent on the content of the President's program "Kazakhstan - 2030" adopted in 1999 and the bill "On Education". At the same time, the specificity of the education system is always based on one principle: the more technologically new, the less frequently the basic issues of this technology are methodological aspects of the educational process. These questions include the issue of electronic editions and resources in the complex of training, introduction of telecommunication systems and global computer networks.

Among the issues that prevent the spread of new systems and teaching aids in Kazakhstan today is the lack of technical equipment of educational institutions, readiness of teachers to use

such tools, absence of educational material, etc. We hope that teachers, high school graduates will contribute to the harmonious and comprehensive development of the information system, and the teaching methodology provided to the trainees in the system of teacher training in the country will minimize the negative impact of the current problems.

In modern information society, the main tool for the development of production is the need for information resources. That is why the sphere of education also takes new steps for its development. In this regard, new educational technologies are emerging, allowing a person to choose the right direction in the field of information.

Rapid development of Kazakhstan's market economy, social and cultural environment puts high demands on university graduates. Being responsible, competent, and up-to-date and demanding, you should also be able to work with your computer, know the world's news in your profession, and constantly raise your educational level.

Territorial information society - is the first step towards the development of modern world civilization, creating the information space in the society, which is characterized by the importance of information and knowledge in the society, and ensuring their access to the world information fund.

In today's information era, the use of information technology in the training of specialists (marine engineers, engineering, economics, etc.) is high.

Information technology can also benefit from the comprehensive education of the future generations to create a psychological environment that promotes business and talent, creativity and free development.

REFERENCES

- [1]. M. Klishina Informatization and science-intensive education technologies - a condition for the effectiveness of its reform. Higher School of Kazakhstan, №3, 2004, from 101-107
- [2]. M. Popova, N. Zavalko, D. Kamysbaeva "Possibilities of using information technology in the process of preparing students of chemical specialties". Higher School of Kazakhstan, №3, 2004, from 29-35
- [3]. Filatov, O.K. The main directions of modern teaching technology. "Informatics and Education," No. 2, 199, P. 2-6.

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ МАМАНДАР ДАЯРЛАУДА ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Байназарова Р. М. – Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан.

Андатпа. Ақпараттық технологияны білім жүйесіне кеңінен енгізу үшін ЖОО жүйесінің барлық әкімшілік-басқару жүйесінің ақпараттық технология саласындағы дайындық деңгейін ұдайы арттырып тұруы қажет. Қазақстанның нарық экономикасының, әлеуметтік-мәдени ортаның қарқынды дамуы ЖОО түлектеріне жоғарғы дәрежеде талаптар қояда.

Түйінді сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, Ақпараттық қоғам

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ СПЕЦИАЛИСТОВ

Байназарова Р. М. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Ақтау, Казахстан.

Аннотация. Широкое внедрение информационных технологий в образовательные сферы требует постоянного повышения уровня подготовки в области информационных технологий всей административно-управляющей системы высшего образования. В условиях современной рыночной экономики Казахстана, быстрого изменения социально-культурной среды к образованию выпускника ВУЗа предъявляются повышение требования.

Ключевые слова: информационное общество, информационно-коммуникационные технологии, информационное общество

UDC 82 –3'894. 342

Abisheva Sh.S.¹

Sh. Yessenov caspian state university of technologies and engineering,
Aktau, Kazakhstan

THE WRITER'S SKILL

Abstract. This article is written about the peculiarities of Zh. Aimaurov's novel «Aqbilek». The article runs about the literary skills, the master's artistic handwriting of Zh. Aimaurov's words in the world of literature, the artistic world of his works is comprehensively revealed.

At the same time, the article is said about the writer's using skills to reveal the character, the essence of the characters one of their artistic ways – in dialogue and internal dialogue.

Key words: prose, story, psychological analysis, psychological dispute, character, figure, idea, dialogue, screen, story, author's remark, speech, authorial position.

The novel Zh. Aimaurov «Aqbilek» – classic where the fate of Kazakh woman in the beginning of XX century was characterized at large.

«Aqbilek» – the largest piece, depicting the truth of that time. All the events in the novel developed around Aqbilek. The writer does not facilitate full of contradictions fate of Kazakh girl, on the contrary, he takes her up to the degree of psychological image. In this regard, we can sure as possible abundantly author uses the dialogue and opportunities of the internal dialogue in creating the image of his characters, in true description versatile picture of life in a truthful image of numerous nature of his characters.

Poetics of dialogue, polylogue in the novel are very complex. It is impossible to say that it is a simple conversation between two or more people. In this regard, the writer S. Muratbekov gave the following assessment of the writer's works: «The Palette of Zh. Aimaurov as an artist is very rich. The author himself tells us, pouring out his soul, gives a word to his characters. Sometimes he dives into the inner world of the characters and tells about their feelings, thoughts, as if it was himself. The inner world, psychological phenomena, joy, experiences, goals and dreams of the characters did not remain without attention of the writer. Very beautiful, extremely accurate expression makes an impression on us as if we hear not just a speech but melodic music. I would say that the merger of the best samples of oral national creativity, Eastern and Western fiction and poetry, I read in Aqbilek» [1].

The plot of Zh. Aimaurov's novel is original. Before telling the reader about the main hero, with special skill the author depicts the landscape with its Rocky Mountains and wildlife, describes him the events taking place on the background of this beautiful nature, where the fate of the characters in the novel is developing.

Beautiful nature of the Altai Mountains is described through the power of poetic language. Gorgeous patterns in the language intertwined in poetic lines. Pulling from one event to another and further deepening the author draws the reader's attention. This is the original style of the writer. One of the wonderful beauties of beautiful Altai is the linchpin of the future conversation.

Inner world of the characters in the works of Zh. Aimaurov revealed through their actions, moods, thoughts and feelings, involuntarily drawing the reader into the whirlpool of events. This pattern is clearly seen throughout the work. The way that silently brings us to an interesting event, the author beautifully portrays in accordance with the thoughts and feelings of the character. For example, a dialogue Aqbilek with her friends about the Kazakh superstitions is an introduction to the image of the terrible events that can be seen from the following dialogue:

She was in no mood, frowning said: – My eye is twitching... – Just twitching ... it might for the joy ... what eye? – I would be glad if: but is the left, - said sharply, but who is paying attention to it?) [2]

The writer gives this dialogue not in vain. Observation of the conflicts of the inner world of the characters in the novel, thorough proof of the characters' actions from a psychological point of view, the deepening of the development of events, the superiority of thinking, the characters' emotions, unity of the author's thoughts and his characters, influence on the literary nature of the work, transforming it into an literary unity – a sample of the writer's skill.

The level of the person you notice by his actions, and according to him, reflecting his thoughts. An anxious voice Mamyrbay's wife, her exhausted condition, the people's actions in the aul (village), caused terrible event, it is clearly seen through the dialogues in the novel.

For example: «When Mamyrbay's wife was coming whispering “subhan”, and she rushed, the Koran has turned over in her hand, and a Russian man appeared in front of her. – Where are you coming from? – That's it, – she repeated. Her eyes flashed when she heard a loud voice: – There you are – her kerchief fell from her head, and she opened her mouth. – Find the girl, as I have said find! –Whose daughter, Oh my God! – Yours, your daughter. – Oh, Oh! No daughter – You have a daughter, and you'll find her!» [2].

This dialogue -item shows us the image of the mother, who raised the only daughter in love, and she preferred to die than to give her child to torture criminals. Replica of the characters and the author's remarks make the colour of the conflict maximum thicker and brighter in the novel.

Zh. Aimaurov's with great literary flair truthfully portrayed the hard life of the Kazakh people, the picture of his time. He is the writer of the depth psychological analysis of the actions and feelings of the characters, a truthful image of the picture. Conflicts that reveal a person's character are comprehensively described by numerous artistic way. In the novel the numerous whirlpool events, the nature and characters are described expressively and truthfully.

One of the main characters of this novel – Bekbolat. He created his portrait himself. He was the son of former Bai (a rich man) took education from Hodja and he had all the qualities of a village boy. He did not like the girl which his father wanted him to marry her. He chose Mamyrbay's daughter Aqbilek. Just at the moment when he was going to ask in marriage, come across the events that took place and was wounded.

Inner world of the officer in the novel is transmitted in the same way. Zh. Aimaurov depending on the state of the character changes the type of dialog. Language of Akbilek found itself in the hands of unfamiliar white soldiers with unknown language turns into the silent language, silent dialogue. For example:

«Sliding down, eyes Akbilek stopped on the black jug hanging above the fireplace, above the black sink, over the black bucket. Which unfortunate owned this black trough, this black

bucket, which Russian man got? The unfortunate bucket! I look like you too, I am your pair –she thought, silently pouring out her soul to a ladle, and wept» [2].

Writer reveals the inner world of Aqbilek through a silent dialogue, internal dialogue with herself, through the answers to the questions, which she asks herself. The cause of bitter fate Aqbilek was Mukash, who since his childhood grew up herding the bai's cattle and suffered from the bai, he hated him to death, besides he was angry with the family of Aqbilek. The internal dialogue in the novel was presented to us in two ways. On the one hand, it is a good voice, calling him a criminal, on the other hand - ambitious voice of evil, who does not see his own shortcomings. If Aqbilek, Kunekei (Cinderella) gained with her humanity, fought with difficulties, but Mukash was a victim of his weak-willed character. The essence of Mukash the writer truthfully showed through the dialogue. The writer is a strong artist. He didn't blacken the characters with negative qualities, he depicted them with natural truthfulness. Frustrated by the fact that he betrayed Aqbilek, Mukash on the home blamed himself with questions: Ah, am I a Kazakh? If I am Kazakh, why did I feel angry with my own blood? ». Having proved himself with negative character through the same micro dialogue Mukash was also presented from the positive side.

The peculiarities of the character of the other characters in the novel, such as Aqbala, Baltash, Doga, Zhorabek, Tolegen and others, giving a description of the socio-political current, who were intelligent of the first years of the Soviet government gave a superficial image, a general review them, however, the dialogues with deep sense reveal many secrets of them. Some gestures in dialogs show not only the emotional state of the characters for that period, but also reveal their quality, the nature, the psychological characteristics. Mimics an image of the character at a specific moment in time a certain event, a vehicle for the transfer of his inner world, mood with the help of the hands, eyes, lips, in general movements in unity with the language.

Thus the writer successfully used the mimics, non-verbal way for his purpose. Academician R. Nurgaliev mentioned again about the skill how Zh. Aimaurov transfer literary methods in his novel: a monologue, a dialogue, a portrait, etc: «In the novel there are not many characters, or events, particularly observed the principles of brevity, especially drama. However, the characters created by writer are individual, remain easily in our memory» [3].

It is clear that any purpose of revealing character, feelings of the character in literary way even more develops the plot, complicates the event. In the dialogues of internal currents are also plot-composite start, which shows the psychological evidence in accordance with the logic development. Along with a description of the external actions of the character the author parallel describes and within a complex psychological process in his mind with the help of various literary ways. In this regard, the scientist D. Iskakov concluded: «The language of Zhusipbek was expressive, thoughts, pictures were also. This novel, first of all, the valuable for its the role of his

language and his characters» [4]. In the novels of Zh. Aimaurov, as M. Bahtin said, nothing is left without attention of the writer, who seemed to be watching the participants of the dialogue, for their external psychological details: lips, eyes, eyebrows, all their movements.

In spite of the fact that the main character of the novel «Aqbilek», was he secondary characters also show important spiritual quest of the writer. In this regard, the environment in which Aqbilek grew up, the people she communicated with were openly depicted in the novel. They also became the main characters of the novel. As the main event of the novel was the trouble in the village of Mamyrbay, the basis of narrative was around this theme. Inner motive of grief - tragedy Aqbilek, Bekbolat was external entity. Bekbolat was echo of cruel events, the victim of events. He was innocent, but he felt himself to be. In the dialogue with his friend Aqbergen he was not serious about that incident, having said the remark: «and who lives well in this life», as if consoled himself. Dialogue shows us an internal rebellion of the heart, who does not want to perceive the result of sudden event. The result of his words is clear. Contradiction bitter truth and subjective feelings.

Zh. Aimaurov was not baseless in the disclosure of his characters' nature. He dives into the soul of each of his hero, and reveals him to the reader. The nature of the characters were revealed in the actions and the events in which they participated.

No wonder the scientist D. Iskakov gave the following assessment to Zh. Aimaurov's novel: «We should openly say that the novels «Kartkozha», «Aqbilek» correspond to all the requirements of the genre, occupy the main place in Kazakh literature. In the above-mentioned complex works of the writer through his characters' actions, thoughts, world of knowledge showed the life, flowing around» [4].

Writer's skill in the use of literary ways, especially dialogues, reflected also in his other novels and stories, make influence on the structural form of the novel. Combined with other artistic ways, dialogue gives more decoration to the novel.

Due to the novel to show the events of that time, the history of various destinies, dialogue in the novel performs collection, final function. The topic of the new novel and the characters haven't been not depicted in Kazakh literature before. Literary role of the dialogues in the novel «Aqbilek» are special.

Summing up, we can say: Zh. Aimaurov – the winner of natural talent with great skill using dialogue as a creative way of the disclosure of the images of the characters of his work. These peculiarities are relevant to the writer's works.

REFERENCE

- [1] Muratbekov S. The writer's skill// Kazakskaya Lieratura. – 1990. – №10. P. 3-7.
- [2] Aimaurov Zh. Collection of compositions is in five volumes. – Almaty: Nauka, 1997. – V2. P. 15-22.
- [3] Nurgaliev R. Collection of compositions is in two volumes. – Almaty: «Zhazushi», 1991. – V2. P. 33-37.
- [4] Iskakov D. World of Акбилека // Zhuldiz. – 1990. – № 4. P. 5-8.

МАСТЕРСТВО ПИСАТЕЛЯ

Абишева Ш.С. - Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан.

Аннотация. Статье говорится о писательском мастерстве, художественном почерке мастера слова Жусипбека Аймауытова в мире литературе, всесторонне раскрывается художественный мир его произведений. Более подробно говорится о таких произведениях писателя, как романы «Карткожа», «Акбилек» посвященной теме голода, где показывается историческое социально-политическое положение в казахской степи.

Вместе с тем, говорится о мастерстве использования писателем раскрытии характера, сущности персонажей одного их художественных способов – диалоге, монологе, внутреннем диалоге.

Ключевые слова: мир персонажа, природа характера, повесть, рассказ, методы описания, психологический спор, пейзаж, образ, идея, диалог, рассказ, авторский ремарк, реплика, авторская позиция

ЖАЗУШЫ ШЕБЕРЛІГІ

Абишева Ш.С. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Мақалада сөз зергері Жүсіпбек Аймауытовтың жазушылық шеберлігі, әдебиет әлеміндегі суреткерлік қолтаңбасы, туындыларының көркемдік әлемі жан-жақты сөз болады. Әсіресе, «Қартқожа», «Ақбілек» романдарындағы қазақ даласындағы ауыр ашаршылық, тарихи әлеуметтік-саяси жағдай айтылады. Сонымен қатар, кейіпкерлердің мінез-құлық, бітім-болмыс, табиғатын шебер бейнелеуде, сол тұстағы кезең көрінісін, заман талабын шынайы суреттеуде көркемдік амал-тәсілдердің бірі диалог, монолог, ішкі диалогті қаламгердің шебер қолданғандығы айтылады.

Түйінді сөздер: кейіпкер әлемі, характер табиғаты, повесть, әңгіме, бейнелеу тәсілдері, психологиялық тартыс, образ, идея, диалог, пейзаж, оқиға, авторлық ремарка, реплика, автор көзқарасы.

UDC 33. 331.526.48

Yesturlieva A.I.¹

¹Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering,
Aktau city, Kazakhstan

ECONOMICAL METHODS OF STATE REGULAR OF THE RATIONAL UTILITIES OIL PRODUCTS

Annotation. The article consists of a subsistence minimum, i.e. the minimum cash income per person equal to the value of the minimum consumer basket. The minimum consumer basket is a minimum set of food products, goods and services necessary to ensure the life of a person in natural and value terms.

Key words: living wage, consumer basket, living standard, subsistence level

Throughout human history, from ancient empires and the emergence of economic and political institutions to the modern era, data on the state of the population were extremely important, being a kind of "mirror" of the development of the state. [1].

In the early stages of development, the quality of life was largely a reflection of cultural, but not technological superiority, but with the development of productive forces, the picture increasingly evolved. With the development of society and the emergence of modern socio-economic institutions, the system of statistical assessments of the standard of living has evolved, moving further away from purely physiological needs to meet a wide range of new needs of the population.

A qualitative leap in population growth, a change in the social and demographic profile of the planet in a compartment with a sharp increase in labor productivity and the education of people led to the emergence at the end of the nineteenth and beginning of the 20th of a completely new need for assessing the social and living conditions of life [2]. It was another time - a time of technological breakthrough and monstrous warrior, where the assessment of the social situation in the state played an increasingly political and economic role. The emergence of new methods in mathematics, sociology, statistics, and economics made it possible to derive the term "standard of living" to a new level.

Today, the basic social standards include minimum wages and temporary disablement allowance, unemployment benefit for able-bodied people, minimum labor and social pensions for the elderly and disabled citizens, disabled people; minimum scholarships for students, regular or

one-time targeted benefits to the most vulnerable groups in the material group (large families and low-income families, single mothers, etc.). [3]

Together, they form a system of minimum social guarantees as a duty of the state to provide citizens with minimum wages and labor pensions, the right to receive social insurance benefits (including unemployment, sickness, maternity, caring for a minor child, low income etc.), a minimum set of public and free services in the field of education, health and culture

The core of social policy is the subsistence minimum, and with it, all other social standards and guarantees should be linked.

In Mangistau, the average level of the subsistence minimum in January 2017 was 26,577 tenge. The prices for food products, on average, were 15,946 tenge per person. The average cost of paid services and non-food products was 10 631 tenge. This is reported on the website of the Committee of Statistics of the Ministry of National Economy of the RK. In Mangystau, according to the statistics department of the region, in January 2017 the cost of the minimum set of goods and services needed to support human life was estimated at KZT26, 577.

The subsistence minimum increased by 2.9 percent. [4].

The share of expenses for the purchase of fish and meat products in the structure of the subsistence minimum is two percent, fruit and fruit - 10.7 percent, dairy, fat and egg products - 15.1 percent, the share of cereals and cereals - 8.4 percent, sugar, tea and spices - 2.3 percent.

The cost of living for men over 18 years old was estimated at 31,583 tenge. Food products account for 18 950 tenge, for non-food products and paid services - 12 633 tenge.

For girls from 14 to 17 years, the subsistence minimum was 25,722 tenge, of which 15,433 tenge for food products, 10 289 tenge for non-food products and paid services.

The amount of the subsistence minimum for pensioners and elderly people is 24 897 tenge. For food products - 14 938 tenge, for non-food products and paid services - 9 959 tenge. [5].

The fixed average monthly salary of one employee in the enterprises of the Mangistau region in the IV quarter of 2016 amounted to KZT 273,762, the statistics department of Mangistau region informs.

The highest average monthly salary, according to the website of the Committee of Statistics, was noted in the sphere of water transport - 948,372 tenge. The minimum level - in agriculture, forestry and fisheries - 54 103 tenge. [6].

The average subsistence level per capita in January 2018 increased by 0.6%. This is reported by the Statistics Committee of Mangistau region.

In the structure of the minimum, the share of expenditures for fish and meat products was 18.6%, vegetables and fruits - 10.8%, dairy, fat and egg products - 21.7%, bread and cereals - 7.2%, sugar , tea and spices - 1.7%.

For minimum for food products, an average person spends 18,658 tenge, for other goods and paid services - 12,439 tenge.

Table 1 - Indicators of the region

Показатели в тенге	В среднем на душу населения	Дети от 0-13 лет	Подростки 14-27 лет		Трудоспособные население Старше 18 лет		Пенсионеры И пожилые люди
			Юноши	Девочки	Мужчины	Женщины	
Величина прожиточного минимума	31 097	25 117	39 215	30 050	36 941	29 325	29 120
Производственные товары	18 658	15 070	23 529	18 030	22 165	17 595	17 472
Не продовольственные товары и услуги	12 439	10 047	15 686	12 020	14 776	11 730	11 648

The subsistence minimum is the necessary minimum cash income per person, equal in value to the minimum consumer basket. The minimum consumer basket is a minimum set of goods and services (in physical and value terms) necessary to ensure the life of a person. It consists of a food basket and a fixed share of spending on non-food items and paid services.

The share of expenses for minimally necessary non-food products and services for calculating the subsistence minimum is set at 40% of the cost of the minimum consumer basket.

Recall that the average cost of living in the Mangistau region in 2017 was 28 664 tenge.

Размер "инфляции для бедных" составил почти 17 процентов за год в Казахстане 03 апреля, 16:276443 6 Иллюстративное фото с сайта pexels.com Величина прожиточного минимума в марте 2018 года составила 26 196 тенге. Об этом сообщили в Комитете по статистике МНЭ РК, передает Tengrinews.kz. По сравнению с предыдущим месяцем рост составил 0,7 процента, с мартом 2017 года - 16,7 процента. В структуре прожиточного минимума доля расходов на приобретение мяса и рыбы занимала 19,8 процента, молочных, масложировых изделий и яиц - 15,7 процента, фруктов и овощей - 10,2 процента, хлебобулочных и крупяных изделий - 7,3 процента, сахара, чая и специй - 2 процента. Прожиточный минимум - минимальный денежный доход на одного человека, равный по величине стоимости минимальной потребительской корзины. Минимальная потребительская корзина представляет собой минимальный набор продуктов питания,

товаров и услуг, необходимых для обеспечения жизнедеятельности человека в натуральном и стоимостном выражениях. Она состоит из продовольственной корзины и фиксированной доли расходов на непродовольственные товары и услуги. Доля расходов на минимально необходимые непродовольственные товары и услуги для расчета прожиточного минимума с 1 января 2018 года установлена в размере 45 процентов от стоимости минимальной потребительской корзины. Согласно закону "О государственной адресной социальной помощи" на основе прожиточного минимума определяется размер черты бедности. Как отмечается в приказе министра труда и социальной защиты от 31 августа 2018 года, уровень черты бедности с 1 января 2018 года определен в размере 50 процентов от прожиточного минимума. [8]

REFERENCES

- [1] Social and economic development of the Mangistau region. Statistical collection. 2017/1. - Aktau, 2017.
- [2] Abakshin S. Regions of Kazakhstan: economic slice // [http: // thenews / Kazakhstan News Aggregator](http://thenews.kz) // 'Expert Kazakhstan, 2016, №5 (243)
- [3] T. Mataev. Regional development and problematic territory. -Almaty, 2013.- P. 48
- [4] Regions of Kazakhstan. Brochure. - Astana, 2016.
- [5] The development program of the territory of Mangistau region for 2016-2020. - Aktau, 2016.
- [6] Report on the Mangistau region. For 2016-2017-2018
- [7] Statistics on the Mangistau region. For 2016-2017-2018
- [8] link to Tengrinews.kz

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛЯРНОГО УРОВНЯ ПРОДУКТОВ ПО РАЦИОНАЛЬНЫМ КОММУНАЛЬНЫМ ПРОДУКТАМ

Естурлиева А.И. - Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан.

Аннотация. Статья состоит из прожиточного минимума, т. е. минимального денежного дохода на одного человека, равного стоимости минимальной потребительской корзины. Минимальная потребительская корзина - это минимальный набор продуктов питания, товаров и услуг, необходимых для обеспечения жизни человека в натуральном и стоимостном выражении.

Ключевые слова: прожиточный минимум, потребительская корзина, уровень жизни, прожиточный минимум

**МЕМЛЕКЕТТІК КОММУНАЛДЫҚ ӨНІМДЕРДІҢ ӨНІМДЕРДІҢ
МЕМЛЕКЕТТІК ДЕҢГЕЙЛІ ДЕҢГЕЙІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘТІНІ**

Естурлиева А.И. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Бап ең төменгі тұтыну қоржынының құнына тең адам үшін ең төменгі күнкөріс минимумынан тұрады. Ең төменгі тұтыну қоржыны адамның өмірін физикалық және құндылықта қамтамасыз ету үшін қажетті азық-түлік өнімдерінің, тауарлардың және қызметтердің ең аз жиынтығы.

Түйінді сөздер: өмір сүру деңгейі, тұтыну қоржыны, өмір сүру деңгейі, өмір сүру құны.

Подписано в печать 13.06.2018 г.

Формат 60x84 1/12

Объем стр. 15,8 печатных листа

Тираж 300 экз.

Отпечатано в редакционно-издательском отделе

КГУТИ им. Ш. Есенова

Адрес: 130000, Республика Казахстан,

г. Актау, 32 мкрн.